

הפלטפורמה בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

כרך שני

אריז' סבאע'-ח'ורי נדיר רוחאנא

עורכים

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה
עורכים: אריז' סבאע'-ח'ורי ונדים רוחאנא
כרך שני

The Palestinians in Israel: Readings in History, Politics and Society
Edited by: Areej Sabbagh-Khoury and Nadim N. Rouhana

עריכת לשון: גלית שמאע
עיצוב והפקה: ואיל ואכים

מסת"ב: 0-24-7308-965-978

© כל הזכויות שמורות (2015)
מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי
אלנבי 51, ת.ד. 9132, חיפה 31090
טל: 04-8552035 פקס: 04-8525973

www.mada-research.org
mada@mada-research.org

תוכן עניינים

5	האזרחים הפלסטינים של ישראל: התפתחות של שם מנאר מח'ול
17	התקוממות אוקטובר 2000 ת'אבת אבו ראס
29	החקיקה הישראלית בסוגיית איחוד המשפחות מאזן מסרי
39	זכויות הבעלות של הפליטים הפלסטינים על אדמותיהם: העלמה והזרה חנין נעאמנה
53	קרון קימת לישראל סוהאד בשארה
66	מדיניות התכנון הארצית בישראל יוסף ג'בארין
77	השתלטות ישראל על נכסי ההקדש האסלאמי (הווקף) אחמד נאטור
90	הפלסטינים בערים הפלסטיניות ההיסטוריות: מציאות של קולוניאליזם התיישבותי אריד' סבאע'-ח'ורי
105	שטחי השיפוט של יישובים ערביים בישראל יוסף ג'בארין
114	מגבלות הפוליטיקה האלקטורלית: סעיף 7א של חוק יסוד: הכנסת מאזן מסרי
123	תנועת אלֶאָרד לינא דלאשה
133	תנועת בני הכפר מוהנד מוסטפא
143	התנועה הלאומית המתקדמת עזיז חידר
155	התפתחות ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית הישראלית מוסטפא כבהא
166	המפלגה הקומוניסטית הישראלית: על פרשות דרכים, 1948-2012 אודי אדיב
178	התנועה האסלאמית בישראל התפתחות היסטורית ואידאולוגית נוהאד עלי
193	מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית - בל"ד נימר סולטאני

205	התנועה הנשית-פמיניסטית הפלסטינית בתוך ישראל ח'אולה אבו בקר
223	תנועת הסטודנטים והפעילות הסטודנטילית הפלסטינית בישראל מוהנד מוסטפא
234	החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל אמטאנס שחאדה

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

האזרחים הפלסטינים של ישראל: התפתחות של שם

מנאר מח'ול

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

האזרחים הפלסטינים של ישראל: התפתחות של שם

מנאר מח'ול*

המינוח ממלא תפקיד מרכזי בהגדרת הזהות והשיח בסכסוך הפלסטיני-ציוני.¹ דוגמה פשוטה לכך היא השם הניתן לטריטוריה שבה מתמקד הקונפליקט הזה, פלסטין, אשר התנועה הציונית בחרה לכנותה בשם "ארץ ישראל". השמות - שמות המקומות ושמות הקוד - הם מהותיים ביותר עבור המפעל הציוני, שכן הם משמשים אותו בעיקר לצורך מחיקת הקיום הפלסטיני בפלסטין (Suleiman, 2004; 2011) ולצורך מימוש מטרותיה הלאומיות-אידאולוגיות של התנועה הציונית. הדבר נכון גם לגבי הכינוי "האזרחים הפלסטינים בישראל". עבור שני הצדדים, ישראל והפלסטינים, הכינוי שהוצמד לקהילה זאת משקף אוריינטציות פוליטיות, לאומיות ואידאולוגיות. במאמר זה אעמוד על הדרך שבה התפתחו המונחים אשר שימשו לכינוי אזרחיה הפלסטינים של ישראל בששת העשורים האחרונים, ואבחן כיצד משקפת התפתחות זו את ההתפתחות והשינוי של זהותם. בניסיונה להדגיש את השליטה היהודית בפלסטין אימצה התפיסה הישראלית-ציונית גישה מונוליתית כלפי האזרחים הפלסטינים של ישראל. הגישות הציוניות כלפי הפלסטינים נבדלו זו מזו בדרגת הסובלנות ובפתרונות שהן מציעות להתמודדות עם "הבעיה הערבית/פלסטינית". אף על פי כן שורר מכנה משותף בסיסי ביניהן - השאיפה לשמר את השליטה היהודית בפלסטין. עדות המחזקת עיקרון זה אפשר למצוא בגישה הכללית בקרב "ליברלים" ישראלים, המתייחסים לדרישה הפלסטינית להפוך את ישראל ממדינה יהודית למדינת כל אזרחיה

* ד"ר מנאר מח'ול עובד במרכז "בדיל" - מרכז מידע לזכויות הפליטים הפלסטינים - כאחראי על תחום הסנגור והרישות. הוא השלים את לימודי הדוקטור במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת קיימברידג' בשנת 2012.

1 מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי אשר עסקה בהתפתחות הזהות הפלסטינית בישראל מאז 1948 בראי הספרות (Makhoul, 2012).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

כדרישה "קיצונית". לפיכך הוגדרו הפלסטינים בעלי תעודות זהות ישראליות "ערבים", "המיעוט הערבי", "מיעוטים" או אפילו "לא יהודים" (רבינוביץ', 1993, 144). מונחים אלה מוחקים את הזיהוי הלאומי של הפלסטינים כמי שמשתייכים לפלסטין וגם את היותם אוכלוסיית הילידים (Indigenous Population). גודש השמות המתקשרים עם אזרחיה הפלסטינים של ישראל מתקשר ישירות למאמצים הישראליים-ציוניים התמידיים למחוק את הזהות הפלסטינית, ולפיכך כל השמות מותרים **מלבד** הכינוי "פלסטינים". במהלך השנים הובילה הרציפות השלילית (כלומר, הגדרת מה אסור או מה אינו מקובל) לצנזורה עצמית בקרב הפלסטינים בישראל. צנזורה זו התבטאה בתמרונים מינוח אקרובטיים שתכליתם אחת: להימנע באדיקות מלקרוא לילד בשמו, לקרוא לפלסטיני פלסטיני. במילים אחרות, אפשר לתהות מדוע נשארו שאר הפלסטינים מסביב לעולם **פלסטינים** למשך זמן רב אף שהם חיו במדינות רבות, במסגרת משטרים מגוונים ובסביבות חברתיות שונות. מעניין בהקשר זה לשים לב לעובדה שמרבית המחקרים הפוסט-קולוניאליים על אודות ה"זהות הכפולה" התמקדו בקבוצה ספציפית זו בקרב הפלסטינים (אזרחי ישראל), ולא בשום בקבוצה אחרת.

דן רבינוביץ' מתייחס לאי-העקיבות במינוח אשר שימש לתיאור הפלסטינים אזרחי ישראל במהלך שנות התשעים (רבינוביץ', 1993). הוא מזכיר מאמר של עזמי בשארה אשר השתמש בלא פחות מ-21 צירופי שמות המתייחסים לאזרחים הפלסטינים בישראל. רק חמישה מהם כללו וריאציה כלשהי של המילה "פלסטיני". "חזרתו" של הכינוי פלסטיני בשנות התשעים מתקשרת עם התפתחויות מכריעות בחשיבותן בסוציולוגיה של האזרחים הפלסטינים בישראל (ראו "הקדמה" מאת אריז' סבאע'-ח'ורי ונדים רוחאנא בכרך הראשון). במילים פשוטות, הסוציולוגיה הישראלית מצאה לנכון בשלב מאוחר יותר לבקר את הגישה המסורתית בדבר האזרחים הפלסטינים בישראל. הייתה זו אפוא הסוציולוגיה הישראלית אשר השיבה לחיים את המושג "פלסטיני". הסוציולוגיה הביקורתית בישראל מתמקדת במבנה היחסים בין ישראל לבין אזרחיה הפלסטינים, ולכן הסוציולוגים הללו עוסקים גם כן ביחסים הללו במונחים של יחסי כוחות בין "רוב" ו"מיעוט". המונח "המיעוט הפלסטיני בישראל" ממסגר, אם כן, את מעמדם ומפחית אותו לכדי

מיעוט. נראה שהמונח "החברה הפלסטינית בישראל" משתלב בהלך הרוח, אשר מבטל את הרכיב הלאומי בזהות הפלסטינית ומצמצם את הפלסטינים לכדי "חברה" בתוך ישראל. מנקודת מבט זו נראה ששני הכינויים - "פלסטינים בישראל" ו"אזרחיה הפלסטינים של ישראל" - הם כינויים ניטרליים המתארים טוב יותר את המציאות יותר מאשר כל כינוי אחר.

באמרי כך, אבקש לטעון שהדרך שבה הפלסטינים מגדירים את עצמם התפתחה מאז 1948 בצל גורמים חברתיים, כלכליים ופוליטיים. חקרתי את התפתחותה של הזהות הפלסטינית בישראל כפי שהיא מתבטאת ביצירות ספרותיות, ובעיקר ברומנים ובאוטוביוגרפיות. חקר הספרות הפלסטינית מאיר היבטים מסוימים בשיח הפלסטיני ובהגדרה העצמית של הזהות, שהארתם אינה מתאפשרת באמצעות מתודות מחקריות אחרות. זאת בעיקר מפני שהספרות מאפשרת להתבונן בשיח הפלסטיני מבפנים. אפשר להצביע על שלושה שלבים בהתפתחותה של הזהות הפלסטינית בישראל: 1948-1967; 1967-1987; ו-1987 ואילך. תקופות אלה מציינות גם שלבים בהגדרת זהותם העצמית של הפלסטינים בישראל.

התקופה הראשונה: הסתגלות ומודרניזציה, 1948-1967

שנות הממשל הצבאי (1948-1967) היו שנים הרות גורל בעבור הפלסטינים בישראל. היו אלה שנים של הסתגלות למציאות החדשה אשר נוצרה במהלך הנֶפְּבָה של 1948 ואחריה. הפלסטינים אשר נשארו בישראל לאחר הנֶפְּבָה הפכו למיעוט בתוך חודשים מספר, והמרקם החברתי, התרבותי והפוליטי של חברתם נקרע לגמרי בעקבות הרס מאות כפרים ובעקבות הגירוש ההמוני של מרבית הפלסטינים.

בשנים הראשונות של תקופה זו אנו מבחינים בגישה פלסטינית זהירה אשר מעידה על שני דברים: ראשית, הנרטיב הפלסטיני והנרטיב הישראלי (כהתגלמות של הרעיון הציוני) עומדים בניגוד מוחלט זה לזה ומפגינים את יחסיהם הקונפליקטואליים. שנית, הנרטיב הפלסטיני מכיר בכך שמאזן הכוחות בין ישראל ואזרחיה הפלסטינים נוטה לטובת ישראל. מגמות אלה משתקפות בשני רומנים אשר נכתבו בשנת 1958 ו-1959 בידי אותו סופר: תאופיק מועאמר.

מוֹדֵ'כֶּרֶת לֶאגִ'י אֶן חִיפֶא פִי אַלְמַעְרַכָּה ("יומנו של פליט או המערכה על חיפה"; ראו מועאמר, 1958) עוסק רובו ככולו באירועים אשר הובילו לכיבוש חיפה, ומתאר בפירוט רב את גירוש תושביה באפריל 1948. בוויכוח ההיסטורי הכללי על אודות אירועי מלחמת 1948, השיח המוצג ברומן זה דומה לנרטיב הפלסטיני מלפני הַנְּכֶבֶה, בקראו למימוש הגדרתם העצמית וזכויותיהם של הפלסטינים על אדמת פלסטין (ראו למשל, Falah, 1995; Shlaim, 1995; Khalidi, 1988; Said, 1979). לעומת זאת, מתמקד מועאמר ברומן השני שלו בִּיתְהוֹן ("יהיה בסדר"; ראו מועאמר, 1959) בחיים הפלסטיניים בישראל בתקופת המשטר הצבאי. הדרך שבה מוצגים החיים ברומן זה מלמדת שני דברים עיקריים: ראשית, שהמאבק עבר דילול וצמצום ממאבק לשחרור לאומי למאבק על עניינים יומיומיים (אישורי נסיעה ממקום למקום, עבודה, הפקעת אדמות וכדומה; ושנית, שהידלדלות זו נוצרה על רקע נרמול היחסים בין ישראל והפלסטינים בגלל חוסר האיזון ביחסי הכוחות ביניהם, כלומר חוסר הבהירות והפחדים לגבי עתידם של הפלסטינים בישראל במהלך השנים האלה, אשר שיקפו את אוזלת ידם.

היחלשות השיח הפלסטיני מתבטאת גם בשינוי המינוח, אשר משתמש בו מועאמר ברומן השני שלו בהתייחסו לקונפליקט הפלסטיני-ציוני, בהשוואה למינוח שבו השתמש ברומן הראשון שלו. כך למשל הוא פותח את ההקדמה לספרו הראשון "יומנו של פליט או המערכה על חיפה" באמירה שהרומן "עוסק בהיבטים חשובים של 'המלחמה הפלסטינית' והמאבק הערבי". נוסף על כך נפתח הרומן בשאלה של הגיבור הראשי: "מי מאתנו הפליטים הפלסטינים אינו זוכר את אירועי הדמים אשר התרחשו בחודשים הראשונים של 1948, ואשר קדמו ליציאת ערביי פלסטין?".

לעומת זאת, ההקדמה של "יהיה בסדר" מלמדת שהרומן עוסק ב"מצב הערבים בישראל". ההידלדלות ברומן הזה ברורה: אנו עדים לצנזורה עצמית בכל הקשור לשימוש במילה פלסטין, אשר הפכה למונח טעון בישראל. אף שמועאמר משתמש במושג פלסטין כדי לתאר אזור גאוגרפי, הוא כלל וכלל אינו מתייחס לאזרחיה הפלסטינים של ישראל כפלסטינים באותה דרך שבה עשה זאת ברומן הקודם. לאמתו של דבר משתמש מועאמר ברומן "יהיה בסדר" לעתים תכופות

במונח "ערבים ישראלים" או "הערבים בישראל". הפעם שבה הוא קושר את האזרחים הפלסטינים של ישראל עם פלסטין בצורה הקרובה ביותר היא באמרו: "אנו האנשים של פלסטין" (אַחְנָא אֶהֶל פְּלֶסְטִין) (שם, 49). תרגומה המילולי של המילה הערבית "אֶהֶל" הוא "תושבי המקום" או "אלה המתגוררים בו". במילים אחרות, הצירוף "אַחְנָא אֶהֶל פְּלֶסְטִין" הוא דרך מוחלשת להגיד "אנחנו הפלסטינים", מפני שכל מי שחי בגבולות האזור הגאוגרפי של פלסטין יכול להיחשב אחד מ"אֶהֶל פְּלֶסְטִין".

עזמי בשארה מגיע למסקנה על אודות השיח הפלסטיני בתקופה זו (1948-1967) כי הפלסטינים בישראל פיתחו "מודעות של מקופחים, שקשה להגדירה כמודעות של מיעוט לאומי" (בשארה, 1993, 9). אם ננסח זאת בנחרצות: אנשים אשר מנהלים מאבק לאומי לשחרור אינם מתלוננים על קיפוח; רק אזרחים נאבקים בקיפוח. במילים אחרות, העובדה שהפלסטינים התחילו לתפוס את עצמם כ"מקופחים" מלמדת על כך שהם השלימו עם עובדת היותם חלק מהמדינה. מחקרים מוקדמים על הדרך שבה הגדירו הפלסטינים את זהותם מסרטטים דפוס דומה בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל בתקופה המדוברת (Rouhana, 1997). כדי להתמודד עם בעיותיהם בישראל נאלצו הפלסטינים לפעול בתוך המסגרת אשר התירה ה"מערכת", כלומר השלטונות הישראליים.

הרומנים הפלסטיניים בתקופה זו מראים שבעקבות התדלדלות השיח הפלסטיני בישראל קראו חלק מהסופרים ל"מודרניזציה של הערבים בישראל". הרציונל שעמד מאחורי קריאה זו טמון בעובדה שמודרניזציה תקדם את השתלבותם בתוך החברה הישראלית. השיח המודרניסטי הפלסטיני כוון לשני ממדי הציונות: הממד הפוליטי והממד המודרניסטי. תאוריית המודרניזציה גורסת ש"מאפייניה הפנימיים של החברה הערבית, ובייחוד אופיים השמרני שלה [הם] הגורמים העיקריים המונעים את השתתפותם הפוליטית והמוביליות החברתית-כלכלית של האזרחים הפלסטינים, ומקבעים בדרך זו את עמדתם השולית בתוך החברה הישראלית" (Rosenhek, 1998). הסופרים הפלסטינים של שנות השישים התכוונו אפוא לתקן את חברתם ואף לקדם דו-קיום בשלום עם הישראלים-יהודים. כדי להשיג מטרה זו הפחיתו המודרניסטים הפלסטינים מכובד משקלם של ההקשר

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

הפוליטי, של העיונות ושל הניגוד האינהרנטי בין הפלסטינים לבין הציונות. במילים אחרות, מאחר שהמודרניזציה הפלסטינית קודמה על ידי השיח הציוני - או לפחות נגזרה ממנו או פעלה בתוכו - שיח שהוא בעת ובעונה אחת מודרניסטי ולאומני-אקסקלוסיבי, הרי שהדי-נציונליזציה (או "שלילת הלאומיות") והמחיקה היו חלק בלתי נפרד מהמודרניזציה הפלסטינית.

כתוצאה מכך, וגם בשל מאזן הכוחות בין ישראל לבין הפלסטינים, סבל השיח הפלסטיני בשנות המשטר הצבאי מהחלשה. החלשה זו משתקפת בבירור במינוח ובזיהוי המשמשים ברומנים. פלסטינים רבים מתייחסים בעקיפין לפלסטין כ"הארץ" (אלפֶּלֶאד) במקום פלסטין, או מכנים את אזרחיה הפלסטינים של ישראל בשם הכולל "ערבים".

התקופה השנייה: "הזהות המנוגדת" הכפולה, 1967-1987

התקופה השנייה נמשכה עד פרוץ האינתיפאדה בשנת 1987, והתרחשו בה תמורות חברתיות ופוליטיות גדולות בתוך החברה הפלסטינית בישראל. הפלסטינים עשו מאמצים להתמודד עם השלכותיה של המודרניזציה שלהם בישראל. הקשר המחודש עם הפלסטינים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, אשר נכבשו במלחמת 1967, הציב את הפלסטינים בישראל במצב סבוך ומביך.

להבדיל מהרומנים בשנים הקודמות, הרומנים הפלסטינים בתקופה זו מבחינים בין רכיביה האידאולוגיים-פוליטיים של הציונות לבין רכיביה המודרניסטיים. רומנים ואוטוביוגרפיות בשני העשורים, שבאו לאחר 1967, מבטאים תגובות מגוונות לאופייה האקסקלוסיבי של הציונות, אך כולם דוחים אותו. רוחאנא (Rouhana, 1997) הבחין בטרנספורמציה זו והצביע על שני רכיבים מתחרים ברמה הקונטקסטואלית בהגדרה העצמית של הפלסטינים את זהותם: הרכיב האזרחי והרכיב הלאומי. הבחנה זו קובעת כי הרומנים בתקופה זו משקפים רעיון, ולפיו מתפתחת והולכת מודעות בקרב הפלסטינים בישראל לכך ששאיפותיהם הבסיסיות להשתלב במסגרת הציונית-ישראלית אינן ניתנות למימוש. עובדה זו הובילה אותם לתבוע את זהותם הלאומית הפלסטינית בחזרה.

טרנספורמציה זו בזיהוים העצמי של הפלסטינים בישראל משתקפת בשתי יצירות מאת העיתונאי והסופר הפלסטיני פאוזי אלסמר. היצירה הראשונה היא האוטוביוגרפיה "להיות ערבי בישראל" (1975), ובה הוא דן במציאות החברתית המורכבת בין הפלסטינים לבין היהודים בישראל (El-Asmar, 1975). ראוי לציין שכותרת הספר מתייחסת לאזרחים הפלסטינים של ישראל כ"ערבים", כפי שהיה נהוג בשנים קודמות. מאמר מאוחר יותר של אלסמר נושא את הכותרת "ביקור חוזר בישראל, 1976", ובו הוא עוסק בתמורות אשר התרחשו בזהותם העצמית של הפלסטינים ובמודעות הפוליטית הגוברת אשר התפתחה בשנים הללו (El-Asmar, 1977). בדבריו מתייחס אלסמר לשינוי בשיח הפוליטי הפלסטיני ובהגדרת הזהות העצמית על רקע מאמציה של ישראל למחוק ולהעלים את כל עקבותיה של הזהות הלאומית הפלסטינית:

שינוי זה התרחש בעקבות שלטון ישראלי אשר נמשך 28 שנים, שבמהלכן ניסו השלטונות הישראליים למחוק כל דבר תרבותי או פוליטי המשתייך לזהות הפלסטינית. התנגדנו לניסיונות אלה להשמיד את זהותנו, אף שתשוקותינו טושטשו לפעמים על ידי המאבק להגדיר את זהותנו **הערבית** [ההדגשה במקור]. כיום הפלסטינים בישראל עברו את השלב הזה, והם מצהירים על זהותם הפלסטינית בריש גלי (El-Asmar, 1977).

אם חלק מהפלסטינים קיוו להשתלב בחברה הישראלית באמצעות המודרניזציה, אשר "מצניעה" או מוחקת את הזהות הלאומית הפלסטינית, הרי שתקוותם זו התבדתה בגלל אי-ההתאמה האינהרנטית בין הנוכחות הפלסטינית לבין המפעל הציוני.

המשמעות של זהות כפולה-סותרת היא שהפלסטינים בישראל מכירים בעובדה שהם אינם לגמרי ישראלים וגם אינם לגמרי פלסטינים. שיח זה משקף את האוריינטציה הפוליטית של הפלסטינים בשנות השבעים והשמונים. לדברי נדום רוחאנא חלקו הפלסטינים בישראל עד פרוץ האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987 קונצנזוס משולש: "(1) תמיכה חד-משמעית ולא מסויגת בהקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה בהנהגת אש"ף; (2) דרישה לשוויון מלא

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

כאזרחים של מדינת ישראל; (3) הסכמה לכך שכל צורות הפעילות הפוליטית יתקיימו במסגרת הגבולות של החוק הישראלי" (Rouhana, 1990). משמעותו של הרכיב הראשון של הקונצנזוס היא שהפלסטינים בישראל לא ראו עצמם חלק מתנועת השחרור הלאומית השואפת למימוש הגדרה עצמית, ושני הרכיבים האחרים הדגישו שהפעילות הפוליטית הפלסטינית צריכה להתקיים במסגרת הגבולות, אשר סרטטה המערכת הפוליטית הישראלית.

האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, שיחות השלום שבאו אחריה, כישלונן ופרוץ האינתיפאדה השנייה בשנת 2000, כל אלה מהווים תקופה מיוחדת בחיי הפלסטינים בישראל, תקופה שבה התחילו לשקול את עתידם לאור תהליך שלום אשר דחק את רגליהם² מהשתתפות בפתרון של הסוגיה הפלסטינית.

התקופה השלישית: קולקטיביזציה פלסטינית, 1987 ואילך

אף שהפלסטינים בישראל לא נטלו חלק באינתיפאדה, היא יצרה תמורות יסודיות בהזדהות שלהם, והם החלו לקשור את גורלם במאבק הלאומי הפלסטיני. נטייה זו נמשכה לאורך תהליך השלום הכושל בין ישראל ואש"ף, תהליך שבו הודרו רגלי הפלסטינים בישראל מלהיות חלק מפתרון הבעיה הפלסטינית, ועודד אותם עוד ועוד לבחון מחדש את מעמדם הקולקטיבי העתידי בתוך ישראל. הרומנים הפלסטיניים בשנים 1987-2010 מבטאים מודעות פלסטינית משותפת, המשקפת תהליך קולקטיביזציה העומד בניגוד לבידול ולגישה המעשית אשר אפיינו את התקופות הקודמות. בשנת 1987 החלו הרומנים הפלסטיניים להדגיש זהות פלסטינית המחוברת לעבר ולהווה הפלסטיני בתוך ישראל ומחוצה לה, ולהתייחס אל האזרחים הפלסטינים בישראל כאל חלק מהסוגיה הפלסטינית,

² בעת התנהלות תהליך השלום דחקו שני הצדדים את רגלי האזרחים הפלסטינים של ישראל מפתרון הבעיה הפלסטינית. במילים אחרות, שתי ישויות עוינות ומנוכרות הולכות לעצב את העתיד של הפלסטינים בישראל בלי לכלול אותם בתהליך קבלת קבלת ההחלטות. אש"ף וגם הרשות הלאומית הפלסטינית (רש"פ) מתנכרים לאזרחים הפלסטינים של ישראל, שכן שני הגופים האלה אינם כוללים בתוכם נציגים של הפלסטינים בישראל ואינם משלבים בהם את סדר היום הפוליטי הייחודי של הפלסטינים בישראל. נוסף על כך הוציאו הפלסטינים בישראל את עצמם מהפעילות הפלסטינית המתנהלת מחוץ לישראל (Rouhana, 1990, 59-60). ישראל הייתה גם היא מנוכרת ועוינת במיוחד כלפי אזרחיה הפלסטינים בגלל השיח האקסקלוסיבי והמטשטש המאפיין אותה. לשון אחר, גם ישראל הדירה את רגלי אזרחיה הפלסטינים מקבלת ההחלטות המדיניות הנוגעות לפתרון הבעיה הפלסטינית.

הן בעבר (הנִפְּבָה) והן בהווה (האינתיפאדה). הדבר התבטא ברטוריקה, במינוח ובהשתתפות הפוליטית. כמעט מחצית מהרומנים הפלסטיניים אשר ראו אור בתקופה זו (37 במספר) מתייחסים לנִפְּבָה ולאינתיפאדה. 12 רומנים עוסקים בנִפְּבָה ובהשפעתה ההרסנית על החברה הפלסטינית. שמונה רומנים מתייחסים להתנגדות הפלסטינית לכיבוש הישראלי בגדה המערבית וברצועת עזה. שתי קבוצות הרומנים מציגות נרטיב משולב, המחבר את העבר עם ההווה.

כך למשל אציין את ספרו של אברהם חנא, **אֶנְיָאע אלְבֵּלָאד אלמוקַדְסָה** ("מכאובי הארץ הקדושה"; ראו חנא, 1997) המשקף את הנרטיב ההיסטורי הפלסטיני על אודות אירועי שנת 1948. הרומן מתאר את האירועים של 1948 וכיבוש כפר פלסטיני באופן דומה לעדויות ולזיכרונות המגוללים מפי ניצולים פלסטינים שהיו עדים לאירועי מלחמת 1948. הרומן של מוחמד וַתְד **זַע'אַרִיד אלמַקַּאֲתִי** ("יללות השמחה של מקשות המילונים"; ראו ותד, 1988) מתייחס לתושבי הכפר ח'רבת אלזבידי בגדה המערבית ולהתנגדותם כלפי הכיבוש הישראלי.

מחקרו של ע'אנם (Ghanem, 2002) מצביע על התמורה שחלה בהזדהות הפלסטינים בישראל בתקופה זו. הוא השווה בין שני סקרים אשר נערכו בשנים 1995 ו-2001 ועסקו במגמה הפוליטית של הפלסטינים בישראל. ע'אנם הגיע למסקנה ש"חלה נסיגה במספר הערבים שרואים בעצמם ישראלים בלי רכיב פלסטיני, ושחלה עלייה בשיעור הפלסטינים המדגישים את הרכיב הפלסטיני בזהותם האישית" (שם). הסקרים מצביעים גם על ירידה תלולה בשיעור האנשים אשר "מכירים בקיום המדינה בלי הסתייגויות", מ-93.3% בשנת 1995 ל-50.7% בשנת 2001 (שם).

השיח הפלסטיני והגדרת הזהות העצמית בתקופה הזו הולמים את הדפוס שתואר לעיל. למרות היעדר מונח אחיד בפי הסופרים בהתייחסם לאזרחי ישראל הפלסטינים, וחלקם אף מתייחס למורכבות ולבלבול של הזהות הפלסטינית בשנים אלה, הולכת ומתחזקת הנטייה להדגיש את הזהות הפלסטינית ואת העובדה שפלסטיין היא מולדתם של הפלסטינים.

סיכום

המינוח והשִׁיזם, כלומר הענקת שמות, הם חלק מהקונפליקט הפוליטי בפלסטין. ראינו שהגישה הציונית ישראלית חותרת לצמצם את הנוכחות הפלסטינית ואת הזהות הפלסטינית במטרה לחזק את האחיזה הציונית בפלסטין. מכאן צמח ריבוי שמות בהתכוון לכינוי קבוצה אחת. ריבוי זה יוחס מאוחר יותר בטעות לנסיבות המיוחדות של אזרחי ישראל הפלסטינים. אך לא כך הדבר. הגודש בשמות שהוענקו לאזרחים הפלסטינים בישראל נובע מניסיונה של הציונות למחות את זהותם הלאומית.

מאז שנת 1948 עברה הזהות של אזרחי ישראל הפלסטינים תהליך ארוך של שינוי והתפתחות. בשנים המוקדמות פעלו הפלסטינים המובסים והחלשים להחלים מהמלחמה ההרסנית באמצעות מודרניזציה. הם האמינו שזו תוביל בסופו של דבר לשילובם בתוך ישראל בצורה שוויונית. מהר מאוד התחוור לפלסטינים ששוליותם בישראל אינה נובעת מהפיגור שלהם (כמו שנדחפו להאמין), אלא מטבעה המְבַדֵּל של הציונות. כתוצאה מכך פעל השיח הפלסטיני החל בשנות השבעים להגדיר את עצמו מחדש בדרכים מגוונות: החל בזהות כפולה סותרת, ולפיה הפלסטינים בישראל אינם משתייכים לישראל וגם לא לתנועה הלאומית הפלסטינית. מאז האינתיפאדה הראשונה החלה הזהות הפלסטינית בישראל להדגיש את הסיבות העיקריות אשר גרמו למצוקה הפלסטינית בכל מקום: הציונות כגורם העיקרי לנְכַבֵּה הפלסטינית, שהיא האירוע המאחד את כל הפלסטינים בכל רחבי תבל.

הזהות הפלסטינית תמשיך להתפתח בעתיד, לאור ההתפתחויות החברתיות והפוליטיות המתמשכות, וכך גם זיהוּם העצמי של הפלסטינים ימשיך לצמוח. במאמר זה עקבתי אחר התפתחותם של הזהות והשיח הפלסטינים. התמקדתי בנקודת המבט של הפלסטינים בישראל. אף על פי כן דרושים מחקרים נוספים ומקיפים יותר בסוגיות המינוח והשִׁיזם של החברה הפלסטינית, בייחוד בתוך החברה הישראלית - בזירה הפוליטית ובזירה האקדמית כאחד.

ביבליוגרפיה

עברית

- בשארה, עזמי (1993). "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", *תיאוריה וביקורת* 3: 7-20.
- רבינוביץ', דני (1993). "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל", *תיאוריה וביקורת* 4: 141-151.

ערבית

- ותד, מוחמד (1988). *זַע'אָרִיד אַלמִקְאָתִי* ("יללות השמחה של מקשות המילונים") ג'ית המשולש: שְׁרִיפֶת אלבוראק.
- חנא, אבראהים (1997). *אַוְג'אֵע אלפִּלְאָד אלמוקְדֶסָה* ("מכאובי הארץ הקדושה"), עכו: מואסאסאט אלֶאֶסְוֶאר.
- מועאמר, תאופיק (1958). *מוֹד'פְּרֶאֶת לֶאֶגִי אִן חִיפֶא פִי אלמְעֶרְפָה* ("יומנו של פליט: המערכה על חיפה"), נצרת, ישראל, מטבאעת אלחכים.
- (1959). *בִּית'הוֹן* ("יהיה בסדר"), נצרת: מטבעת אלחכים.

אנגלית

- el-Asmar, F. (1975). *To be an Arab in Israel*. London, United Kingdom: Frances Pintner.
- . (1977). Israel revisited, 1976. *Journal of Palestine Studies* 6 (3), 47–65.
- Falah, G. (1996). The 1948 Israeli-Palestinian War and its aftermath: The transformation and de-signification of Palestine's cultural landscape. *Annals of the Association of American Geographers* 86 (2), 256–285.
- Ghanem, A. (2002). The Palestinians in Israel: Political orientation and aspirations. *International Journal of Intercultural Relations* 26 (2), 135–152.
- Khalidi, W. (1988). Plan Dalet: Master plan for the conquest of Palestine. *Journal of Palestine Studies* 18 (1), 4–33.
- Makhoul, M. (2012). *Seismography of identities: Literary reflections of Palestinian identity evolution in Israel between 1948 and 2010*. (Doctoral dissertation). Cambridge, United Kingdom: University of Cambridge.
- Rosenhek, Z. (1998). New developments in the sociology of Palestinian citizens of Israel: An analytical review. *Ethnic and Racial Studies* 21, 558–578.
- Rouhana, N. N. (1990). The Intifada and the Palestinians of Israel: Resurrecting the Green Line. *Journal of Palestine Studies* 19 (3), 58-75.
- . (1997). *Palestinian citizens in an ethnic Jewish state: Identities in conflict*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Said, E. W. (1979). Zionism from the standpoint of its victims. *Social Text* 1, 7–58.
- Shlaim, A. (1995). The debate about 1948. *International Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (3), 287–304.
- Suleiman, Y. (2004). *A war of words: Language and conflict in the Middle East*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- . (2011). *Arabic, self and identity: A study in conflict and displacement*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

התקוממות אוקטובר 2000

ת'אבת אבו ראס

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

התקוממות אוקטובר 2000

ת'אבת אבו ראס*

תיאור ההתרחשויות

ב-28 בספטמבר 2000 נכנס ח"כ אריאל שרון, מנהיג הליכוד והאופוזיציה דאז, למתחם מסגד אלאקצא הקדוש בירושלים במסגרת ביקור פרובוקטיבי, שניהל בחסות כוחות משטרה ומשמר הגבול. למחרת יצאו אלפים לרחבת מסגד אלאקצא ולמרכזי הערים הפלסטיניות בהפגנות סוערות במחאה על ביקורו. כוחות הביטחון הישראליים התעמתו עם המפגינים בכוח, ו-29 בספטמבר 2000 נכנס כוח משטרת ישראל לרחבת המסגד בתום תפילת יום השישי ופתח בירי אש חיה לעבר המוני המתפללים. בעקבות הירי נהרגו שבעה פלסטינים ועשרות נפצעו.

ביום שבת, 30 בספטמבר 2000, התכנסה ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי לישיבה דחופה, ובסופה יצאה קריאה להשבית למחרת את היישובים הערביים בתוך הקו הירוק, כהבעת הזדהות עם העם הפלסטיני בשטחים הכבושים (1967), לנוכח התגברות העימותים עם הצבא הישראלי בשטחים הללו, ובעיקר לנוכח המחזה המזעזע של נפילת הילד מוחמד דורה ברצועת עזה. ב-1 באוקטובר, ביום השביתה, פתחו אלפי בני אדם בחלק מהיישובים הערביים בתוך הקו הירוק בתהלוכות מחאה. כוחות המשטרה ומשמר הגבול השתמשו בכוח רב נגד המפגינים, וירו לעברם קליעי מתכת מצופים גומי; צלפים אף ירו כדורים חיים. באותו יום הרגו השוטרים ארבעה מפגינים ערבים ופצעו עשרות רבות. בעקבות האירועים הללו ובעקבות המשך ההרג בשטחים הכבושים, גברו ההפגנות, ואף התפשטו למחרת לערים ולכפרים ערביים נוספים. ההפגנות הסוערות ביותר התקיימו ביישובי סח'נין, עראבה ודיר חנא. קציר הדמים של היום השני להפגנות היה חמישה הרוגים נוספים. ביום השלישי להתקוממות נפל חלל נוסף, וביום

* ד"ר ת'אבת אבו ראס הוא מרצה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובמכללת ספיר.

הרביעי מת מפצעיו אזרח שנפצע יום לפני כן.¹

למרות השקט היחסי המהול בתדהמה ובעצב ששרר ב-4 באוקטובר ביישובים הפלסטיניים, אחר כך הלכה וגברה ההסתה הגזענית נגד האזרחים הפלסטינים. את מסע ההסתה הובילו אמצעי התקשורת העבריים ואישים בממשלה הישראלית על רקע סגירת חלק מעורקי התחבורה המרכזיים בגליל ובוואדי ערה. ב-7 באוקטובר גבר המתח ברחבי הארץ בעקבות חטיפת שלושה חיילים ישראלים על ידי ארגון חזבאללה בגבול בין לבנון וישראל, ובתוך כך אירעו כמה מעשי ונדליזם נגד רכוש של אזרחים ערבים על ידי אזרחים יהודים, ובייחוד ביפו ובטבריה. ב-8 באוקטובר תקפו קבוצות של אזרחים יהודים מנצרת עילית את השכונה המזרחית בנצרת, וכאשר התושבים יצאו להדוף את הפורעים, הפנתה משטרת ישראל את רוביה לכיוונם והרגה שניים מהם.

רבים סבורים שהשימוש בצלפים אל מול ציבור המפגינים, בייחוד באזור אום אלפחם ובכפרים סח'נין, עראבה ודיר חנא, הוא עדות נחרצת לכך שאנשי הביטחון הרגו אנשים בכוונה תחילה. במהלך ההתקוממות ואחריה ביצעו כוחות הביטחון מעצרים נרחבים שבמסגרתם נעצרו מאות אזרחים ערבים. לפי מקורות במשרד המשפטים נעצרו 660 אזרחים ערבים.² המשטרה הקימה מחסומים בכניסות ליישובים הערביים, ביצעה פשיטות ליליות ועצרה רבים באשמת השלכת אבנים על כוחות המשטרה, חסימת כבישים או הימצאות בקרבת האירועים. כמו כן עצרה המשטרה 340 אזרחים יהודים בגלל מעשי אלימות נגד ערבים וגרימת נזק לרכושם.³

האירועים אשר הובילו להתקוממות אוקטובר

הפתיל של התקוממות אוקטובר הוצת, כאמור, עם כניסתו של שרון לביקור במסגד אלאקצא, אך התקוממות זו לא הייתה מתרחשת לולא הצטברות של כמה אירועים קודמים. המדיניות הישראלית כלפי הציבור הערבי הובילה את האזרחים

1 ראו [מדינת ישראל, 2003](#), שער שני "התפתחות האירועים ומהלכם".

2 שם.

3 שם.

הערבים למצב של נכונות לצאת לרחובות להפגין. מעמדם של האזרחים הערבים כמיעוט נבדל מהרוב היהודי, ואשר חי במדינה יהודית ודמוקרטית על פי הגדרתה, עורר קשיים רבים עבורם והיה אחד הגורמים להתקוממות. המשך ההפליה הגזענית נגד האזרחים הערבים, שהתחילה עם הקמת מדינת ישראל מחד גיסא, וסבלו של העם הפלסטיני בשטחים הכבושים מאידך גיסא, יצרו קרקע פורייה לעימותים מתמשכים בין האזרחים הערבים לבין זרועות השלטון. האזרחים הערבים לא הפסיקו לפעול למען שינוי מציאות חייהם במדינת ישראל, בין שבאמצעות הפעילות הפרלמנטרית בין שבאמצעות כלים עממיים, כמו החייאת זיכרונם של יום האדמה ושל שביתות ארציות שאירעו בהזדמנויות שונות. נוסף על כך הציב הציבור הערבי אתגרים משפטיים מול הממשלה באמצעות עתירות לבג"ץ על רקע מקרי הפליה שונים. ממשלות ישראל סברו שתכליתו של מאבק זה היא הסתה נגד מדינת ישראל.

בשנתיים אשר קדמו להתקוממות אוקטובר התרחשו כמה עימותים אלימים בין מפגינים ערבים לבין כוחות הביטחון, ובמרביתם השתמשו הכוחות באש חיה נגד האזרחים הערבים. רבים מהעימותים פרצו על רקע הבעיות החמורות הקשורות בדיור ובאדמות, אשר התעוררו בעקבות הפקעות חוזרות ונשנות של אדמות ערביות ובעקבות המדיניות המפלה נגד הערבים בהקצאת תקציבים ומשאבים.

במאי 1998 הרסו השלטונות הישראליים כמה בתים בכפר אם אלסחאלי ליד שפרעם, ובעקבות כך פרצו עימותים אלימים בין המשטרה לבין תושבי הכפר ותושבי כפרים ערביים נוספים. בסוף ספטמבר 1998 פרצו עימותים עקובים מדם באזור שטחי א-רוחה על רקע מאמציה של הממשלה הישראלית לחסום את גישתם של בעלי אדמות מאום אלפחם ומיישובי ואדי ערה לאדמותיהם החקלאיות, ובייחוד באזורים הצבאיים 105, 107 ו-109. עיריית אום אלפחם והוועד העממי להגנה על אדמות א-רוחה הציבו אוהל מחאה בשטח, אך המשטרה הרסה את האוהל ואף תקפה תושבים ותלמידים בעיר תוך כדי שימוש בכדורים חיים ובכדורי גומי, אשר גרמו לפציעתם של יותר מ-600 אזרחים.

במאי 1999 הרסו השלטונות הישראליים כמה בתים בעיר לוד, ובדצמבר של

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

אותה שנה הגיע לשיאו המשבר שפקד את הרשויות המקומיות הערביות.⁴ כמו כן חלה החמרה בהתנכלויות לערבים בנגב, בייחוד בכפרים הבלתי מוכרים. העימותים נמשכו גם בשנת 2000. ביום האדמה של אותה שנה התרחשו עימותים רחבי היקף (ראו את המאמר בנושא "יום האדמה" בספר זה), וכמה ימים לפני כן פרצו עימותים בעוספיא ובדאליית אלכרמל בגלל הצבת אנטנות סולריות במקום. במהלך חודש אפריל פרצו עימותים בין הסטודנטים הערבים והמשטרה בכמה אוניברסיטאות ישראליות. ביקורו של השר נתן שרנסקי בשפרעם ביום העצמאות של ישראל בחודש מאי הוביל לעימותים בין המשטרה לבין תושבי המקום. בספטמבר 2000 פרצו עימותים עם המשטרה בכפר עין מאהל ובנצרת עילית על רקע סוגיית הפקעת האדמות באזור שנקרא כיום "שכונת הר יונה" בנצרת עילית.

נוסף על כל אלה הובילו למבוי סתום השיחות ביוני 2000 בוועידת קמפ דייוויד השנייה בין ישראל והפלסטינים. אין ספק שביקורו של שרון היה הניצוץ אשר הצית את אש התקוממות אוקטובר. מסגד אלאקצא זוכה למעמד מיוחד בקרב הפלסטינים בארץ, ובייחוד בקרב המוסלמים שבהם. עשרות אלפים מהם השתתפו בכנס "אלאקצא בסכנה" אשר התקיים ב-15 בספטמבר 2000.

ועד משפחות החללים

בעקבות נפילת 13 אזרחים פלסטינים בהתקוממות יצאה עמותת "אלאהאלי – מרכז פיתוח חברתי"⁵ ביוזמה לארגן את משפחות החללים בוועד, שעיקר מעייניו הוא חקר האמת על אודות נפילת הבנים. הוועד נקרא "ועד משפחות החללים". אלאהאלי ליוותה את הוועד בחודשי פעולתו הראשונים. כאשר הוקמה ועדת חקירה ממלכתית, החל ועד משפחות החללים לתאם את פעולותיו עם ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי ועם "עדאלה" – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, כל זאת לתכלית עיקרית אחת: העמדת האשמים בהרג

4 שם.

5 העמותה הוקמה בשנת 1999 בנצרת למען חיזוק החברה הפלסטינית בישראל, והיא פועלת למען השוויון והשגת הזכויות הלאומיות של האזרחים הערבים בארץ.

הבנים למשפט. ועד משפחות החללים פועל בשיתוף פעולה עם מסגרות נוספות לציין את זכר החללים מדי שנה, ב-1 באוקטובר, ואף מנסה להקים מרכז לתיעוד האירועים ולהעלאת המודעות, כדי שאירוע זה ישתלב בזיכרון הקולקטיבי של הפלסטינים.

הקמת ועדת חקירה ממלכתית ("ועדת אור")

בעקבות האירועים והדרישה הציבורית לחקור את אירועי התקוממות אוקטובר מינה ראש הממשלה דאז אהוד ברק ב-21 באוקטובר 2000 ועדת בדיקה "לבחינת עבודת המשטרה בזמן ההתנגשויות עם המפגינים הערבים". מאוחר יותר, בעקבות לחץ מצד ועד משפחות החללים, אנשי אקדמיה, וארגונים ערביים ויהודיים, אשר דרשו הקמת ועדת חקירה ממלכתית, ובגלל החשש של ממשלת ברק מאיבוד הקולות של הערבים בבחירות הממששיות ובאות, נעתרה ממשלת ישראל ב-8 באוקטובר 2000 לדרישה, והקימה ועדת חקירה ממלכתית עם סמכויות מלאות, בהתאם ל**חוק ועדות החקירה, התשכ"ט-1968**.⁶ נשיא בית המשפט העליון דאז, השופט אהרן ברק, מינה ועדת חקירה בראשות השופט תאודור אור. חברי הוועדה היו פרופ' שמעון שמיר, שגריר לשעבר בירדן ובמצרים, והשופט סוהיל ג'ראח, סגן נשיא בית המשפט המחוזי בנצרת עילית. השופט ג'ראח התפטר מתפקידו ביוני 2001 מטעמי בריאות, ובמקומו מונה השופט האשם ח'טיב. במכתב ההרשאה הוענק לוועדה מנדט רחב לחקירה, לזימון עדים ולשליחת מכתבי אזהרה לאחראים. כמו כן הוענק לה מנדט לבדיקת אלה שתוארו כמסיתים בקרב מנהיגי הציבור הערבי.

בד בבד הסמיכו ועד משפחות החללים וועדת המעקב העליונה את מרכז עדאלה לייצג את המשפחות בפני הוועדה. כבר בימים הראשונים החל מרכז עדאלה להתמודד עם גל המעצרים הנרחב ולשחרר בעזרת עשרות עורכי דין את העצורים. כמו כן דרש המרכז לחקור את נסיבות הריגתם של 13 אזרחים ערבים. במפגש של משפטנים ועורכי דין ערבים, שהתקיים באמצע אוקטובר 2000 בעקבות יוזמה

6 ראו "מכתב מזכיר הממשלה דאז יצחק הרצוג לנשיא בית המשפט העליון בעניין מינוי ועדת חקירה ממלכתית", נצפה לאחרונה 1.6.2012.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

של עדאלה, הוקמו צוותים להגנה על העצורים בכל היישובים הערביים. כמו כן פנה המרכז ליועץ המשפטי של הממשלה בבקשה שיוורה למשטרה לפתוח בחקירת נסיבות הרג הצעירים הערבים, והשימוש באלימות כלפי מאות אזרחים אחרים.

ב-27 בפברואר 2002, בתום שנה שלמה של ישיבות עבודה, שלחה הוועדה שלושה עשר מכתבי אזהרה שיועדו למגוון אישים: לראש הממשלה אהוד ברק, לשר לביטחון פנים פרופ' שלמה בן-עמי ולקצינים בכירים במשטרה. כמו כן הזהירה הוועדה שלושה מהמנהיגים הערבים: ח"כ עזמי בשארה (ראש מפלגת בל"ד דאז); ח"כ עבד אלמאלך דהאמשה (ראש הרשימה הערבית המאוחדת דאז) ושיח' ראיד סלאח (מנהיג התנועה האסלאמית). במכתביה הזהירה הוועדה את שלושה עשר האישים שהם עלולים להיענש בגלל מעשיהם, עמדותיהם ודבריהם. מכתבי האזהרה היו גולת הכותרת של השלב הראשון בעבודת ועדת החקירה הממלכתית. בשלב השני חקרה הוועדה את האישים באזהרה, שייתכן שהם נושאים באחריות להתקוממות אוקטובר.

ועדת החקירה גבתה עדויות מפי מומחים מהאקדמיה אשר הוזמנו על ידי מרכז עדאלה: פרופ' נדים רוחאנא, ד"ר דני רבינוביץ' ופרופ' יואב פלד. מומחים אלה דיברו על היחסים בין המדינה לבין אזרחיה הערבים, ועל ההפליה נגד האזרחים הערבים מאז הקמת מדינת ישראל.⁷

דוח ועדת החקירה הממלכתית ומעקב אחר יישום החלטותיה

ב-1 בספטמבר 2003 הגישה ועדת אור את מסקנותיה. המלצות הדוח לא הוגבלו להתקוממות אוקטובר אלא נגעו בסוגיית היחסים בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערבים. בראש ההמלצות עמדה ההמלצה הקוראת ל"הענקת שוויון אמיתי לאזרחי המדינה הערבים"⁸ שישווה את מעמדם לזה של שאר אזרחי המדינה. כמו כן ניתח הדוח את הסיבות אשר הובילו להתקוממות, ובראשן מדיניות ההפליה הממשלתית נגד הציבור הערבי מאז קום המדינה. הוועדה טענה שאחד הגורמים

7 ראו [מדינת ישראל, 2003](#), שער שני "התפתחות האירועים ומהלכם".

8 [שם](#), שער שישי – סיכום והמלצות, נצפה לאחרונה 1.6.2012.

הוא "ההקצנה הדתית אשר התגברה במהלך ההפגנות האלימות, והתנהגות לא אחראית של חלק מהמנהיגים הערבים".⁹

כמו כן הצביעה ועדת החקירה על פגמים רבים בעבודת המשטרה בזמן האירועים, ועל היעדר המוכנות של המשטרה להתמודד כראוי עם מקרים מהסוג הזה. הוועדה ביקרה את השימוש שעשתה המשטרה בתחמושת חיה לפיזור המפגינים אשר גרם להרג לא מוצדק של אזרחים ערבים. הוועדה המליצה להשעות חלק מהמפקדים המשטרתיים אשר נטלו חלק באירועים, ולשנות את יחס המשטרה כלפי הפגנות ומפגינים. הדוח ביקר קשות את המנהיגות הפוליטית, ובייחוד את ראש הממשלה דאז אהוד ברק ואת השר לביטחון פנים דאז פרופ' שלמה בן-עמי. הוועדה מצאה שהשר בן-עמי אינו ראוי לכהן בתפקידו. בן-עמי פרש מהחיים הפוליטיים לאחר נפילת ממשלת ברק בתחילת שנת 2001.¹⁰ הוועדה הפנתה ביקורת גם כלפי ח"כ עזמי בשארה וח"כ דהאמשה, ובכך היא הפכה את הקורבן לנאשם. בסיכום הדוח הביעה הוועדה תקווה שהמלצותיה יתרמו לשיפור היחסים בין יהודים לבין ערבים במדינה.

הוועדה כשלה בסוגיה הפלילית, כלומר בחשיפת זהותם של הרוצחים מקרב אנשי המשטרה אשר ירו כדורים לעבר שלושה עשר החללים ולעבר מאות הפצועים הערבים. היא הצליחה להצביע רק על שני פושעים מקרב השוטרים: הראשון הוא השוטר ראשד מורשד אשר ירה באזרח מהכפר ג'ת במשולש והרגו, והשני הוא הקצין גיא רייף אשר ירה באזרח מהעיר סח'נין והרגו.

במסגרת המעקב שביצע מרכז עדאלה אחר המלצות ועדת החקירה, דרש המרכז מן המחלקה לחקירת שוטרים (מח"ש) ב-14 בספטמבר 2003 לפתוח בחקירה בדבר אנשי המשטרה אשר נטלו חלק בדיכוי התקוממות אוקטובר. בתגובה לכך נקטה מח"ש מדיניות של סחבת והתעלמה מהפנייה של עדאלה. כעבור שישה חודשים פנה מרכז עדאלה במכתב נוסף למח"ש וביקש לדעת אם היא מאמצת את המלצות ועדת החקירה הממלכתית וחוקרת את נסיבות הרג האזרחים הערבים ([עדאלה, 2005](#)).

9 ש.ם.

10 ש.ם.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

לאחר חמש שנים מאז התקוממות אוקטובר החליטה מח"ש לסגור את תיקי החקירה בטענה של היעדר ראיות מספיקות להעמיד אנשי משטרה לדין. דבר זה סותר את המלצות ועדת החקירה הממלכתית, אשר הצביעה על המפקד ניצב אליק רון כאחראי לשימוש בצלפים ולשימוש באש חיה באום אל-פחם בלי סיבה מספקת, ובכך הוא פעל בסתירה להוראות המשטרה (עדאלה, 2005ב). הוועדה ציינה גם את הקצין גיא רייף אשר השתמש בתחמושת חיה בלי הצדקה וירה למוות בשני אזרחים מסח'נין.¹¹

ב 14 בספטמבר 2003 הקימה הממשלה ועדת שרים בראשות סגן ראש הממשלה ושר המשפטים דאז טומי לפיד במטרה ליישם את ההמלצות המנהליות. עוד באותו יום קיבלה הממשלה גם את ההמלצות האישיות. למרות אישור ההמלצות בראשית 2004 הן טרם יושמו עד ימינו אלה.

השפעת האירועים על היחסים בין האזרחים הערבים במדינת ישראל לבין הרוב היהודי במדינה

התקוממות אוקטובר ותוצאותיה גרמו לטלטלה עזה ביחסים בין היהודים לערבים במדינה. מנקודת מבטם של האזרחים הערבים היו האירועים הפגנות לא אלימות שביטאו סולידריות עם בני עמם בשטחים הכבושים. כמו כן היה בהם מימוש של הזכות הטבעית למחאה על מדיניותה של ממשלת ישראל ועל התרת ביקורו של שרון במסגד אלאקצא. האזרחים הערבים לא חזו את תוצאותיהן של הפגנות הללו, אשר התדרדרו לכדי עימותים אלימים בגלל התנהגותה הפרובוקטיבית והברוטלית של המשטרה. רוב האזרחים היהודים התייחסו להתנהגות האזרחים הערבים כ"תקיעת סכין בגב", וראו בחסימת עורקי תחבורה ראשיים מעשה המאיים על ביטחונם. התוצאה הישירה של התקוממות אוקטובר הייתה הנהגת חרם כלכלי-חברתי מצד אזרחים יהודים, גופים ממלכתיים וכלכליים על היישובים הערביים ועל האזרחים הערבים במהלך ההתקוממות ואחריה.

11 ב-15 באוקטובר 2006 הגיש מרכז עדאלה דוח שכותרתו "האשמים 2" (עדאלה, 2006) ליועץ המשפטי של הממשלה עו"ד מני מזוז, ובו דרישה לפתוח בחקירה נגד מח"ש. הדוח הוא הלכה למעשה גיליון אישום נגד מח"ש, נגד שיטות העבודות שלה ונגד הזנחת חובתה לחקור לעומק את אנשי המשטרה המעורבים במעשי ההרג בזמן התקוממות אוקטובר.

משרדי ממשלה אשר פעלו ביישובים הערביים סירבו לפתוח את שעריהם ולהעניק שירותים לאזרחים הערבים בטענה שיש בכך חשש ביטחוני. הדברים נגעו במיוחד לשירותי הבנקים, הדואר והטלפוניה. חלק מהחברות הגדולות סירבו להיכנס ליישובים הערביים להעברת אספקה חיונית כמו חלב ומוצרים מזון אחרים. נוסף על כך הדירו רבים מהאזרחים היהודים את רגליהם מהשווקים ומהמסעדות של הערבים אשר נהגו לפקוד אותם דרך קבע.

בעקבות התקוממות אוקטובר גבר המתח בין האזרחים הערבים לבין הממסד הישראלי. בתחילת פברואר 2001, כלומר כעבור חודשים מספר מהתקוממות אוקטובר, נפלה ממשלת ברק. התקוממות זו הייתה אחד הגורמים לנפילת הממשלה, נוסף על כישלון שיחות קמפ דיוויד ופרוץ אינתיפאדת אלאקצא. כמו כן התעוררו הדים להחרמת הבחירות מטעם האזרחים הערבים.

מיד לאחר התקוממות אוקטובר הגישה קבוצת חוקרים יהודים מכמה אוניברסיטאות בישראל דוח לראש ממשלת ישראל שכותרתו "אחרי השבר: כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי הערבים בישראל – דו"ח חירום מאת צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי" ([צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי, 2000](#)). מחברי הדוח סיווגו את יחס המדינה כלפי אזרחיה הערבים כסוגיה ראשונה במעלה והמליצו לממשלה לאמץ את השוויון המלא בין האזרחים הערבים לבין שאר אזרחי ישראל. בפעם הראשונה חיברו גופים בינלאומיים, כמו משרד החוץ האמריקני, האיחוד האירופי, האו"ם וארגוני זכויות אדם בינלאומיים דוחות על אודות מצבם של הערבים בישראל. מדובר, אם כן, באחת ההשלכות החשובות בזירה הבינלאומית של התקוממות אוקטובר.

סגירת תיק אוקטובר

בסוף ינואר 2008 החליט היועץ המשפטי של ממשלת ישראל לאמץ את המלצות הפרקליטות ולסגור את תיקי החקירה בנושא הרג 13 אזרחים ערבים. היועץ הצדיק את עמדתו בהיעדר ראיות מספיקות נגד אנשי משטרת ישראל. התובע הכללי עו"ד שי ניצן מונה לבצע חקירה נוספת אחרי שמח"ש החליטה להסיר את אחריות אנשי המשטרה להרג האזרחים הערבים בימיה הראשונים

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

של ההתקוממות. לאחר פרסום ההחלטה קראה ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי לפתוח בסדרת פעולות מחאה על ההחלטה, לרבות פנייה לגופים בינלאומיים. מאות אזרחים ערבים הפגינו מול משרד ראש הממשלה בירושלים, והוצבו אוהלי מחאה בכמה ערים ערביות כמו נצרת, אום אל פחם וסח'נין. ועד משפחות החללים הבטיח בעקבות פרסום ההחלטה כי יבוא חשבון עם הרוצחים בכל מקום.¹² רבים מהמנהיגים הערבים תקפו בחריפות את החלטת מח"ש והאשימו אותה בגזענות ובהתרת דמם של האזרחים הערבים. מרכז עדאלה ביקר גם הוא את ההחלטה ועמד על הסתירות הרבות בין דוח ועדת אור לבין הדוח של מח"ש. הוא הפריך את הטענות שהובאו בדוח מח"ש על ידי השוואתן לדברים המופיעים בדוח ועדת החקירה הממלכתית (ערב 48, 2005).

רוב משפחות החללים הגישו תביעות אזרחיות נגד המדינה. באוקטובר 2009 נחתם הסכם בבית המשפט המחוזי בנצרת, אשר העניק פיצוי לאחת עשרה ממשפחות החללים, בסכום של 1,100,000 שקלים לכל משפחה. משפחות החללים שמרו לעצמן את הזכות לבוא חשבון עם האשמים במישור הפלילי (פאנת, 2009).

סיכום

התקוממות אוקטובר סימנה נקודת מפנה ביחסים בין מדינת ישראל לבין המיעוט הפלסטיני החי בקרבה. המדינה, אשר רצחה את אזרחיה בדם קר, לא הייתה מעוניינת להעמיד את האשמים למשפט. בכך היא נתנה תוקף רשמי לרצח האזרחים הערבים.

ועדת החקירה הממלכתית, אשר קיבלה מכתב הסמכה מהממשלה להשוות בין הקורבן לבין התוקפן הצליחה להוציא כמה המלצות ברורות. אחת ההמלצות קוראת להמשיך לחקור את הרוצחים. בינואר 2008 החליט היועץ המשפטי עו"ד מני מזוז לסגור את תיקי החקירה, ולא להגיש כתבי אישום נגד אנשי המשטרה החשודים במעורבות ברצח המפגינים בגלל "היעדר ראיות מספיקות". הוא החליט שלא לפתוח מחדש את תיק התקוממות אוקטובר.

12 "מזוז החליט לסגור את תיק אירועי אוקטובר", אתר אלצנארה (בערבית), נצפה לאחרונה ביום 1.6.2012.

ביבליוגרפיה

עברית

מדינת ישראל (2003). ["דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי אוקטובר"](#).
צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי (2000). ["אחרי השבר: כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי האוכלוסיה הערבית בישראל – דו"ח חירום"](#), ירושלים: הקרן החדשה לישראל.

ערבית

עדאלה (2005א). ["התייחסויות עדאלה למח"ש וליועץ המשפטי לממשלה בנושא הרג האזרחים הערבים במהומות אוקטובר 2000"](#) (בערבית), [אתר עדאלה](#), ספטמבר 2005, נצפה לאחרונה 1.6.2012.

--- (2005ב). ["מסקנות בעניין אירועי ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000"](#), [אתר עדאלה](#), נצפה לאחרונה 1.6.2012.

--- (2006). ["האשמים 2"](#), חיפה: עדאלה-המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

ערב 48 (2005). ["מזוז מגן על דוח מח"ש, ומומחה משפטי ישראלי טוען שהחלטתו נגועה בגזענות"](#), [אתר ערב 48](#), 22.9.2005, נצפה לאחרונה 1.6.2012.

פאנת (2009). ["פיצויים כספיים למשפחות חללי התקוממות אלקודס ואלאקצא"](#), [אתר פאנת](#), 22.10.2009, נצפה לאחרונה 1.6.2012.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

החקיקה הישראלית בסוגיית איחוד המשפחות

מאזן מסרי

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

החקיקה הישראלית בסוגיית איחוד המשפחות

מאזן מסרי*

בשנת 2003 חוקקה הכנסת את "[חוק האזרחות והכניסה לישראל \(הוראת שעה\)](#), [התשס"ג-2003](#)" (להלן: חוק האזרחות). החוק הטיל איסורים גורפים על איחוד משפחות במקרים שבהם פלסטינים תושבי השטחים הפלסטיניים הכבושים נישאו לפלסטינים אזרחי ישראל. הלכה למעשה מונע החוק ממשפחות אלה לחיות יחד כחוק בתוך גבולות המדינה. הרציונל שהוצג עבור החוק ה"ארעי" לכאורה, ואשר פוגע רק בפלסטינים אזרחי ישראל, הוא ששיקולים ביטחוניים מצדיקים את חקיקתו. לאחר חקיקתו בפעם הראשונה בשנת 2003, האריכה הכנסת שוב ושוב את תוקפו של החוק (למרות היותו "הוראת שעה"). בכך היא הפכה אותו לרכיב קבוע של המסגרת החוקית הישראלית בסוגיית ההגירה. נוסף על כך הצליח החוק לשרוד שתי עתירות שהוגשו נגד החוקתיות שלו אף על פי שהוא מפר את זכות האזרח היסודית לחיי משפחה, ואת הזכות לשוויון, בכוונה בלעדית כמעט נגד הפלסטינים אזרחי ישראל (בג"ץ 7052/03 [להלן - עתירת עדאלה]; בג"ץ 466/07 [להלן - עתירת גלאון]).

השלכותיו של חוק האזרחות חורגות מהפגיעה באלה אשר הוא משפיע עליהם ישירות. החוק, החלטות בית המשפט העליון שהכשירו אותו וההנמקות שניתנו להחלטות אלה, חושפים תמונה מדאיגה בדבר מהות אזרחותם של אזרחי המדינה הפלסטינים, ומעלים שאלות מהותיות לגבי היקף זכויותיהם וההגנה שמעניקה להם המדינה בתור אזרחיה. שאלות אלה אינן יכולות להיות מנותקות מההקשר הנרחב יותר של הגדרת העצמית של ישראל כמדינה "יהודית ודמוקרטית", וממגוון ההצדקות התאורטיות והתפיסתיות, אשר הועלו כדי להצדיק הגדרה זו

* ד"ר מאזן מסרי הוא מרצה למשפטים ביוניברסיטי סיטי בלונדון.

על הסתירות הטמונות בה. במאמר זה אבחן חלק מהשלכותיו הרחבות של חוק האזרחות.

חוק האזרחות והכניסה לישראל ותיקוניו

לפני חקיקת חוק האזרחות, כל אזרח זר לא יהודי אשר נישא לאזרח ישראלי או תושב, אשר רצה לקבל מעמד או אזרחות בישראל, נאלץ לעבור "תהליך מדורג" אשר במסגרתו השיג מעמד בישראל. התהליך מתחיל בקבלת אישור ארעי, ממשיך בקבלת מעמד של תושב ארעי ואחר כך של תושבות, ומסתיים בקבלת אזרחות. כל זה תלוי כמובן במעמדו של בן הזוג נותן החסות. תהליך זה ארך 4.5 שנים לפחות לבני זוג נותני חסות שהם במעמד של אזרחים ישראלים, וחמש שנים ושלושה חודשים לפחות לבני זוג נותני חסות שהם במעמד של תושבים. כניסה לתהליך והשגת מעמד תושב היו כרוכים בבדיקות ביטחוניות ופיליות קפדניות.

חוק האזרחות שינה את התהליך עבור פלסטינים תושבי השטחים הכבושים שנישאו לאזרחים ישראלים. הלכה למעשה הכוונה היא לאזרחיה הפלסטינים של ישראל. החוק, אשר התקבל בהתחלה כהחלטת ממשלה בשנת 2002, בעקבות אירוע של מתאבד שפוצץ את עצמו, קודם שהפך לחקיקה זמנית, הטיל תחילה איסור כולל על בקשות איחוד משפחות ועל בקשות לאישורי שהייה לפלסטינים מהשטחים הכבושים, אשר בני זוגם הם אזרחים פלסטינים של ישראל. החוק תוקן בשנת 2005 והוכנסו בו כמה שינויים כדי שיהיה פחות גורף ופחות דרקוני. התיקון אפשר להעניק אישורי שהייה לבני זוג מעל לגיל מסוים (35 עבור גברים ו-25 עבור נשים). קביעת גילים אלה הסתמכה על נתונים המעידים על סבירות גבוהה יותר שצעירים יותר יהיו מעורבים בהתקפות אלימות נגד ישראל. על אף האמור, הוטלה החובה לחדש את האישור הזה מדי תקופה נקובה; נושא האישור לא הורשה להחזיק ברישיון נהיגה ישראלי ולא להשתמש במערכת הבריאות הישראלית. התיקון ב-2007 הרחיב את האיסורים, והחיל אותם גם על אזרחים או על תושבים של המדינות האלה: עיראק, אירן, לבנון וסוריה. האיסור גם הורחב,

כך שלפי סעיף 3ד, הוא חל על אנשים הנחשבים סיכון ביטחוני רק בגלל מקום מגוריהם, וזאת בהסתמך על חוות דעת מאת גורמי הביטחון המוסמכים שלפיה במדינת מושבם או באזור מגוריהם של בני הזוג "מתבצעת פעילות העלולה לסכן את ביטחון מדינת ישראל או אזרחיה".

תיקון זה הרחיב את טווח האיסור, ומכאן ואילך הרי שאפילו אם מגיש הבקשה עומד בקריטריון הגיל לקבלת אישור שהייה, אפשר להשתמש בסעיף זה כדי לפסול את מתן האישור.

העתירות נגד חוק האזרחות

כאמור, בית המשפט העליון דחה שתי עתירות נגד החוקתיות של חוק האזרחות בנוסח המקורי שלו (עתירת עדאלה) וגם אחרי שתוקן בשנת 2007 (עתירת גלאון). שתי העתירות נדחו ברוב דחוק של שישה שופטים נגד חמישה שופטים. שני פסקי הדין, ובייחוד טיעוניהם של חלק מהשופטים, חושפים רבות על אודות גישתה הכללית של המדינה בנושא זכויותיהם של האזרחים הפלסטינים בכלל ובנושא זכויותיהם הקשורות לאזרחות בפרט.

בשני המקרים, טענו משפחות העותרים, יחד עם כמה ארגוני זכויות אדם ועם כמה חברי כנסת שהחוק מפר את הזכות לחיי משפחה, את הזכות לחופש ולאוטונומיה עצמית, ואת הזכות לשוויון, וזאת מפני שהוא נוגע בעיקר לאזרחים הפלסטינים. את כל הזכויות האלה אפשר לגזור מהזכות לכבוד המעוגנת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. כדי שחקיקה אשר מפרה את הזכויות הכלולות בחוק יסוד תהיה בתוקף היא חייבת לעמוד בדרישות "פסקת ההגבלה" של החוק, אשר כוללת מבחנים המכוונים לבדיקת המידתיות של ההפרה. חלק מהעותרים טענו גם שתכליתו האמתית של החוק היא דמוגרפית ולא ביטחונית. בעתירת עדאלה קבעו שישה שופטים מתוך 11 השופטים שחוק האזרחות מפר את הזכות לחיי משפחה ואת הזכות לשוויון, ושפגיעה זו איננה מידתית. אף על פי כן,

1 פסקת ההגבלה נמצאת בסעיף 8 של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, והיא קובעת: "אין פוגעים בזכויות שלפי חוק-יסוד זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש, או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו".

ולמרות ממצא זה, הצטרף שופט אחד מהשישה, השופט לוי, לשופטים האחרים שדחו את העתירה, וזאת מפני שחוק האזרחות היה זמני, ותוקפו עמד לפוג. חמשת שופטי הרוב האחרים החליטו שאין שום הפרה של הזכויות, או שאם יש הפרה כזו, היא מוצדקת מפני שחוק האזרחות עומד בדרישות פסקת ההגבלה. חלק מהשופטים הללו ביססו את דעתם, בין השאר, על העמדה שהזכות לחיי משפחה איננה כוללת בהכרח את הזכות לממש את הזכות הזאת דווקא בישראל. העובדה שיחידים אלה יכולים ליהנות מהזכות הזאת במקום אחר משמעה, לדעת השופטים הללו, שהזכות לא הופרה.

העתירה נגד החוק המתוקן הוכרעה גם היא ברוב דחוק של שישה שופטים מול חמישה שופטים. חמישה מתוך ששת שופטי הרוב תמכו בעמדה הגורסת שהזכות לחיי משפחה אינה כוללת את הזכות לחיי משפחה בישראל, ולכן אינה כוללת את הזכות לאיחוד משפחות המחייבת את המדינה לפתוח ערוצים לבני זוג זרים כדי לקבל מעמד בישראל. השופטים הצדיקו את ההפרדה בין מימוש הזכויות בישראל לבין מימושן במקום אחר; אבחנה החלה רק על אזרחיה הפלסטינים של ישראל ולא על אזרחיה היהודים (Masri, in press).

השופטים השתמשו לצורך כך בשני טיעונים עיקריים. הטיעון הראשון הוא שאין לפרש את הזכות לחיי משפחה ככוללת את הזכות להביא את בן הזוג הזר אל תוך המדינה, וזאת כדי למנוע התנגשות בין זכות זאת וריבונות המדינה (כלומר עם סמכותה של המדינה להציב קריטריונים בדבר ההגירה אליה). ברם עמדה זו מתעלמת מהעובדה שמהות הרעיון של החוקתיות מצריכה הטלת מגבלות על כוחה של המדינה. יתרה מזאת, העמדה מתעלמת מכך שהחוק הישראלי משלים עם הגבלת שיקול הדעת של הרשות המבצעת במקרה של הגירה, אפילו עד כדי הגבלת ריבונותה, כמו במקרה של חוק השבות, התש"י-1950, שבו ההגירה היא זכות מוחלטת, אוטומטית כמעט, הניתנת ליהודים ולבני משפחותיהם. הטווח הנרחב של הזכאות בתוך חוק השבות משקף גם את החשיבות המוקנית לשימור היחידה המשפחתית בתהליך ההגירה. אך נראה שלא כך הדבר כאשר מדובר בהגירת משפחה פלסטינית. הזכויות שהמדינה מוכנה להכיר בהן במקרה של הגירת יחידים יהודים **שאינם עוד** אזרחים, אינן תקפות למקרים של הפלסטינים

שהם כבר אזרחים. בקצה אחד נמצא חוק השבות אשר כאמור מבטל כמעט לגמרי את שיקול הדעת של הרשות המבצעת מפני שבודדים התנאים שבהם לא תוענק אזרחות אוטומטית ליחידים ממוצא יהודי ולבני משפחותיהם. בקצה האחר נמצא חוק האזרחות אשר שולל את שיקול הדעת מהרשות המבצעת, מפני שכמעט בלתי אפשרי עבור בן זוג של אזרח פלסטיני, אשר חי בשטחים הפלסטיניים הכבושים, להשיג מעמד בישראל (שם).

הטיעון השני שבו השתמשו השופטים מתבסס על המשפט ההשוואתי. חמישה שופטים בחנו את סוגיית איחוד המשפחות בחוק האיחוד האירופי, בחוק האמריקני ובחוק הבריטי. הם התייחסו במיוחד למצב באיחוד האירופי, מפני שאמנת זכויות האדם האירופית עוסקת ספציפית בזכות לחיי משפחה (שם). מטרתם הייתה לחזק את הטיעון שאיחוד משפחות אינו נהנה בהכרח מאותה הגנה התקפה לזכות לחיי משפחה. השימוש במשפט ההשוואתי כאן טומן בחובו בעייתיות מסוימת. יש להדגיש שתי מגמות עיקריות: ראשית, השופטים היו בררנים בבחירת המקרים והציטוטים עד כדי סילוף המציאות במשפט האיחוד האירופי והעברת תמונה לא מדויקת על אודות הזכות לחיי משפחה בהקשר ההגירה. שנית, רוב המקרים המצוטטים כרוכים במצבים שבהם שאפו זרים להצטרף לתושבים, או למתאזרחים, ולא לאזרחים מלידה (שם). מגמה זו בולטת במיוחד לאור העובדה שחלק מהשופטים נשענו רבות על פסק הדין של בית הדין האירופי לצדק בפרשה C-540/03 - הפרלמנט האירופי נגד מועצת האיחוד האירופי (2006), והרבו לצטט אותו. פסק דין זה דן בהוראה 2003/86/EC אשר קבעה את מדיניותו של האיחוד האירופי כלפי איחוד משפחות של תושבים זרים עם בני זוגם הזרים. השופטים נשענו בצורה מהותית על מקרים העוסקים בתושבים ותיקים, בפליטים ובמתאזרחים, אף שחוק האזרחות חל על אזרחים ישראלים מלידה המשתייכים למיעוט ילידי. פירוש זה הופך את בני המיעוט הפלסטיני למעין זרים, שמעמד אזרחותם נבדל ממעמד אזרחותם של היהודים, ומחזק הלכה למעשה השקפות דומות קודמות (Jabareen, 2002).

היבט נוסף, העולה מפסק דין גלאון, הוא הדיון הפתוח על הדמוגרפיה כשיקול לגיטימי בעיצוב מדיניות ההגירה. דמוגרפיה, וליתר דיוק הצורך לשמור על רוב

יהודי, הייתה תמיד סוגיה חשובה בישראל. בית המשפט העליון הדגיש בכמה הזדמנויות שהרוב היהודי הוא רכיב מרכזי בהגדרת ישראל כמדינה יהודית (ע"ב 2/88; א"ב 50/03). בפסק דין גלאון התמודדו ארבעה מהשופטים בפתיחות עם סוגיית הדמוגרפיה בהקשר של איחוד משפחות, זאת להבדיל מפסק הדין עדאלה, שבו נידון העניין בעקיפין בלבד (Ben-Shemesh, 2008). אף שהדין לא כלל הכרעה בעניין זה, נראה שהשופטים אשר העלו את השאלה הזאת נוטים לקבל את הקביעה ששיקולים דמוגרפיים, כלומר שימור הרוב היהודי, הם שיקולים לגיטימיים בתכנון מדיניות ההגירה, גם אם כרוך הדבר בהפרת זכויות אינדיבידואליות של המיעוט הפלסטיני (Masri, in press).

אזרחות שוויונית במדינה "יהודית ודמוקרטית": אלה השייכים, ואלה שאינם שייכים

חשיבותם של חוק האזרחות ושל החלטות בית המשפט שאישרו את החוקתיות שלו טמונה בכך שהם משפיעים על אזרחותם של כל הפלסטינים של ישראל, ולא רק על אלה המעורבים בתהליכי איחוד משפחות. ההפליה הטבועה בחקיקה זו והנימוקים שסיפק בית המשפט קובעים הכרעות הנוגעות לכלל האזרחים הפלסטינים. והחשוב מכך, נראה, שכאשר מדובר בפלסטינים אזרחי ישראל, ממשיך בית המשפט את המגמה הקיימת בספרות האקדמית, המבחינה בין קיום הזכויות לבין המקום שבו הן ממומשות.

ישראל מגדירה את עצמה ברמה החוקתית כמדינה "יהודית ודמוקרטית".² בספרות העוסקת בהגדרת ישראל ובפרשנויותיה של הגדרה זו מנסים חלק מהכותבים - בייחוד שוחרי הגישה הלאומית-ליברלית ביניהם - לגשר על הסתירה בין שני הרכיבים הללו. הם עושים זאת על ידי הדגשת העובדה שישראל היא מדינת הלאום של היהודים, כלומר המקום שבו הם מממשים את זכותם להגדרה עצמית (גביון, 1999; כרמי, 2003; Rubenstein and Yakobson, 2009; Gans, 2008).

2 ראו למשל סעיף 1א של חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו ולפיו "חוק יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית". סעיף 1א של חוק יסוד: חופש העיסוק, וסעיף 7א של חוק יסוד: הכנסת מזכירים גם הם את ההגדרה החוקתית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

הם טוענים שמדינות אתנו-לאומיות רשאיות להעדיף את חבריה של הקבוצה הלאומית הדומיננטית המתגוררת בהן, בתחומים מסוימים כמו הגירה, מדיניות השפה והתרבות במרחב הציבורי. הוגים לאומיים ליברליים מצדיקים את הגישה המפלה בטענה שקבוצות מיעוט או יחידים החיים במדינת לאום ממילא משתייכים לקבוצות לאום אחרות, המועדפות במדינות לאום אחרות. עובדה זו, לדידם, מבטלת את ההפליה, או לפחות מצדיקה אותה. יוצא אפוא שהיחס המועדף שישראל מעניקה ליהודים מוצדק על רקע הקמתה כמדינת לאום יהודית. עם זאת צפויים האזרחים הפלסטינים של ישראל ליהנות משוויון מלא בכל הקשור לזכות ההגדרה העצמית, ולחוקי הגירה עדיפים, **במדינה הפלסטינית העתידית**, ולא במדינה שהם אזרחיה (כרמי, 2003, 54; רובינשטיין ומדינה, 2005, 406; גביזון, 2007, 107; Kasher, 2005, 86–87; Gavison, 2003, 136; Gans, 2008, 156).³

אם ברצונם ליהנות מהזכויות שהמדינה מבטיחה ליהודים, יאלצו האזרחים הפלסטינים להגר למקום אחר. המסר כאן ברור: חלק מהאזרחים יכולים, ואף חייבים, לממש חלק מזכויותיהם במקום אחר. עמדתם של חמישה משופטי הרוב בעתירת גלאון, אשר גורסת שהזכות לחיי משפחה אינה כוללת את הזכות ליהנות מחיי משפחה בישראל, כל עוד היא יכולה להתממש במקום אחר, משתלבת במגמה המעניקה תוקף להגבלת חלק מזכויותיהם של האזרחים הפלסטינים של ישראל, מפני שזכויותיהם אלה אמורות להתממש במקום אחר. הישענותו כבדת המשקל של בית המשפט על מקרים השוואתיים אשר עוסקים במהגרים או בתושבים (להבדיל מאזרחים מלידה) ודיונו בשיקולים דמוגרפיים במדיניות ההגירה - מחזקים מסקנה זאת.

3 יש לציין שחיים גנו (Gans, 2008, 117) מאמץ גישה מורכבת יותר. הוא דוחה את חוק האזרחות ורואה בו חוק גזעני.

סוף דבר

בבואנו לבחון את התמונה הרחבה של חוק האזרחות ואת החלטות בית המשפט בעניינו, קשה להימנע מהמסקנה שבמוקד הדיון עומד לב לבם של רעיון האזרחות ושל ההגנה על זכויות האדם שאזרחות אמורה להעניק. ייתכן שחוק האזרחות, הפסיקות, וההנמקות לפסיקות הללו משקפים, כולם יחד, קטגוריות הייררכיות של האזרחות, אשר מעניקות רמות שונות של הגנה לקבוצות אזרחים שונות בישראל. קטגוריות אלה של אזרחות יתוחזקו ויישמרו באמצעות צורות חשיבה הנגזרות מפסקי הדין גלאון ועדאלה, הרואות באזרחים הפלטטינים תושבים לטווח ארוך אף שהם מחזיקים באזרחות פורמלית, וגם באמצעות הצדקות תאורטיות, המבחינות בין קיומן של הזכויות לבין המיקום למימושן.

ביבליוגרפיה

עברית

גביון, רות (2007). "הרהורים על המשמעות ועל ההשלכות של 'יהודית' בביטוי 'מדינה יהודית ודמוקרטית'", בתוך אביעזר רביצקי וידידה צ' שטרן (עורכים), **דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-178.

גביון, רות (1999). **ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית: מתחים וסיכויים**, תל אביב וירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

כרמי, נעמה (2003). **חוק השבות: זכויות הגירה וגבולותיהן**, תל אביב: ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.

רובינשטיין, אמנון, וברק מדינה (2005). **המשפט החוקתי של מדינת ישראל**, מהדורה שישית, תל אביב: שוקן הוצאה לאור.

פסקי דין בעברית

ע"ב 88/2 יהורם בן שלום נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, פ"ד מ"ג (4) 235,221 (1989).

א"ב 03/50 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש-עשרה נ' עזמי בשארה ואח', פ"ד נ"ז (4) 1 (2003).

בג"ץ 07/466 גלאון נגד היועץ המשפטי של הממשלה (2012).

בג"ץ 03/7052 עדאלה נגד שר הפנים, פ"ד 61 (2) 202 (2006).

חוקים ישראליים

חוק השבות, התש"י-1950

חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התשס"ג-2003

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו

חוק יסוד: חופש העיסוק

אנגלית

Ben-Shemesh, Y. (2008). Immigration Rights and the Demographic Consideration. *Law and Ethics of Human Rights*, 2(1), 15.

Gans, C. (2008). *A Just Zionism*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Gavison, R. (2003). The Jews' Right to Statehood: A Defense. *Azure*, 15, 70-108.

Jabareen, H. (2002). The Future of Arab Citizenship in Israel: Jewish-Zionist Time in a Place with no Palestinian Memory. In D. Levy and E. Weiss (Eds.), *Challenging Ethnic Citizenship*. New York, NY: Berghahn Book.

Kasher, A. (2005). A Jewish and Democratic State: Present Navigation in the Map of Interpretations. *Israel Affairs*, 11(1), 165-182.

Masri, M. (in press). Love Suspended: Demography, Comparative law, and Palestinian couples in the Israeli Supreme Court. *Social and Legal Studies: An International Journal*.

Rubenstein, A., and A. Yakobson (2009). *Israel and the family of nations*. New York, NY: Routledge.

פסק דין באנגלית

European Court of Justice: Case: C-54003/, *European Parliament v Council of the European Union*, [2006] ECR I-5769.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

זכויות הבעלות של הפליטים הפלסטינים על אדמותיהם: העלמה והזרה

חנין נעאמנה

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

זכויות הבעלות של הפליטים הפלסטינים על אדמותיהם: העלמה והזרה

חנין נעאמנה*

תפיסת זכויות הקניין בפלסטין וההשתלטות עליהן הן אבן הפינה של האידאולוגיה הציונית הקולוניאליסטית ההתיישבותית. פעולות הטיהור האתני בפלסטין וגירוש התושבים המקוריים לא היו מושלמות בלי ההפקעה המעשית והמוחלטת של זכויות הקניין הפלסטיניות מאדמותיהם. כמו בשאר המשטרים הקולוניאליים הקלסיים, גם הפעם מילא החוק תפקיד מרכזי בגיבוש השיח של משטר זה ובהעברתו משלב אחד למשנהו כדי שיגשים את מטרותיו ואת יעדיו. החוק הפך לתרבות בפני עצמה ולא שימש רק ביטוי והשתקפות של תרבות קיימת (Shamir, 1996, 232–233).

סוגיית הפקעת הרכוש של הפליטים הפלסטינים (אלה הנמצאים במדינות הגלות וגם מי שמחזיקים באזרחות הישראלית) וסוגיית מכירתו הפכו אחד הביטויים של התרבות המשפטית, הקולוניאליסטית וההתיישבותית של ישראל. הרשות המחוקקת והמערכת המשפטית דאגו להשריש את העיקרון של בעלותם הקולקטיבית האקסקלוסיבית של היהודים על אדמת פלסטין (Kedar, 2000, 943), באמצעות מכלול חוקים ופסקי דין היוצרים קטגוריות "משפטיות" המגדירות מחדש את מצבם החוקי של בעלי האדמה המקוריים.

שלב ההעלמה

בעקבות הנֶפְּבָה של פלסטין (ראו את המאמר העוסק בנֶפְּבָה בכרך הראשון מספר זה) ופעולות הגירוש הכפוי של מאות אלפי פלסטינים ממקומות מגוריהם

* חנין נעאמנה היא עורכת דין, בעלת תואר מוסמך במשפטים מטעם בית הספר ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת לונדון (SOAS).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בפלסטיין¹ אל מחוץ לגבולות פלסטין המנדטורית או למקומות אחרים בתוך גבולות אלה, שקדו הכנופיות הציוניות (ומאוחר יותר מוסדות מדינת ישראל) על מיסוד ההשתלטות על רכוש הפליטים הפלסטינים בהיותו "שלל מלחמה", הנופל בחלקו של הצד המנצח. אפשר להבחין בניצני תופעה זו עם הקמת כמה ועדות אקראיות על ידי כוחות "ההגנה", מיד לאחר נפילת הערים והכפרים הפלסטיניים. מאוחר יותר צירף בן-גוריון ועדות אלה לוועדות אחרות (Fischbach, 2003) אשר הוטלה עליהן משימת עיצוב האסטרטגיה של השתלטות על הרכוש ה"נטוש".

עם הקמת מוסדות המדינה של ישראל החלה הרשות המחוקקת לייצר חוקים הנשענים על האסטרטגיות הללו (שם, 19). בחודשים יוני 1948 - ינואר 1949 נחקקו כמה חוקים לצורך זה,² (שם, 19-20; Peretz, 1958, 149-150), והאחרון שבהם היה "תקנות שעת חירום בנוגע לרכוש הנפקדים, התש"ח-1948" (להלן: התקנות) (ראו את המאמר העוסק [בתקנות שעת חירום](#) בכרך הראשון בספר זה). הדבר היה נקודת מפנה בגישה המשפטית אשר הבדילה מעתה בין חוקים אלה לבין תקנות שעת החירום האחרות באמצעות יצירת קטגוריה חדשה בשם ה"נפקדים". החוקים החדשים שמו את יהבם על בעל הנכס תוך כדי הגדרתו "נפקד", בניגוד לחוקים הקודמים אשר התמקדו בנכסים באמצעות הגדרתם "רכוש נטוש" (Fischbach, 2003, 21). יש לציין כי ההשתלטות על רכוש הפליטים והשימוש בו קדמו לכל החוקים האלה וכי הם התבצעו בלי שום תשתית חוקית (Peretz, 1958, 149).

מאוחר יותר, בעקבות לחץ מצד גורמים פוליטיים שונים (Peretz, 1958, 142; Abu Sitta, 2009), חוקק הפרלמנט הישראלי במרץ 1950 את חוק נכסי הנפקדים, התש"ו-1950 וביטל את תקנות החירום בגרסתן הזמנית. החוק החדש הפך עם השנים לבסיס החוקי הקבוע של הטיפול ב"נכסי הנפקדים" ואף העניק תוקף חוקי לכל המהלכים שקדמו לחקיקתו³ (Fischbach, 2003, 23; Peretz, 1958, 142). חוק זה העלה את חמתם של המעצמות ושל האו"ם, עובדה שגרמה

1 להרחבה על אודות הנתונים והנסיבות של גירוש הפליטים הפלסטינים ראו פפה, 2007; מוריס, 1989.
2 החוקים העיקריים הם: חוק השטחים הנטושים, 1948-התש"ח; תקנות החירום (עיבוד אדמות בור), 1949-התש"ט; תקנות החירום בנוגע לרכוש הנפקדים, 1948-התש"ח.
3 ראו פרוטוקול הכנסת על אודות הצעת חוק רכוש הנפקדים, התש"ו-1950, הקריאה השנייה ביום 27.2.1950, דברי הכנסת, כרך 3 (1950), עמ' 867-872.

לישראל להצהיר שהאפוטרופסות שלה על הרכוש היא זמנית עד אשר יגיעו הצדדים לפתרון מוסכם בסוגיית הפליטים.⁴ הלכה למעשה פעלה ישראל בששת העשורים האחרונים ללא לאות במטרה להשתלט על רכוש זה ולהפקיע את זכויות בעליו לצמיתות.

חוק נכסי הנפקדים

לפי "חוק נכסי הנפקדים"⁵ ה"נפקד" הוא זה שהיה (או זה שיהיה) מיום קבלת החלוקה באו"ם, 29 בנובמבר 1947,⁶ ועד יום ההכרזה על ביטול תקנות שעת חירום בישראל⁷ אזרח או נתין של אחת המדינות האלה: לבנון, מצרים, סוריה, סעודיה, עבר הירדן,⁸ עיראק או תימן או מי שנמצא באחת מהארצות הללו. לחילופין נפקד הוא זה המתגורר בשטח כלשהו בתוך גבולותיה של פלסטין המנדטורית,⁹ הנמצא מחוץ למדינת ישראל; או זה שהיה אזרח של פלסטין המנדטורית, ויצא ממקום ישיבתו הרגיל אל מחוץ לפלסטין המנדטורית לפני 1 בספטמבר 1948,¹⁰ או אל אזור בפלסטין המנדטורית, אשר היה באותה תקופה בשליטת הכוחות אשר נלחמו "למניעת הקמת מדינת ישראל, או נלחמו נגדה לאחר הקמתה".¹¹

הגדרת "נפקד" כללה את כל בעלי הנכסים הפלסטיניים אשר הפכו לפליטים

4 ראו דוח "ועדת הפיוס למען פלסטין" (UNCCP), 19.12.1950 (נצפה לאחרונה 7.7.2011). הצהרה זו תואמת את רוב הדיונים והטיעונים שהוצגו לגבי החוק בישיבות שנערכו בעניין הזה בכנסת. ראו למשל ישיבת מליאת הכנסת, 27.2.1950, **דברי הכנסת**, כרך 3 (1950), עמ' 867-872; ישיבת מליאת הכנסת, 7.3.1950, **דברי הכנסת**, כרך 16 (1950), עמ' 951-956.

5 סעיף מס' 1(ב) של חוק נכסי הנפקדים, התש"י-1950 (להלן: חוק נכסי הנפקדים), ספר החוקים מס' 37 (1950), עמ' 86. רשימת חוקים מפלים בישראל ראו ב**אתר עדאלה**.

6 ראו **החלטת האספה הכללית של האו"ם מס' 181** (נצפה לאחרונה 7.7.2011).

7 מצב החירום ממשיך להתקיים מאז ההכרזה עליו ב-19 במאי 1948 ועד היום. ההכרזה מתחדשת שוב ושוב באמצעות אשרורה בכנסת בהתאם לחוק יסוד: הממשלה. (בעניין זה ראו את המאמר העוסק בתקנות שעת החירום בכרך הראשון מספר זה).

8 הסכמי השלום עם מצרים ועם ירדן לא הובילו לשינוי כלשהו בהגדרת הפליטים הפלסטינים "נפקדים". אפשר לראות למשל שסעיף מס' 6 בחוק יישום הסכם השלום בין ישראל לבין הממלכה הירדנית (1995) מצייין שהסכם אינו משנה את מעמדו של כל מי שהוגדר "נפקד" לפני המועד שבו נחתם ההסכם. ראו ע"א 4630/02.

9 החוק משתמש בצירוף "ארץ ישראל" ולא פלסטין המנדטורית.

10 סברי ג'רייס בספרו **האזרחים הערבים בגיהנום של ישראל** נוטה לקשור את הבחירה של המחוקק הישראלי ביום זה לעובדה שהכוחות הערביים כבשו עד אותו היום שטחים נרחבים בגליל ובמשולש (ראו ג'רייס, 1966, 42).

11 להרחבה על אודות הפרשנויות שהעניק בית המשפט לקטגוריית השונות של "נפקד" על פי החוק ולאפשרות הסיווג של איש זה או אחר ליותר מקטגוריה אחת של "נפקד", ראו בג"ץ 52/99.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מחוץ לישראל וכן את העקורים (ראו את המאמר העוסק [בעקורים הפלסטינים בישראל](#) בכרך הראשון מספר זה)¹² אשר נשארו בתוך מדינת ישראל, והפכו מאוחר יותר לאזרחים לפי סעיף מס' 1 של חוק האזרחות, התש"י-1950 (Peretz, 1958),¹³ וזאת בטענה שהעקור נמצא באחת ממדינות ה"אויב" או שביקר בה, אף אם חזר לגבולות מדינת ישראל לאחר הנִכְפָּה ונשאר בהם. כל זה למרות העובדה שמדינות אלה קיימו רצף גאוגרפי, פוליטי וחברתי אשר חיבר את תושבי פלסטין המנדטורית עם תושבי מדינות אלה; או בטענה שהעקור נמצא באחד היישובים הערביים ערב כיבושו על ידי הכנופיות הציוניות, אף אם האזורים הללו נכבשו מאוחר יותר ובתוך זמן קצר, והפכו לחלק ממדינת ישראל.¹⁴

הגדרת ה"נפקד" חלה גם על כל יורשיו. לפיכך לא חלה התיישנות על ה"נפקדות", והיא עוברת מדור לדור.¹⁵ במקרים רבים נקרעו משפחות בעקבות הנִכְפָּה, מאחר שחלק מהמשפחה הפך לפליט, והחלק האחר קיבל אזרחות ישראלית. נוצרו מצבים שבהם הפך ה"אפוטרופוס" לשותף באדמה וברכוש, וזאת על פי חלקם ברכוש של בני המשפחה ה"נפקדים", כאילו היה אחד משאר בני המשפחה שאינם מוגדרים "נפקדים" או השותפים האחרים. הלכה למעשה יצר החוק, ועוד קודם לכן התקנות, "קטגוריה משפטית" חדשה, המתעלמת לגמרי מתנאייהם הפוליטיים והחברתיים של התושבים המקוריים במטרה לנתק אותם מזכויות הבעלות ההיסטורית על אדמותיהם.¹⁶

12 המושג "עקורים" במאמר זה מתייחס לפלסטינים אשר הפכו לתושבי קבע או לאזרחים במדינת ישראל. עקורים אלה נחשבו חלק בלתי נפרד מהפלסטינים הפלסטינים בגלות, והם אף שויכו לסוכנות הסעד וההתעסוקה אונר"א וקיבלו ממנה סיוע הומניטרי עד שנת 1952. באותה שנה נחתם הסכם בין ממשלת ישראל לבין הסוכנות, ולפיו הוצאו עקורים אלה מאחריות אונר"א, וממשלת ישראל קיבלה על עצמה לנהל את ענייניהם (כהן, 2000, 77-82; ג'רייס, 1966, 60).

13 בעניין זה ראו גם את המאמר העוסק בעקורים הפלסטינים בספר זה.

14 דוגמה לכך היא משפחת דיריני מנצרת אשר היו בבעלותה שטחים ואדמות בכפר פִּיכָב אֶבּוּ אֶלְהֵא, צפונית לעיר ביסאן ("בית שאן"), אשר תושביו גורשו בשנת 1948 (עראף, 2004, 496). כאשר נכבש הכפר ב 18 במאי 1948, כחודשיים קודם שנכבשה העיר נצרת, הוגדר הבעלים של האדמות "נפקד", והן הופקעו בהתאם לחוק נכסי הנפקדים, בנימוק שהאיש נמצא בעירו נצרת קודם שזו נכבשה ביום 16 ביולי 1948, ראו ע"א 1501/99 (להלן: פרשת דיריני). מקרה בולט נוסף הוא של תושבי אזור המשולש אשר סופחו למדינת ישראל בעקבות הסכם שביתת הנשק עם ישראל בשנת 1949 (הסכמי "רודוס"). הם הוגדרו נפקדים מפני שנמצאו קודם לכן תחת השלטון של "מדינת אויב", אף שהסכם שביתת הנשק כלל סעיף המגן על זכויות תושבי האזור (כהן, 2000: 22, Peretz, 1958, 153; Schechla, 2001, 172-177). להרחבה בנושא הוויכוח הפוליטי הישראלי על אודות השלכות החוק על העקורים, ראו Peretz, 1958, 172-177.

15 בשני העשורים האחרונים לפחות דחו בתי המשפט את רוב העתירות שהוגשו מטעם יורשי הנפקדים בעניין שחרור נכסי הנפקדים וקבלת פיצויים. ראו למשל פרשת דיריני; ע"א 04/88.

16 יצירת סיווגים וקטגוריות מעין אלה נחשבת אחת הפרקטיקות הנהוגות במערכות המשפט הקולוניאליסטיות (Kedar, 2000, 929).

סעיף 1(א) בחוק מגדיר "נכס" כך: "אדמות, ומיטלטלין, וכספים וזכויות בעלות - מעשיות או תיאורטיות"¹⁷ - ושם מסחרי, וכל זכות בחברה או בהנהלתה". הגדרה זו כוללת מטבע הדברים את רכוש הפליטים: אדמות חקלאיות מעובדות ולא מעובדות, בתים ונְכִסֵי דָלָא נְיָדִי, נחלות בכפרים ובערים הפלסטיניות, מפעלים ובתי מלאכה מסוגים שונים,¹⁸ נכסי וְקָף (הקדש) פרטיים ודתיים הכוללים מסגדים, בתי קברות, בתי ספר, בתי יתומים ועוד.¹⁹ נוסף על כך כלולים בהגדרה גם מיטלטלין כמו תכולת הבתים, המפעלים והמחסנים; חשבונות הבנקים והמניות המסחריות; ואף נכסי המורשת התרבותית והחינוכית הפלסטינית, כמו ספריות ציבוריות ופרטיות ויצירות אמנות.²⁰

אחד המאפיינים החשובים של חוק זה, להבדיל מהתקנות שקדמו לו, הוא שהוא מאפשר ל"אפוטרופוס על נכסי הנפקדים" (להלן: האפוטרופוס) למכור את הנכסים האלה ל"רשות הפיתוח"²¹ אשר הוקמה במיוחד לניהול נכסי ה"נפקדים", ולהשתמש בהם לטובת מדינת ישראל.²² יצוין שהתקנות אסרו במפורש ומכול וכול את מכירת הנכסים הללו. "רשות הפיתוח" מילאה תפקיד מרכזי בחיסול נכסי הפליטים הפלסטינים על ידי החכרתם לדורות או באמצעות מכירתם. אחת העסקאות הבולטות שביצעה ממשלת ישראל הייתה עם קרן קימת לישראל (קק"ל) (Fischbach, 2003, 66-67).²³ מטרת העסקה הייתה להעביר כמה

17 להכרת פרשנותם של בתי המשפט הישראליים את מושג "הבעלות התאורטית", ראו ע"א 9575/02.

18 להכרת הפריסה בשטח של נכסים אלה, ראו 4-5 Abu-Sitta, 2009, 89-114; Hadawi, 1988.

19 ערב הנְפִיָה היו נכסי הווקף האסלאמי בבעלות המועצה המוסלמית העליונה בירושלים. לאחר כיבוש ירושלים הוכרזה המועצה המוסלמית העליונה כגוף נפקד, ונכסיה הועברו לאפוטרופוס הממונה על נכסי הנפקדים (בעניין זה ראו גם את המאמר העוסק ב" השתלטות ישראל על נכסי הווקף האסלאמי בספר זה; Fischbach, 2003, 39). בשנת 1965 תוקן חוק נכסי הווקף האסלאמי (והמשפחתי), והוענקה סמכות לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים לנהל את נכסי הווקף בהסתמך על העובדה שבעליהם נפקדים, ולנהוג בהם בלי שום התניה או מגבלה של החוק או של החוק הדתי (שְׁרָע). כידוע, אחד המאפיינים של נכס השייך לווקף האסלאמי הוא האיסור הדתי על מכירתו. ראוי לציין שסמכות זו הופעלה רטרואקטיבית על אדמותיו ועל נכסי דלא ניידי של הווקף. ראו בעניין זה סעיף 4 (א1) של חוק נכסי הנפקדים בתוך ג'רייס, 1966, 44-46; בג"ץ 6452/96.

20 ראוי לציין שתכולת הספריות הללו הועברו תחילה למשרדי האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, ולאחר מכן הועברו לספרייה הלאומית בירושלים (Amit, 2008).

21 ראו סעיף 19 בחוק נכסי הנפקדים.

22 ראו חוק רשות פיתוח (העברת נכסים), התש"י-1950. ראוי לציין שרשות הפיתוח טרם הוקמה כאשר נחקק חוק נכסי הנפקדים אלא רק בשלב מאוחר יותר. אחר כך הפכה לגוף המרכזי המנהל את נכסי הנפקדים, שהוקדשו למשל למען הקמת פרויקטים לדיוור באמצעות חברות כמו "עמידר". היחס לרשות הפיתוח היה כאל גוף לא ממשלתי, ועל כן היא הייתה מנותקת מהמדינה, וכל זאת כדי להסיר את המחסומים העומדים בפני מוסדות הממשלה (ובראשם מוסד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים) בכל מה שנוגע למכירת נכסי הפליטים הפלסטינים. ראו בעניין זה החלטת בג"ץ, ולפיה הרשות לפיתוח איננה רשות ממשלתית: ע"פ 58/134.

23 ההערכה היא ששטחי האדמות אשר הועברו לקק"ל הם כ-2.5 מיליון דונם בקירוב. להרחבה ראו Palestine Land Society, 2005; Peretz, 1958, 181. בעניין זה ראו גם את המאמר העוסק בקק"ל בספר זה.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

שיותר רכוש לבעלות יהודית אקסקלוסיבית באמצעות הוצאת האדמות האלה מאחריות המדינה והעברתן לידיים פרטיות (שם, 59–60). מאז הנפְּבָה, ובמשך 60 שנה, הועברו תחילה כל נכסי הפליטים לידי האפוטרופוס ואחר כך לידי "רשות הפיתוח"²⁴. תפקידו של האפוטרופוס הפך פורמלי בעיקרו והתמקד בבקשות להוצאת החלטות משפטיות של "נפקדות" בעלי הנכסים הפלסטינים, באופן שיתאים לאינטרסים הפוליטיים הישראליים בתקופה זו או אחרת.²⁵ יש לציין כי סעיף 17(א) של חוק נכסי הנפקדים מעניק חסינות לעסקאות מכירת הנכסים שהתקיימו על סמך תעודה, שבה הכריז האפוטרופוס שאיש מסוים או נכס מסוים הם נפקדים, אף אם יתברר מאוחר יותר שהגדרתם "נפקדים" בטעות יסודה (ראו למשל ע"א 99/6858; ע"א 90/1397).

נוכח-נפקד

המציאות שבה ה"עקורים" קיבלו אזרחות ישראלית מציגה אחד ממחזות האבסורד שיצר חוק נכסי הנפקדים. העקורים הללו הוגדרו נפקדים אף שהם נשארו בתוך גבולות המדינה שאך זה נוסדה, ישראל, ומכאן שנכסיהם הפכו הלכה למעשה לנכסים נפקדים, וזכות הבעלות עליהם הופקעה מבעליהם המקוריים.²⁶

העקורים פעלו להשבת זכויותיהם הנפקדות באמצעים משפטיים, ובאמצעות פנייה לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים בבקשה ש"ישחרר" את נכסיהם מה"אפוטרופוסיות" החוקית שלו.²⁷ פנייה זו התאפשרה באמצעות המנגנון שחוק נכסי הנפקדים יצר, ולפיו עומדת הזכות לכל מי שהוכרז "נעדר" להגיש בקשה מעין זו. החוק מעניק לאפוטרופוס סמכות לשחרר נכסים אלה לאחר התייעצות עם ועדה אשר הוקמה בהתאם לסעיף 29 של חוק נכסי הנפקדים. בסופו של דבר, הסמכות האחרונה בעניין זה מוענקת לאפוטרופוס.²⁸ במשך השנים פנו

24 ראו פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה של נכסי הנפקדים של ועדת הכספים של הכנסת, 28.7.1997, עמ' 7. 25 עד היום ממשיך האפוטרופוס על נכסי נפקדים להוציא "תעודות נפקדות" נגד בעלי נכסים פלסטיניים, ובעיקר נגד יורשיהם.

26 ההערכות הן שכ-40% מהאדמות השייכות לפלסטינים בישראל הופקעו בהסתמך על מדיניות נכסי הנפקדים (כהן, 2000, 66-67; 142, Peretz, 1958).

27 ראו סעיף 28 בחוק נכסי הנפקדים. ראו בעניין זה גם ת"א (חיפה) 00/458; בג"ץ 79/518. 28 כאשר עלתה הצעת החוק לדיון, ביקר ח"כ תופיק טובי בנאומו את הסעיף הזה. ראו פרוטוקול ישיבת הכנסת מיום 13.3.1950, דברי הכנסת, כרך 16, עמ' 982-983.

רבים מהעקורים לוועדה ולאפוטרופוס בבקשות שחרור בסוגיות שונות. חלקם הגישו בקשות להשבת אדמת, ואחרים ביקשו להשיב את פיקדונותיהם הכספיים בבנקים, או שביקשו להשיב להם מניות בחברות מסחריות שונות.²⁹ אין נתונים מדויקים ומקיפים על מספר הבקשות, ובכלל זאת על מספר הבקשות אשר אושרו, נדחו או שהוגשו נגדן עתירות לבתי המשפט הרלוונטיים.³⁰

סוגיית הוכחת נפקדות-נוכחות של מגיש התביעה להשבת רכוש עמדה במוקד הדיון המשפטי המהותי בתביעות, אשר הגישו העקורים לבתי המשפט הישראליים להשבת רכושם, זאת בהסתמך על סעיף 30(א) של חוק נכסי הנפקדים, שכותרתו "דיני ראיות". לפי סעיף זה הכרזת האפוטרופוס שפלוני הוא "נפקד" מספקת הוכחה מכריעה, כל עוד לא הוכיח הנפקד את ההפך מכך. משמעות הדבר היא כי נטל הוכחת "אי-הנפקדות" מוטל על העקור עצמו (Peretz, 1958, 151).³¹ נוסף על כך מטיל החוק על הנפקד דרגת הוכחה גבוהה יחסית, וזאת בניגוד לנהוג בסוגיות המשפטיות האזרחיות. מצב זה מאפשר לבית המשפט לדחות את העתירות ביתר קלות.³²

ראוי לציין שהאפוטרופוס אינו מיידע את בעל הנכס בדבר הכרזת הנפקדות; האיש יודע על עובדת היותו נפקד רק כאשר הוא מתבקש לפנות את הנכס או בכל סיטואציה אחרת שבה האפוטרופוס פועל להשתלט עליו.³³ נוסף על כך, אין בהודעתו זו של האפוטרופוס כדי ללמד על הנסיבות ועל העובדות אשר הובילו אותו למסקנה בדבר נפקדותו של האיש ובדבר ההכרזה עליה. מתברר

29 המידע מתבסס על רישומי הוועדות אשר דנו בבקשות ה"שחרור" שהגישו אליהן העקורים. רישומים אלה שמורים בארכיון מדינת ישראל בכותרת "הוועדה המיוחדת לשחרור נכסים לפי סעיף 29 בחוק נכסי הנפקדים - פרוטוקולים" (1965-1958). ראו למשל את התיק אשר נושא את המספר גל 3-170271.
30 כהן (2000, 70) מציין שבסוף שנת 1952 הכריז האפוטרופוס על שחרור כ-2,000 בתים, אשר מרביתם נמצאים בערים. בעקבות כיבוש חלקה המזרחי של ירושלים בשנת 1967, אשר תושביה יהפכו לימים לנפקדים על פי הגדרת חוק נכסי הנפקדים, וכדי למנוע כל תביעה או טענת בעלות על רכושם בחלק המערבי של ירושלים, נחקק חוק הפיצויים (זמיר ובנבינישתי, 1988, 14). בשנת 1973 נחקק חוק נכסי הנפקדים (פיצויים), אשר ביטל את האפשרות שהייתה פתוחה בפני הנפקד לדרוש את שחרור רכושו. בתי המשפט הישראליים פירשו את הסעיף הזה בצורה שאפשרה המשך הגשת הבקשות על ידי הנפקדים, ראו ת"א (חיפה) 00/458.
31 הליך זה הוא דוגמה לחסמים אשר מערכת המשפט במשטרים הקולוניאליים משתמשת בהם כדי לדחוק את רגלי התושבים המקוריים מזכויות הבעלות על אדמותיהם (Kedar, 2000, 927).
32 ראו סעיף 20 (ב) (2) בחוק נכסי הנפקדים המלמד על הוכחה "מעל לכל ספק המתקבל על הדעת"; ע"א 00/7716.
33 וזאת בהסתמך על סעיף מס' 5 של חוק נכסי הנפקדים, המציין שאי-ידיעת זהות הנפקד אינה מונעת את הפיכת נכסיו לנכסי נפקד, ראו בעניין ע"א 89/415.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

אפוא שאין לנפקד אפשרות אמתית להתמודד עם טענת הנפקדות באמצעים אובייקטיביים, אשר הולמים את הכללים המשפטיים הנהוגים להוכחת הטענות ולהבאת ראיות על ידי צדדי העתירה המשפטית. זאת נוסף על היעדר הליכים הקודמים להכרזת האפוטרופוס בעניין הנפקדות, אשר היו אמורים לאפשר לו להביע את עמדתו בטרם יכריע האפוטרופוס בעניינו.

יש דוגמאות רבות למקרים אשר הובאו לדיון בפני בתי המשפט הישראליים בעניין נכסי הנפקדים, ובהם צידד בית המשפט בטענות האפוטרופוס. מובן שהסיבה לכך נעוצה בפירוש הרחב, הגורף, והשרירותי של הנפקדות, כמו שצוין לעיל, נוסף על העובדה שנטל ההוכחה מוטל על כתפי הנפקד.³⁴ יוצא אפוא שהעקורים נאלצים להתמודד עם מכשולי הוכחה רבים. במקרים מסוימים חסרו להם תעודות ומסמכים אשר אבדו במהלך המלחמה, או שהיה בלתי אפשרי להנפיק אותם, כמו תעודות פטירה או תעודות לידה. אביא כדוגמה את המקרה של ח'אלד רבאח מהכפר פראדיה.³⁵ רבאח הוכרז על ידי האפוטרופוס כנפקד, ולכן הופקעו אדמותיו בכפר, אף שהכרזת הנפקדות יצאה לאחר מותו בשנת 1947. יורשי המנוח לא הצליחו להוכיח את המועד המדויק של הפטירה, ועל כן מיהר האפוטרופוס להכריז עליו כנפקד באישור של בית המשפט, בהתחשב בעובדה שהגדרת הנפקד בהתאם לחוק נכסי הנפקדים חלה רטרואקטיבית מיום 29 בנובמבר 1947 (ראו ע"א 98/6912).

שלב ההזרה

השנים לאחר 2006 מתאפיינות בהיותן שלב מכריע בהפקעת זכויות הבעלות ההיסטורית של הפלסטינים על אדמותיהם. מהלכים רבים ותהליכי חקיקה שונים מעידים על כך שהמסד הישראלי שואף להוציא את כל הנכסים הללו מהאפוטרופוסיות של המדינה, לבטל את אופיים הקולקטיבי כדי להעבירם לבעלויות פרטיות, אגב הבטחת השמירה על בלעדיות הבעלות היהודית על

34 קיימים מקרים הפוכים שבהם הכריז בית המשפט שנפקדותו של האיש על סמך הצהרת האפוטרופוס היא בטלה על סמך העובדה שהאיש הוכיח את אי-אמיתות הטענות של האפוטרופוס בעניין הנפקדות. מקרים אלה הם היוצאים מהכלל. ראו למשל ע"א 87/109.

35 כפר "נטוש" שתושביו גורשו בשנת 1948. נמצא מזרחית לכפר ראמה, על הגבול בין הגליל התחתון לבין הגליל העליון (עראף, 2004, 482).

הנכסים האלה.

חוק ההפרטה

בשנת 2007 החל מינהל מקרקעי ישראל לפרסם מכרזים רבים למכירת נכסי נפקדים אשר הועברו אליו. הוא הצדיק את צעדו זה בכך שישראל לא התחייבה, וגם אינה מתחייבת, להשיב את הנכסים עצמם לבעליהם הנפקדים אלא "מתחייבת אך ורק להחזיר את הערך החומרי של הנכס".³⁶ בשנת 2009 חוקקה הכנסת הישראלית את חוק מינהל מקרקעי ישראל (תיקון מס' 7), התשס"ט-2009,³⁷ הידוע בשם "חוק ההפרטה". חוק זה מאפשר לממשלת ישראל למכור כ-800,000 דונם הרשומים על שמה ומסווגים על פי חוק כאזורים בנויים או כמיועדים לפיתוח על פי תכניות מתאר. האדמות הללו כוללות גם אדמות שהבעלות עליהן הופקעה מהפליטים הפלסטינים או מהפלסטינים אשר לימים הפכו לאזרחים או לתושבי קבע במדינת ישראל. אף שהחוק אינו מציין מפורשות שהוא חל על "נכסי הנפקדים", רבים מהשטחים הנכללים בהגדרת האזורים שהחוק חל עליהם, הם נכסי פליטים פלסטינים, דוגמת אזורי יפו, חיפה, עכו וחלק מאדמות הכפרים ה"נטושים".

חוק איסור המכירה לזרים

חוק ההפרטה קומם עליו חוגים יהודיים רבים, בייחוד בקרב הימין הציוני, וזאת בטענה שחוק זה אינו מתיישב עם העיקרון הציוני האוסר מכול וכול את מכירת אדמת העם היהודי. לדברי המתנגדים החוק מפר הלכה למעשה את האתוס הציוני, ולפיו הזכות היהודית על אדמות פלסטין שמורה לנצח נצחים, ומעלה חשש שמא יימכרו האדמות הללו לאוכלוסיות "זרות" ולא יהודיות.³⁸ אי לכך

³⁶ תגובת היועץ המשפטי של הממשלה ביום 27.8.2009 לפנייה של מרכז עדאלה, אשר דרש לבטל את מכרזי מכירת נכסי הנפקדים מטעם רשות הפיתוח. מינהל מקרקעי ישראל נהג במשך שנים רבות לפני חקיקת החוק למכור את נכסי הנפקדים, ובייחוד בערים, באמצעות מכרזים רבים בשוק הפרטי, וזאת בהסתמך על סעיף ב(1) בהחלטת מועצת מינהל מקרקעי ישראל, 17.5.1965, אשר התיר מכירת אדמות בערים שעליהן נמצאים בניינים "נטושים", אך שנעשה בהם שימוש.

³⁷ נחקק בכנסת ביום 10.8.2009, ספר החוקים מס' 2209, עמ' 318.

³⁸ ראו פרוטוקול ישיבת ועדת חוקה, חוק ומשפט בכנסת על אודות הצעת תיקון חוק אדמות ישראל, [23.11.2010](#), עמ' 2.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

נחקק חוק נוסף הסוגר את הפרצה העולה מחוק ההפרטה ומגביל את יכולתו של מי שאינו יהודי לקנות אדמות אלה. בחודש מרץ 2011 חוקקה הכנסת הישראלית את חוק מקרקעי ישראל (תיקון 3), התשע"א-2011, ולפיו חל איסור הן על מכירת אדמות או על החכרת נכסים לתקופה העולה על חמש שנים לזרים והן על הורשת הנכסים או על הענקת זכויות בנכסים פרטיים רשומים בישראל לזרים. "זרים" הם כל אלה שאינם תושבי קבע או אזרחים של מדינת ישראל או כל מי שאינו יהודי וזכאי לו לעלות לישראל מתוקף "חוק השבות" הישראלי.³⁹ תיקון החוק כולל חריגה המעניקה למדינה הקלות במכירה בהתאם להליכים המתבצעים על פי חוק עידוד השקעות הון, התשי"ט-1959, או במקרה של הסכמה בין משקיע זר לבין המדינה לגבי מכירה, לאחר התייעצות עם שר החוץ ועם שר הביטחון. ראוי לציין שהאיסור על מכירת אדמות לזרים היה בתוקף מאז שנות השמונים, אך אז חל רק על האדמות הרשומות על שם מדינת ישראל.⁴⁰ החוק הנוכחי מרחיב את האיסור, כך שהוא חל מעתה גם על הבעלות הפרטית (ערבית או יהודית) וגם על העברת זכויות הבעלות בירושה או בנתינה מטעם הבעלים לכל מי שהוא חפץ.⁴¹ חוק זה ניצל את מצבם האזרחי של הפליטים הפלסטינים בגולה ושל הפלסטינים בישראל, ובכללם העקורים, כדי לכפות את האמונה הציונית הדוגלת בנצחיות הבעלות היהודית על "ארץ ישראל" המקראית. מצד אחד האזרחות והתושבות הישראלית מגויסות כדי לכפות את האמונה הזאת - הן ברמה הרעיונית והן ברמה המעשית - על הפלסטינים בישראל, כיוון שאדמותיהם הוכפפו הלכה למעשה לשימוש יהודי בלעדי מתוקף היותם מסופחים למערכת המשפטית הישראלית האוסרת כאמור את מכירת את נכסיהם ללא יהודים שאינם תושבים או אזרחים במדינת ישראל. מצד אחר החוק הזה מגדיר מחדש את מעמדם של הפליטים הפלסטינים בגולה על ידי יצירת קטגוריה משפטית חדשה - זרים - באמצעות שימוש במושגים משפטיים ניטרליים לכאורה, ואף משווה בינם לבין כל בעלי האזרחות הזרה בעולם. בכך מפיק החוק רווח אידאולוגי וחומרי בעת ובעונה אחת.

39 נחקק בכנסת ביום 29.3.2011, ספר החוקים מס' 2291, עמ' 754.

40 ראו החלטה מס' 259 של מועצת מינהל מקרקעי ישראל, 2.5.1982. ההחלטה תוקנה מאוחר יותר באמצעות ההחלטות האלה: החלטה מס' 342, 11.11.1986; החלטה מס' 371, 16.2.1988; החלטה מס' 1111, 1.5.2007.

41 להבדלת מניעיו ומטרותיו של החוק ראו פרוטוקול ישיבת ועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת, 23.11.2010.

סיכום

ניסיתי במאמר קצר זה לעמוד על הדרך שבה מתמודדת מדינת ישראל עם סוגיית נכסיהם של הפליטים הפלסטינים, באמצעות סקירת הניסוח המשפטי המורכב של סוגיה זו ובאמצעות ניתוחו. ניסוח זה חתר לעצב ולהשתמש בכלים "משפטיים" בעלי סממנים קולוניאליים התיישבותיים צרופים, במטרה להכשיר את הקרקע בפני האינטרסים הפוליטיים והאידאולוגיים של התנועה הציונית בפלסטין. לפיכך, ולאור ייחודה של סוגיית זכויות הבעלות על האדמות בפלסטין והשפעותיה ההיסטוריות והפוליטיות על עיצוב השיח המשפטי הישראלי, אפשר להצביע על תהליך לגליזציה מתמשך, אך משתנה ודינמי, המתאפיין ביחסי דיאלקטיקה והשלמה בין המשפט לבין הפוליטיקה. סוגיית נכסיהם של הפליטים, אשר אינה מנותקת מהדרך שבה הציונות מתמודדת עם שאר הסוגיות של זכויות הפלסטינים שאינם פליטים, יכולה לבוא על פתרונה ביום שבו האקלים הפוליטי יאפשר זאת, וזאת לאור ההכנות אשר נערכו במשך כל השנים האלה. יוצא אפוא שהנפקדות אשר נושאת בצדו האחר של המטבע את משמעות הגלות הקשורה בהכרח בשיבה, או לפחות בהשבת זכויות הבעלות ההיסטוריות, לא הייתה מאפשרת השגת כל הרווחים האלה בלי להפוך אותה לנפקדות מקובעת, כך שבעלי המולדת המקוריים הופכים מ"נפקדים" ל"זרים", אשר הוגלו מכל הקָּשֶׁר של זכויות אשר יכול להבטיח את זכותם ההיסטורית על נכסיהם.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

- זמיר, אייל, ואייל בנבינישתי (1988). הקניין הפרטי בהסדר השלום הישראלי-פלסטיני, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- כהן, הלל (2000). "נפקדים נוכחים": הפליטים הפלסטינים בישראל מאז שנת 1948, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- מוריס, בני (1989). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1949, תל אביב: עם עובד.

פסקי דין

- ע"א 84/04, יורשי המנוח אברהם סאבא בחות' נגד רשות הפיתוח (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 9.3.2006).
- ע"א 9575/02, האפוטרופוס על נכסי הנפקדים נגד עסמאת בהאיי, עמ' 8-10 (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 7.7.2010).
- ע"א 4630/02, האפוטרופוס על נכסי הנפקדים נגד אבו חאטום (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 18.9.2007).
- ע"א 7716/00, קיסרי נגד רשות הפיתוח, סעיף 6 של פסק הדין (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 29.9.2005).
- ע"א 99/1501, דיריני נגד משרד האוצר (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 20.12.2004).
- ע"א 6858/99, האפוטרופוס על נכסי הנפקדים נגד טברי, פ"ד (4)58, עמ' 577 (פסק הדין ניתן ביום 16.3.2004).
- ע"א 6912/98, רבאח נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, פסקה 6 של פסק הדין (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 9.2.2004).
- בג"ץ, 6452/96, האפוטרופוס על נכסי הנפקדים נגד בית הדין השרעי לערעורים, פ"ד (4)55, עמ' 363, 370 (פסק הדין ניתן ביום 18.6.2001).
- ע"א 1397/90, דאיב נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, פ"ד 46 (5), עמ' 789 (פסק הדין ניתן ביום 28.12.1992).
- ע"א 415/89, דרוויש נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, פ"ד (5)47, עמ' 521, 525-526 (פסק הדין ניתן ביום 26.10.1993).
- ע"א 109/87, חוות מאקורה בע"מ נגד עלי יונס חסן, פ"ד (5)47, עמ' 1, 10-16 (פסק הדין ניתן ביום 28.9.1993).
- בג"ץ 518/79, קוקורן נגד הוועדה לפי סעיף 29 של חוק נכסי הנפקדים (1950), פ"ד מס' 34 (2), עמ' 326 (פסק הדין ניתן ביום 24.1.1980).
- ע"פ 134/58, רשות הפיתוח נגד היועץ המשפטי של הממשלה, פ"ד 13, עמ' 722, 725 (פסק הדין ניתן ביום 17.5.1959).
- בג"ץ 99/52, פלוני נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, פ"ד 7, עמ' 836 (פסק הדין ניתן ביום 21.8.1953).
- ת"א (חיפה) 00/458, עסמאת בהאיי נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים, פסקאות 18-21 (לא פורסם, פסק הדין ניתן ביום 19.9.02).

ערבית

- ג'רייס, סברי (1966). *האזרחים הערבים בגיהנום של ישראל*, ירושלים: ספריית הליגה הערבית.
- עראף, שוכרי (2004). *מקומות בפלסטין: השמות הערביים והכינויים העבריים*. ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.
- פפה, אילן (2007). *הטיהור האתני בפלסטין*, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.

אנגלית

- Abu Sitta, S. (2009). *Dividing war spoils: Israel's seizure, confiscation and sale of Palestinian property*. London, United Kingdom: Palestinian Land Society. Retrieved on July 8, 2011.
- Amit, G. (2008). Ownerless objects? The story of the books Palestinian left behind in 1948. *Jerusalem Quarterly* 33, 720. Retrieved on July 7, 2011.
- Fischbach, M. (2003). *Records of dispossession*. New York, NY: Columbia University Press.
- Hadawi, S. (1988). *Palestinian rights and losses in 1948: A comprehensive study*. London, United Kingdom: Saqi Books.
- Kedar, A. (2000). The legal transformation of ethnic geography: Israeli law and Palestinian landholder 1948-1967. *N.Y.U. Journal of International Law and Politics*, 33(4), 923-1000.
- Morris, B. (1988). *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Palestine Land Society (2005). *Financing Racism and Apartheid, Jewish National Fund's Violation of International and Domestic Law*. Retrieved on July 7, 2011.
- Pappé, I. (2006). *The ethnic cleansing of Palestine*. Oxford, United Kingdom: Oneworld Publications.
- Peretz, D. (1958). *Israel and the Palestinian Arabs*. Washington, D.C: The Middle East Institute.
- Schechla, J. (2001). The invisible people come to light: Israel's 'internally displaced' and 'unrecognized villages'. *Journal of Palestine Studies*, 31(1), 20-31.
- Shamir, R. (1996). *Suspended in space: Bedouins under the law of Israel*. *Law Society Review*, 30(2), 231-257.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

קרן קימת לישראל

סוהאד בשארה

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

קרן קימת לישראל

סוהאד בשארה*

מאמר קצר זה מתייחס לתפקידי המפתח שמילאה קרן קימת לישראל (להלן - קק"ל) במפעל הקולוניאלי הציוני בפלסטין לפני הנֶכְפָּה ב-1948 ואחריה. קק"ל נטלה חלק פעיל ומרכזי בקולוניזציה היהודית בפלסטין, ובין היתר במהלך הטיהור האתני במהלך הנֶכְפָּה. כמו כן הייתה קק"ל שותפה לגיבוש המדיניות הקרקעית של הממסד הישראלי אשר השפיעה ישירות על זכויותיו של העם הפלסטיני. מדיניות זו משתקפת הן במישור נכסי הפליטים הפלסטינים, ובכלל זאת ביחס כלפי חלקי העם הפלסטיני, אשר נהפכו בן לילה לאזרחי מדינת ישראל, והן בהקשר של השטחים הכבושים בשנת 1967.

רקע היסטורי

קק"ל נוסדה בהחלטת הקונגרס הציוני החמישי בבאזל, בשווייץ בדצמבר 1901¹, כמערך תומך בהחלטה שהתקבלה בקונגרס הציוני הראשון על הקמת "בית לאומי ליהודים" בפלסטין וכמימוש הרעיון של ייסוד "קרן קיימת לאומית" שתפקידה העיקרי יהיה לרכוש קרקעות בפלסטין ו"להלאימן" לטובת העם היהודי. קק"ל התאגדה לראשונה על פי חוק בשנת 1907 באנגליה, כחברה בבעלות ההסתדרות הציונית העולמית.²

* סוהאד בשארה היא עורכת דין ומנהלת מחלקת קרקע ותכנון בעדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

1 הרעיון להקמת הקרן עלה עוד קודם לכן בקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897, ויש מי שמייחסים זאת לקריאתו של הרמן שפירא להקים "קרן קיימת לאומית" בוועידת קטוביץ בשנת 1884. ראו בעניין זה הולצמן-גזית, 2002; Lehn and Davis, 1988.

2 בתזכיר ההתאגדות של ה"קרן" באנגליה, נקבעו עיקר מטרותיה כך:
"To purchase, take on lease or any exchange, or otherwise acquire any lands, forests, rights of possession and other rights, easements and other immovable property in the prescribed region (which expression shall in this Memorandum mean Palestine, Syria, any other parts of Turkey in Asia and the Peninsula of Sinai) or any part thereof, for the purpose of settling Jews on such lands" (Lehn and Davis, 1988, 30).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

למטרה העיקרית של רכישת קרקעות "בשם העם היהודי ולמענו" התלווה עיקרון נוסף של בעלות לצמיתות שמשמעותו איסור מכירת הקרקע (ראו כץ, 2002, 11-16; אלכסנדר, 1993). דהיינו קרקעות אשר נרכשות על ידי קק"ל לא תימכרנה כלל אלא תושכרנה או תוחכרנה ליהודים בלבד לתקופות ארוכות. זאת כמובן מטעמים אידאולוגיים של ביסוס משטר קרקעי על יסודות חוקי הקרקע המובאים בתורה וכן מטעמים מעשיים הקשורים לרצון לשלוט באפשרויות ההתיישבות בקרקעות אלה ובאופיין (אלכסנדר, 1993). ההחלטה על הקמת קק"ל סימלה את המעבר מהצהרת כוונות למהלכים מעשיים של פעולות קולוניזציה בפלסטין: רכישת קרקעות באמצעות גיוס כספים, מיהודים בעיקר, והקמת יישובים חקלאיים ליישוב בלעדי של יהודים בקרקעות הללו.

ואכן, מאז היווסדה ועד ראשית הנפְּה הפכה קק"ל לכלי הציוני העיקרי אשר פעל לקולוניזציה של פלסטין באמצעות רכישת קרקעות ויישוב יהודים בהן. בשלושת העשורים הראשונים רכשה קק"ל קרקעות בעיקר במרכז פלסטין ובצפונה, אך לאחר פרסום "הספר הלבן" במאי 1939 והמגבלות אשר הוטלו בעקבותיו על רכישת קרקעות בחלקים ניכרים בפלסטין על ידי יהודים, החלה קק"ל לרכוש קרקעות גם באזור הנגב.³ בתקופת המגבלות נעזרה קק"ל, בין היתר, בחברת "הימנותא בע"מ", אשר הקימה לצורך כך בשנת 1938.⁴

רכושה של קק"ל לפני תחילת הנפְּה והקמת מדינת ישראל נאמד במיליון דונם,⁵

3 מדיניות זו קיבלה ביטוי בפרסומן של "תקנות העברת הקרקעות" משנת 1940 שנכנסו לתוקף ב-18 במאי 1939. תקנות אלה חילקו את שטח פלסטין לשלושה אזורים: אזורים שבהם נאסרה רכישת קרקעות על ידי יהודים; אזורים שבהם הוטלו מגבלות רבות על רכישת קרקעות בידי יהודים; ואזורים שבהם הותרה רכישת קרקעות על ידי יהודים. ראו בעניין זה Lehn and Davis, 1988, 61-62.

4 בקיץ 1938 יזמה קק"ל את הקמתה של חברת "הימנותא בע"מ" בהתאם לפקודת החברות של החוק המנדטורי בפלסטין. מטרתה של החברה הן בין היתר "לקנות, לחכור, לשכור, או באופן אחר לרכוש, להחזיק, לנהל, לפתח, לערוך פרצלציה, לחלק, לעבד, לשכלל, להחכיר, להשכיר, למכור, להחליף, למשכן, לבנות על או באופן אחר לממש ובכלל לעסוק בקרקעות ובזכויות אחרות בנדל"ן ובמיטלטלין ובכל רכוש או עניין בארץ-ישראל" (אלכסנדר, 1993). החברה נועדה אפוא לשמש כלי עזר לקק"ל, ברכישת קרקעות, בגיוס כספים וכדומה. הימנותא היא חלק בלתי נפרד מקק"ל, המחזיקה במניותיה. הימנותא מתפקדת כזרוע ביצועית של קק"ל, הפועלת לפי הוראותיה ומטעמה בכל הקשור לעסקאות במקרקעין. כך עולה גם מההסכם המפורט אשר נחתם בין קק"ל להימנותא ביולי 1938, ולפיו הימנותא רוכשת נכסים לפי הוראות קק"ל, ואילו קק"ל נושאת בהוצאות העברות הנכסים. כאמור, ההסכם קבע כי הימנותא תפעל בנכסים אך ורק על פי הוראות קק"ל: "הימנותא תעביר נכסים מנכסיה על שם קק"ל לפי דרישת האחרונה וללא כל דיחוי, הימנותא לא תיכנס להתחייבויות עם צד שלישי ללא הסכמה מראש של קק"ל". ראו בעניין זה כץ, 2002, 18-19.

5 "ההיסטוריה של קק"ל לפי עשורים – עשור חמישי 1941-1950", אתר קק"ל, נצפה ביום 31.7.2012. נייר עבודה שהוכן בעבור האספה הכללית של האומות המאוחדות מזכיר כי רכושה של קק"ל נכון לתקופת חיבור נייר העבודה נאמד ביותר מ-600,000 דונם (מסמך A/AC.21/W.8 של האומות המאוחדות מיום 10.1.1948).

שברובם היו קרקעות חקלאיות (כץ, 2002, 16). בקק"ל טוענים כי רכישות קק"ל לפני 1948 קבעו במידה רבה את גבולותיה של מדינת ישראל.⁶ על קרקעותיה ומאז היווסדה הקימה הקק"ל יישובים חקלאיים יהודיים רבים. ימים ספורים לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל נמנו 233 יישובים יהודיים שהוקמו על אדמות בבעלות קק"ל,⁷ וכיום אומדת קק"ל יישובים אלה ב-500.⁸

תפקידה של קק"ל באירועי הנֶכְבָּה וגזל הקרקעות⁹

קק"ל מילאה תפקיד מרכזי בעיצוב רעיון הטיהור האתני וביישומו באמצעות הריסת מאות הכפרים הערביים בפלסטין. תפקיד זה נקשר בעיקרו למשימה שקיבל על עצמו ראש המחלקה להתיישבות בקק"ל, [יוסף ויץ](#), אשר פעל נמרצות למען אישור רעיונותיו לטרנספר הפלסטינים מהאזורים שאותם רצו היהודים לכבוש; ויץ שאף שרעיון זה ישמש בסיס למדיניות הציונית. רעיונותיו אלה הובילו בינואר 1948 להקמת "ועדת הטרנספר" אשר עמד בראשה (פפה, 2007, 73, 240).

בינואר 1948 התקבלה ההחלטה לתקיפה שיטתית של הכפרים הפלסטיניים ולעקירתם, וכחלק מתכנון הפעולות עלה הצורך בהכנת רשימה מפורטת של הכפרים הערביים. תפקיד זה הוטל על קק"ל באחריותו של ויץ (שם, 26). הרשימה הציגה בין היתר את הפרטים האלה: מפות טופוגרפיות לכפרים; ציון מיקום הכפרים; דרכי ההגעה אליהם; מעיינות המים ומקורות ההכנסה של תושביו; פירוט סוגי החקלאות וגידול החיות בכפר; הקרקעות החקלאיות בהם; נתונים סוציו-אקונומיים של הכפר ותושביו ובכלל זאת שייכות פוליטית; כמויות נשק בכפרים וסוגיו; רשימת "מבוקשים" בכל כפר וכפר (שם, 26-31).

במהלך פעולות הטיהור האתני ותקיפת הכפרים הפלסטיניים עקב ויץ מקרוב אחר פעולות הכיבוש באזורים הפריפריאליים והבטיח להעביר את הכפרים לשליטת קק"ל ולאחריותה, כאפוטרופוס מטעם מדינת ישראל, כדי שזו תחליט

6 "ההיסטוריה של קק"ל לפי עשורים – עשור חמישי 1941–1950", [אתר קק"ל](#), נצפה ביום 31.7.2012; ראו גם סעיף 129 לתגובת קק"ל לבג"ץ 04/9205 עדאלה נ' מינהל מקרקעי ישראל (תיק תלוי ועומד) (להלן – בג"ץ 04/9205).

7 "ההיסטוריה של קק"ל לפי עשורים – עשור חמישי 1941–1950", [אתר קק"ל](#), נצפה ביום 31.7.2012.

8 סעיף 144 לתגובת קק"ל לבג"ץ 04/9205.

9 פרק זה נסמך בעיקרו על פפה, 2007.

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

לגבי חלוקת הקרקעות הללו ולגבי אופן הקצאתן (שם, 240–242). וכך, נכון לשנת 1950, מחצית מהקרקעות המופקעות היו בשליטת קק"ל (שם, 244). ויץ גם מונה על ידי דוד בן-גוריון בוועדת "דנין-ויץ", אשר הוקמה לקבלת החלטות סופיות לגבי השאלה: מה ייעשה ברכוש הפלטטינים? השניים החליטו עקרונית להרוס כל רכוש פלטטיני ולהפקיעו (שם, 241).

הלכה למעשה, מחלקת ההתיישבות בקק"ל היא זו אשר חרצה את גורל הכפרים העקורים וההרוסים על ידי הקמת התיישבות יהודית בה או על ידי הפיכתה ליער (שם, 248). מאוחר יותר קיבלה קק"ל אחריות למחיקת הכפרים העקורים ולייעור שטחיהם (שם, 249).

מעמדה של קק"ל ומדיניותה לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל

לאחר הנפְּבָה וההכרזה על הקמת מדינת ישראל החלה קק"ל להיאבק על ביסוס מעמדה במדינה, ובין היתר, בקביעת המדיניות הקרקעית בה. בישיבת דירקטוריון קק"ל, אשר התקיימה בספטמבר 1948, הוחלט לחזק במידה רבה את מעמדה של קק"ל באמצעות הפעולות האלה: הפיכתה לגוף בעל מעמד יחודי הפועל לקידום ההתיישבות היהודית, הפיכתה לבעלת הקרקעות הגדולה במדינת ישראל; מתן סמכות ביטוי והכרעה בכל מה שקשור לקביעת המדיניות הקרקעית בשטח מדינת ישראל; הענקת זכות להפקעת קרקעות ומתן זכות קדימה לקבלת קרקעות שלא לפיתוח מהמדינה וכן לרכישת קרקעות ממנה, כולל נכסי נפקדים (הולצמן-גזית, 2002, 601). במבט לאחור מתברר כי קק"ל הצליחה להוביל ליישום כל ההחלטות הללו, שאף עוגנו לימים בספר החוקים הישראלי.

הדבר החל עם חקיקת חוק קרן קימת לישראל, התשי"ד-1953,¹⁰ בנובמבר 1953, אשר אפשר לשנות את מעמדה של הקרן מחברה אנגלית לחברה ישראלית ולהעביר את הנכסים בשטח שנכלל בגבולות מדינת ישראל על שמה.¹¹ מבחינת קק"ל נתפס החוק הזה כסמל למעמדה המיוחד בתחום הקרקע (ראו שם, 619) והשווה את מעמדה לזה של ההסתדרות הציונית העולמית ושל הסוכנות היהודית,

¹⁰ ס"ח תשי"ד מס' 138, מיום 3.12.1953, עמ' 34.

¹¹ שאר הנכסים נשארו על שם החברה האנגלית.

אשר שנה לפני כן התקבל חוק המקנה להן מעמד ממלכתי במדינת ישראל.¹² קק"ל כאמור לא הסתפקה בשליטתה המלאה בקרקעותיה ובאופן ניהולן, אלא שאפה להשפיע על אופן ניהול כלל הקרקעות בכל שטח מדינת ישראל. בכך היא מילאה תפקיד מפתח בניסוח החקיקה בעשור הראשון לאחר הנְכָנָה, חקיקה אשר עיצבה את מדיניותה הקרקעית של מדינת ישראל עד עצם היום הזה, ובכלל זאת פעלה להטמעת העיקרון של איסור מכירת קרקע ה"לאום".¹³ חקיקה זו הבטיחה, אם כן, את מעמדה של קק"ל כגוף בעל קדימות ברכישת קרקעות מהמדינה ומרשות הפיתוח.¹⁴ קק"ל גם קיבלה מעמד מיוחד בקביעת המדיניות הקרקעית, בזכות הבטחתם של מחצית מהחברים במועצת מינהל מקרקעי ישראל לנציגיה.¹⁵ בזכות מעמדה זה קק"ל נהנית ממשקל מכריע בקביעת המדיניות הקרקעית בישראל, בכל הקשור לכלל המקרקעין שבניהול מינהל מקרקעי ישראל.¹⁶ בשנת 2009 תוקן חוק מינהל מקרקעי ישראל, התש"ך-1960 וקיבל את שמו החדש: חוק רשות מקרקעי ישראל, התש"ך-1960. לפי התיקון לחוק שוריינו לקק"ל 6 חברים מבין 14 חברי מועצת מקרקעי ישראל.¹⁷ לקק"ל ניתנו גם סמכויות הפקעה לצורכי ציבור, בדומה לסמכויות אשר ניתנו לרשויות מקומיות על פי חוק.¹⁸

העברת נכסי פליטים פלסטינים לקק"ל

עם קבלת החלטה 194 של עצרת האו"ם בדבר זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים, שמטרתה לסכל כליל, או לצמצם לפחות, את האפשרות של החזרת פליטים לבתיהם, החליטה ממשלת ישראל ליצור מציאות חדשה, ולפיה יועבר

12 חוק מעמדן של ההסתדרות הציונית העולמית ושל הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, התשי"ג-1952; [ס"ח תשי"ג מס' 112](#), מיום 2.12.1952, עמ' 2.

13 עם חוקים אלה נמנים: חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים), התשי"ו-1950, ס"ח תשי"ו מס' 57 מיום 9.8.1950, עמ' 278; חוק נכסי המדינה, התשי"א-1951, [ס"ח תשי"א מס' 68](#), מיום 15.2.1951, עמ' 52; חוק מקרקעי ישראל, התש"ך-1960, [ס"ח תש"ך מס' 312](#), מיום 29.7.1960, עמ' 56; חוק-יסוד: מקרקעי ישראל, [ס"ח תש"ך מס' 312](#), מיום 29.7.1960, עמ' 56.

14 סעיף 6(2) לחוק מקרקעי ישראל, התש"ך-1960.

15 סעיף 4 לחוק מינהל מקרקעי ישראל, התש"ך-1960.

16 כ-93% מהקרקעות במדינה הם בבעלות מדינת ישראל, רשות הפיתוח וקק"ל.

17 סמוך לפרסומו החוק ניתן צו על ידי הממשלה, המורה על הפחתת מספר חברי מועצת רשות המקרקעין לעשרה, מתוכם שניים נציגי קק"ל, על פי סעיף 4(א) חוק רשות מקרקעי ישראל, התש"ך-1960.

18 סעיף 6 לחוק קק"ל וסעיף 22 לפקודת הקרקעות (רכישה לצורכי ציבור), 1943 משווים את מעמדה של קק"ל למעמד של רשות מקומית, לצורכי הפקעה.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

רכושם של הפליטים הפלסטינים לידיים יהודיות והשימוש בו יובטח לבלעדיות יהודית. החשש היה כי אם הנכסים הללו יישארו בידי המדינה, תיאלץ האחרונה להקצותם באופן שוויוני לכלל אזרחיה. הדרך המהירה ביותר לעשות זאת הייתה העברת הרכוש לקק"ל (גולן, 1992, 122; הולצמן-גזית, 2002, 636; Fishbach, 2003, 59). כך נולד ונחתם הסכם העברת מיליון הדונם הראשון בשנת 1949, ולפיו הועברו לקק"ל אדמות באזורי הגליל, עמק יזרעאל, פרודור ירושלים, השרון והנגב. בשנת 1953 נחתם בין קק"ל לבין מדינת ישראל הסכם להעברת כמיליון דונם נוספים.¹⁹ בסך הכול העבירה מדינת ישראל בשתי העסקות לקק"ל 2,373,677 דונם, ומהם 2,355,088 דונם באזורים כפריים ו-18,589 באזורים עירוניים (Fishbach, 2003, 67). קרקעות אלה היו יותר ממחצית נכסי הפליטים הפלסטינים, אשר היו בחזקת האפוטרופוס לנכסי נפקדים נכון ליולי 1954 (כ-4,450,000 דונם, מהם כ-3,310,000 דונם אדמה חקלאית; כ-1,000,000 בכפרים המאוכלסים ערבים וכ-150,000 דונם אדמה עירונית).²⁰

ניהול קרקעות קק"ל

נכון לשנת 2007, הקרקעות המוסדרות בבעלות קק"ל היו 2,564,000 דונם.²¹ [לפי אתר קק"ל](#), בבעלותה כיום למעלה מ-2,800,000 דונם המיועדים להתיישבות. לפי הערכות נוספות הקרקעות בבעלות קק"ל מסתכמות בכ-3,570,000 דונם (ראו Lehn and Davis, 1988, 114).

בנובמבר 1961 נחתם "כתב האמנה בין ממשלת ישראל לקק"ל", ולפיו ירוכז ניהול הקרקעות שבבעלות מדינת ישראל, רשות הפיתוח וקק"ל, בידי מינהל מקרקעי ישראל, כיום – רשות מקרקעי ישראל. האמנה, שנחתמה ביום 28 בנובמבר 1961, מדגישה את עקרון אי-מכירת הקרקעות אלא מסירתן בחכירה בלבד וקובעת כי אדמות קק"ל ינוהלו "בכפיפות לתזכיר ולתקנות ההתאגדות של הקרן הקימת

19 במסגרת תגובת קק"ל לבג"ץ 04/9205 טענה קק"ל, בין היתר, כי עסקת המיליון השני לא בוצעה במלואה. 20 "דו"ח על המשק הקרקעי של המדינה" אשר הוגש לשר האוצר לוי אשכול ביום 5 בספטמבר 1954 (מסמך מארכיון המדינה).

21 אפשר שיש קרקעות נוספות בבעלות קק"ל אך טרם נרשמו בספר רישום המקרקעים על פי חוק. כך למשל בספרם של לן ודיוויס (Lehn and Davis, 1988) נאמד רכוש של קק"ל במדינת ישראל ב-3.5 מיליון דונם.

לישראל" (שם, סעיף 4), דהיינו, לטובת יהודים בלבד. עקרון ניהול קרקעות קק"ל הנ"ל קיבל מאוחר יותר ביטוי גם במסגרת תקנה 27 [לתקנות חובת המכרזים, התשנ"ג-1993](#), הקובעת כי "הייתה עיסקה במקרקעין של הקרון קיימת לישראל טעונה מכרז לפי תקנות אלה, רשאי המינהל לערוך את המכרז באופן התואם את כתב האמנה שנכרת בין המדינה לבין קרון קיימת לישראל ביום כ' בכסלו התשכ"ב (28 בנובמבר 1961)".

בהסתמך על עקרונות האמנה שווקו קרקעות בבעלות קק"ל על ידי מינהל מקרקעי ישראל ליהודים בלבד.²² בניסיון להעמיד במבחן את המדיניות הזו הגיש ארגון עדאלה, בשנת 2004, עתירה לבית משפט העליון המבקשת מבית המשפט לפסול מדיניות זו ולהורות על ביטולה.²³ בתגובתה לעתירה טענה קק"ל:

נאמנותה של קק"ל אינה נתונה, ולא יכול שתהא נתונה, לציבור הישראלי כולו. נאמנותה של קק"ל שמורה לעם היהודי לבדו – למענו היא נוסדה ולמענו היא פועלת [...] לא זו בלבד שאין מוטלת על קק"ל חובה לפעול לטובת כל אזרחי המדינה, אלא שמוטלת על קק"ל חובה לפעול לרכישת קרקעות לשימושם של יהודים. מסירת קרקעות לשימושם של כל אזרחי המדינה, סותרת, באופן חזיתי, את מטרותיה של קק"ל ואת תכלית קיומה. לקק"ל אסור לפעול להקצאת קרקעות לתושבי המדינה כולם. אם תידרש קק"ל לפעול, בהקצאת אדמותיה, לטובת אזרחי המדינה כולם – משול הדבר לחיסולה ולהלאמת קניינה.²⁴

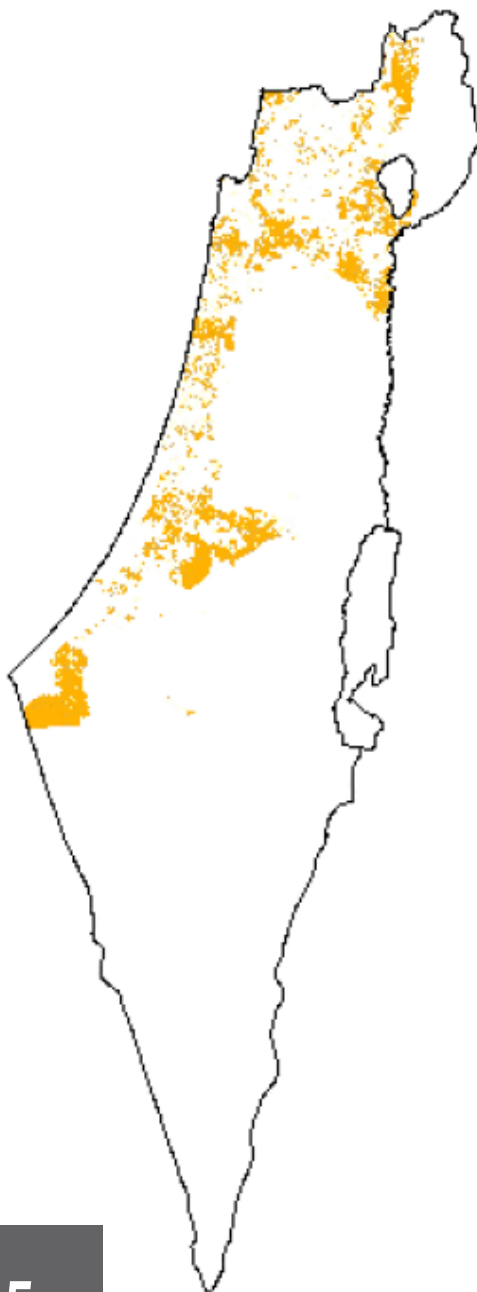
העתירה עודנה תלויה ועומדת בפני בית המשפט העליון.

22 המכרזים בקרקעות קק"ל כללו הבהרה בנושא לפיה: "לידיעת המשתתפים, מדובר בקרקע בבעלות קרון קיימת לישראל (להלן: קק"ל) אשר חלה עליה אמנה שבין מדינת ישראל לבין קק"ל אשר פורסמה בילקוט הפרסומים מספר 1456 מיום יא' בסיוון תשכ"ח (7.6.1968) בעמוד 1597" (מכרז מספר צפ/198/2004, לשיווק 26 מגרשים לבנייה עצמית בגבעת מכוש ב ו-ג בכרמיאל [יולי 2004]).

23 בג"ץ 04/9205. העתירה אוחדה עם עתירה דומה אשר הגישה האגודה לזכויות האזרח בישראל בג"ץ 04/9010 המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי נ' מינהל מקרקעי ישראל (תיק תלוי ועומד).

24 סעיפים 7 ו-220 לתגובת קק"ל לבג"ץ 04/9205. לעומת זאת, בתשובתו לעתירה מיום 17.5.2007, הביע היועץ המשפטי לממשלה את עמדתו באשר למחויבותו של המינהל לזכות לשוויון, גם בעת ניהול הקרקעות שבבעלות קק"ל.

מפת קרקעות בבעלות קק"ל בישראל

2.5 מליון דונם

הפרטת הקרקעות ועסקת החליפין עם מדינת ישראל

ב-10 באוגוסט 2009 אושר בכנסת [חוק מינהל מקרקעי ישראל \(תיקון מס' 7\)](#), [התשס"ט-2009](#), ובו אושרה מדיניות המאפשרת הפרטת קרקעות בבעלות המדינה. מדובר בשטחים מפותחים ובנויים וכן בשטחים המיועדים לפיתוח על פי תכניות מתאר מאושרות. סך כל השטחים הצפויים להיכלל בהפרטה נאמדים ב-800,000 דונם, ובהם גם נכסים בבעלות קק"ל.

קק"ל התנגדה כמובן נחרצות למדיניות ההפרטה החדשה בכלל ולהפרטת נכסיה בפרט, וזאת על בסיס העיקרון אשר נקבע עם היווסדה: הארגון אמון על הנכסים הללו לטובת העם היהודי, ועל כן הם צריכים להישאר לעד ברשות העם ולטובתו. התנגדותם של קק"ל ושל ארגונים ציוניים נוספים הובילה לניהול משא ומתן עם המדינה אשר הוליד שני מהלכים עקרוניים.

העיקרון הראשון: עסקת חילופי קרקעות בין המדינה לקק"ל, שבמסגרתה תעביר קק"ל את רכושה נשוא ההפרטה לבעלות מדינת ישראל ותקבל במקומו קרקעות באזורי הנגב והגליל. הסכם עקרונות נחתם בין מדינת ישראל לקק"ל ב-26 במאי 2009, ולפיו סוכם כי היקף חילופי הקרקעות יהיה 50,000-60,000 דונם וכי קק"ל תסכים לניהול קרקעותיה על ידי רשות המקרקעין, אשר תחליף את מינהל מקרקעי ישראל ותנהל את מקרקעי ישראל כך שיישמרו עקרונות קק"ל לגבי קרקעותיה. דהיינו, שמירת העיקרון של שיווק קרקעות קק"ל ליהודים בלבד באמצעות חכירה וללא העברת בעלות עליהם.

העיקרון השני: איסור העברת זכויות במקרקעין ל"זרים": באפריל 2011 התקבל בכנסת [חוק מקרקעי ישראל \(תיקון מס' 3\)](#), [התשע"א-2011](#) המגביל הקניית זכויות במקרקעין לזרים או העברתם להם. החוק קובע איסור על העברת זכויות בעלות או על השכרה לתקופות שבמצטבר עולות על חמש שנים, למי שאיננו אזרח או תושב ישראל או למי שאיננו זכאי "לעלות לישראל לפי חוק השבות, התש"י-1950", אלא אם כן התקבל אישור להעברה כאמור מיושב ראש מועצת מקרקעי ישראל על פי המלצת ועדת משנה לעניין זה ולאחר שזו התייעצה עם שר הביטחון, עם שר החוץ ועם גורמים נוספים שייקבעו בתקנות.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

המהלכים הללו הובילו אפוא לשימור עקרונות קק"ל לגבי קרקעותיה ולכפיית עקרונות איסור המכירה או ההעברה, הלכה למעשה, ללא יהודים, על כלל אזרחי המדינה, שלהם זכויות במקרקעין. וזאת, בין שבאמצעות חכירה מהמדינה או באמצעות בעלות פרטית. כך יצר החוק זיקה בין כלל הקרקעות הפלסטיניות בשטח מדינת ישראל לבין היהודים בכל העולם, והפך את הפלסטינים אזרחי המדינה, בעל כורחם, לממלאים חלק פעיל בהשלטת ערכי הציונות על אדמותיהם.

קק"ל והשטחים הכבושים בשנת 1967

השטחים שכבשה מדינת ישראל בשנת 1967 פתחו ללא ספק ערוצי רכישה חדשים לקק"ל. ואולם, בשל הרגישות הפוליטית לנושא וכדי שלא לפגוע בתרומות לקק"ל, פעילות הקרן בשטחים הכבושים איננה גלויה ואין מידע רשמי רב על אודותיה. הכיבוש ב-1967 סיפק לקק"ל הזדמנות להשיב לידיה את קרקעותיה בשטחי הגדה המערבית, אשר נרכשו לפני 1948. הקרקעות הללו נאמדות ב-15,000 דונם והן פרוסות בעיקר בשלושה אזורים: החלק הגדול נמצא צפונית לאלח'ליל (חברון) חלק קטן יותר ליד קלנדיא וחלק קטן בירושלים המזרחית ובסביבותיה (Lehn and Davis, 1988, 165).

קק"ל הפכה לבעלים של קרקעות נוספות באזור ירושלים, אשר קיבלה אותן מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים לאחר הכיבוש ב-1967. נכסים אלה הועברו לעמותת "אלעד" הפועלת לייחוד אזור ירושלים המזרחית הכבושה (פפה, 2007, 254).

פעילות קק"ל בשטחי הגדה מתבצעת בעיקר באמצעות חברת "הימנותא" אשר נרשמה כחברה בע"מ אצל רשם החברות ברמאללה ביוני 1971, ותיקון לרישום התבקש בספטמבר 1975. מטרות החברה לאחר התיקון כוללות מכירה, החלפה, חכירה והחזקה של מקרקעין ושל נכסי דלא נידי ונידי אחרים בגדה המערבית ובשטחים אחרים הנתונים בשליטת הצבא הישראלי (ראו Lehn and Davis, 1988, 170). לנוכח העובדה שהימנותא היא חברה בבעלות קק"ל, הפועלת מכוח הוראות הקרן בלבד, הלכה למעשה פועלת כיום הימנותא בשטחי הגדה המערבית

בשם קק"ל ולמענה. שאלות רבות עלו לגבי דרכי פעילותה של קק"ל בשטחים הכבושים 1967. בשנים האחרונות חשפו כמה פרסומים בעיתונות הישראלית חשד למעורבות קק"ל בגזל קרקעות ובעסקאות במרמה בשטחים הללו (ראו ליס, א2005; ב2005).

לסיכום

קק"ל נוסדה, ועודנה מתפקדת, כארגון ציוני הפועל להבטחת שימוש יהודי בלעדי בשטחי פלסטין המנדטורית. פרקי המפתח בהיסטוריה המודרנית של פלסטין – תקופת המנדט, הנִכְבָּה והכיבוש ב-1967 – סיפקו הזדמנויות עבור קק"ל להשלטת עקרונית ולמשך המפעל הקולוניאלי שלה בדרכים שונות, גם דרך הממסד הרשמי הישראלי. קק"ל נחשבת כיום לבעלת הקרקע הגדולה ביותר במדינת ישראל, אחרי המדינה עצמה ולבעלת ההשפעה הרבה ביותר בכל הקשור למדיניות הקרקעית בה.

תוך כדי יישום עקרוניתה פועלת קק"ל ליצירת מרחבים מופרדים על רקע לאום או גזע במדינת ישראל, הן ברמה של יישובים נפרדים הן ברמה של שטחי מגורים בתוך הערים בישראל. פעולה זו משליטה, כמדיניות, את עקרונית קק"ל ואת השקפותיה. היא עושה זאת הן באמצעות הרשויות המבצעות של המדינה, ובכללן רשות מקרקעי ישראל, והן באמצעות חקיקה.

ביבליוגרפיה

ערבית

- אלכסנדר, גבריאל א' (1993). "ייסודה של חברת הימנותא בע"מ ותפקידיה הראשונים (1938-1940)", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה** 68 (יוני): 80-97.
- גולן, ארנון (1992). "תפיסת קרקע ערבית על ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה** 63: 122-154.
- הולצמן-גזית, יפעת (2002). "שימוש במשפט כסמל-סטטוס: חוק קרן קיימת לישראל, תשי"ד-1953, ומאבק הקק"ל לביסוס מעמדה במדינה", **עיוני משפט** כו (2): 601-644.
- כץ, יוסי (2002). **והארץ לא תימכר לצמיתות: מורשת קרן קיימת לישראל והחלת עקרונותיה בחקיקה בישראל**, רמת גן: המכון לחקר תולדות קרן קיימת לישראל, הקתדרה ללימודי תולדות קרן קיימת לישראל ומפעליה באוניברסיטת בר-אילן.
- ליס, יהונתן (2005א). "חשד: חברת בת של קק"ל רכשה במרמה קרקעות מפלסטינאים", **הארץ**, 28.2.05.
- (2005ב). "המשטרה משוכנעת שהקרקעות נלקחו מפלסטינאים, אך הן יישארו של קק"ל", **הארץ**, 12.4.05.

ערבית

פפה, אילן (2007). **הטיהור האתני בפלסטין**, ביירות: המכון ללימודי ערבית.

אנגלית

- Fishbach, M. R. (2003). *Records of dispossession: Palestinian refugee property and the Arab-Israeli conflict*. New York, NY: Columbia University Press.
- Lehn, W., and Davis, U. (1988). *The Jewish National Fund*. London, England: Kegan Paul International.

הפלטפורמה בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

מדיניות התכנון הארצית בישראל

יוסף ג'בארין

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

מדיניות התכנון הארצית בישראל

יוסף ג'בארין*

ישראל היא אחת המדינות המעטות (דוגמת יפן והולנד), אשר משתמשות בכלי התכנון הארצי. הכוונה בתכנון הארצי היא לחלוקת הקרקעות על ייעודיהן בתוך כלל גבולות המדינה. ייעודים אלה כוללים: שיכון, תחבורה, תעשייה ומסחר, תיירות ונופש, ופרויקטים לאומיים שונים, כמו שדות תעופה ונמלי ים. מאז הקמת מדינת ישראל תרמו תכניות המתאר לעיצוב מרחבי המדינה בתחומי הסביבה, המגורים, הכלכלה ועוד. מאמר זה יציג את תכניות המתאר העיקריות בישראל וינתח את המדיניות העומדת מאחוריהן. כמו כן הוא יבחן את השלכותיהן על הפלסטינים בכלל ועל הפלסטינים אזרחי ישראל בפרט.

משטר התכנון בישראל

משטר התכנון האורבני בצורתו הנוכחית, והנהוג בישראל ובמרבית מדינות העולם, נשען בעיקר על חלוקת הקרקעות ועל חלוקת ייעודיהן. היו שהגדירו את התכנון כיכולת לשלוט בעתיד על ידי נקיטת פעולות מיידיות של מוסדות התכנון. כן שוררת הסכמה כללית נרחבת שהתכנון האורבני הוא מפעל רפורמיסטי אשר צמח על רקע ראשית המודרנה המערבית. תכנון מעין זה נשען על תאוריות "מדעיות" ו"רציונליות", אשר שואפות לשפר את איכות חייהם של התושבים ואת תנאי המחיה שלהם. התכנון הוא גם כלי לשינוי חברתי ופוליטי. במקרה של ישראל משמש התכנון כלי לשינוי המרחב והדמוגרפיה, ולא דווקא להעלאת רמת החיים.

השלטונות המנדטוריים התחילו למסד את חוקי התכנון החדשים בפלסטיין בשנת 1921. ישראל אימצה את החוקים הללו עד שנת 1965, בעת שנחקק חוק התכנון והבניה, התשכ"ה-1965 (רייכמן ויהודאי, 1984). חוק זה פועל לארגן את מוסדות

* פרופ' יוסף ג'בארין הוא מרצה בכיר בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

התכנון, ובכלל זאת את פעולתם ואת ייעודי הקרקע, תוך כדי מציאת איזון בין צרכיה המיידיים לבין צרכיה העתידיים של האוכלוסייה.

בד בבד עם מוסדות התכנון המנדטוריים שקדו גם מנגנוני התכנון של הסוכנות היהודית ושל קרן קימת לישראל (להלן: קק"ל) (ראו את המאמר על קרן קימת לישראל בספר זה) על תכנונם ועל פיתוחם של חלק מהיישובים היהודיים. מנגנונים אלה המשיכו לפעול גם לאחר הקמת מדינת ישראל, והם נודעו בהשפעתם הישירה והכבירה על תהליכי תכנון המרחב במדינה ועיצובו. השפעה זו ממשיכה גם בימינו אלה (שכטר, 1990). הסוכנות היהודית קנתה מעמד רשמי באמצעות השלטון המנדטורי והייתה אחראית על הקמת "בית לאומי ליהודים". בקרב היהודים היה לסוכנות מעמד של "ממשלת צללים" במדינה המתהווה, והיא הייתה אמונה על תהליכי ייזומם, תכנונם והקמתם של יישובים יהודיים חדשים. קק"ל, אשר הייתה הכלי ההתיישבותי העיקרי של התנועה הציונית ושימשה מנגנון קולוניאלי חזק בתקופת המנדט, עסקה בקניית אדמות לצורך התיישבות יהודית, ופעלה גם בתחום התכנון המרחבי של הכפרים החקלאיים; לעתים היא שלחה את ידה גם בתחום התכנון האורבני (Brutzkus, 1964).

התכנון הארצי בישראל

המשטר בישראל מתאפיין בריכוזיות רבה. נציגי השלטון המרכזי נהנים מסמכויות רחבות, והדבר נכון גם לגבי משטר התכנון. לפי חוק התכנון והבניה, ועדות התכנון בנויות בצורה הייררכית: בבסיס ממוקמות ועדות התכנון המקומיות, ומעליהן הוועדות המחוזיות אשר מאשרות את תכניות המתאר המקומיות. בראש הפירמידה עומדת המועצה לתכנון ובנייה והיא אחראית על הכנת תכניות המתאר הארציות (תמ"א). מועצת התכנון מורכבת מנציגים של משרדי הממשלה, מינהל מקרקעי ישראל, הרשויות המקומיות וגופים נוספים. הממשלה היא זו המאשרת את תכניות המתאר הארציות (Alterman, 2001).

תכנית המתאר הראשונה: "בנייה על חורבות הגירוש"

ב-8 במרץ 1949 ובזמן הצגת ממשלתו הראשונה קבע דוד בן-גוריון את אחת ממטרותיה העיקריות של ממשלתו: התיישבות מהירה, ופיזור אוכלוסין מאזן בכל חבלי הארץ. מאז ועד היום הפך עניין פיזור האוכלוסייה לסוגיה מרכזית עבור כל הממשלות והמנגנונים הרשמיים, בכל הקשור בהחלטות הנוגעות לתחומי והתכנון והפיתוח. מיד לאחר הקמת הממשלה הראשונה החלה העבודה על תכנית המתאר הארצית הראשונה אשר נקראה "תכנית המתאר הפיסית לישראל". את התכנית ערך אריאל שרון יחד עם צוות, אשר מנה 180 אנשי מקצוע, והעבודה עליה הסתיימה בשנת 1951. לתכנית זו נודעה השפעה גדולה על תהליך פיזור האוכלוסין בשנותיה הראשונות של המדינה ([אלתרמן ומוסרי, 1993](#); Lerman and Raphale, 1992; Lerman, 1991).

ב-15 במרץ 1948 הגיע מספר התושבים היהודים בערים ל-360,000. 82% מהם גרו בשלוש הערים הגדולות: חיפה, תל אביב וירושלים. באותה תקופה חיו בגליל ובנגב 7% מהיהודים בלבד (Sharon, 1951), לאחר גירוש מרבית הפלסטינים והריסת יותר מ-410 יישובים. מרבית הערים והכפרים התרוקנו מתושביהם הערבים, ומספרם של הערבים שנשארו בתוך גבולות ישראל בשנת 1948 הגיע ל-156,000 תושבים בלבד. מרבית הפלסטינים גורשו אל הגדה המערבית, אל רצועת עזה ואל המדינות הערביות השכנות. אדמות הערבים הופקעו בהסתמך על חוקי הפקעה רבים, ובייחוד על פי חוק נכסי הנפקדים. כיום 93% מהאדמות שייכים למדינה, והאוכלוסייה הערבית אינה מחזיקה ביותר מ-2.1% שטח המדינה (Jabareen, 2007).

פיזור האוכלוסייה היהודית התבסס בתכנית המתאר הראשונה על היישובים הערביים הרוסים. התכנית הגדירה כערים "חדשות" וכעיירות פיתוח את הערים אשר כמעט התרוקנו אחרי שהערבים גורשו מהן. תכנית זו פעלה ליישב את הערים באינטנסיביות, ונחלה הצלחה כבירה. עם הערים האלה אפשר למנות את טבריה, ביסאן (בית שאן), מג'דל, ליד (לוד), רמלה, יאפא (יפו) ובאר שבע. נוסף על כך יושבו עשרות כפרים הרוסים באזורים שונים. בשנות החמישים והשישים הופנו מהגרים יהודים חדשים, ובייחוד אלה שהגיעו ממדינות צפון אפריקה

(מדינות ערב), אל היישובים האלה כחלק ממדיניות פיזור האוכלוסייה וכדי ליצור חלופה דמוגרפית-גאוגרפית ופוליטית בלתי הפיכה. כך הצליחו זרועות הממסד ליישב את המהגרים המזרחים בפריפריה. חלק מהחוקרים טוענים שהממסד האשכנזי העדיף ליישב את התושבים המזרחים העניים באזורי הספר המרוחקים מהמרכז במקום לשלבם בחיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים אשר נשלטו על ידי היהודים האשכנזים (Yiftachel, 1996).

בשנים 1948–1955 הוקמו 200 יישובים יהודיים חדשים, 90 מהם קיבוצים, והשאר יישובים חקלאיים. נוסף על כך הורחבו הערים הקיימות אשר התגוררו בהן ערבים לפני גירושם. בשלוש השנים הראשונות להקמת מדינת ישראל נקלטו ויושבו 700,000 נפש, מרביתם מהגרים יהודים בעלי אמצעים דלים. בשנים 1950–1964 נבנו כחצי מיליון יחידות דיור, ומרביתן ביוזמת הממשלה ובביצועה (Carmon, 2001). מאז הקמת המדינה, ובייחוד בשנותיה הראשונות, יושבו עשרות אלפי מהגרים יהודים בבתים של ערבים אשר גורשו בזמן המלחמה (למשל בחיפה, ביפו, בלוד וברמלה). בשנים הראשונות יושבו מהגרים על חלק מאדמותיהם של העקורים ושל המגורשים הערבים. כך נברא מלכתחילה מקום "חדש" על חורבות המקום ה"ישן".

תכנית המתאר "החמישה מיליון"

כדי להמשיך את תהליך פיזור האוכלוסייה הוכנה תכנית מתאר אשר נקראה "תכנית החמישה מיליון לפיזור הגיאוגרפי של תושבי ישראל". הכנת התכנית החלה בשנת 1968 ואושרה על ידי הממשלה בשנת 1975. תכנית זו פעלה לפזר את האוכלוסייה בצורה מאוזנת, ולמניעת ריכוזה באזורים מסוימים. היא פעלה ליישב את הגליל בצורה אינטנסיבית כדי "לשמור על האיזון הדמוגרפי", כלומר להעלות את מספר היהודים באזורים שנמצא בהם ריכוז גבוה של אוכלוסייה ערבית. כך גם לגבי העלאת שיעור היהודים בירושלים. רבים מהמהגרים הופנו לשני האזורים הללו.

תכנית המתאר "השבעה מליון"

מנקודת מבטו של הממסד הישראלי, אמצע שנות השבעים עד סוף שנות השמונים נחשבות "תקופת יובש" בכל הנוגע להגירת יהודים אל הארץ. בתקופה זו הוכנה תכנית המתאר "השבעה מליון" אשר יועדה להגביר את ההתיישבות היהודית בפריפריה של מדינת ישראל, ולדלל את צפיפות האוכלוסין באזור המרכז. בין השאר שאפה התכנית לגרום לכך שמחצית מתושבי ישראל יתגוררו בגליל, בנגב ובירושלים (מדינת ישראל, 1985), והשאר יתגוררו באזור תל אביב והמרכז. הממשלה לא אישרה את התכנית הזאת למרות אישורה על ידי המועצה הארצית לתכנון ובנייה. נראה שהממשלה הייתה עסוקה, בין השאר, בהגברת ההתנחלות בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, אף שלא זנחה את פיזור האוכלוסייה בגליל, בנגב ובירושלים.

ההגירה היהודית המואצת ותמ"א 31

באמצע שנת 1989 החלה הגירה מואצת ומפתיעה של מאות אלפי יהודים (ולא יהודים) ממדינות ברית המועצות לשעבר. לאחר שנים רבות של נסיגה בהגירה היהודית לישראל, מצאה הפתעה זו את מוסדות המדינה - ובייחוד את מוסדות התכנון - בלי תכניות לקליטת פרץ כה גדול של מהגרים. הגירה זו יצרה הזדמנות ל"מהפכה גאוגרפית" ול"מהפכה דמוגרפית" באמצעות הגשמת מטרות התכנון הרשמיות: ייהוד פלסטין. ואכן כך קרה. ב-3 ביולי 1990 אישרה מועצת התכנון הארצי להתחיל בתהליך ההכנה של "תכנית מתאר ארצית כוללת לקליטת המהגרים - תמ"א 31". תכנית זו זכתה לאישור בשנת 1993, ומטרתה הייתה "לפתח את ישראל כמדינת קליטת המהגרים היהודים בטווח הקצר והארוך" (תכנית מתאר ארצית לקליטת המהגרים מס' 31, 1993), וכן "לשלב את המהגרים החדשים בתהליך פיתוח המדינה בהתאם ליעדיה הלאומיים" (שם). אחת האסטרטגיות של התכנית "הישנה-חדשה" הייתה: "פיזור האוכלוסייה בכל אזורי המדינה, ובמיוחד חיזוק אזורי ירושלים, הנגב והגליל". במטרה לחזק את האזורים האלה ו"לשנות את המאזן הדמוגרפי" מן היסוד הוצע לחלק את משאבי

הפיתוח בין האזורים אלה וכך לצמצם את הפערים ביניהם ובין אזור המרכז ותל אביב. תכנית מתאר זו התעלמה בבירור מצורכי האוכלוסייה הערבית ולא הציעה פתרונות לפיתוח היישובים הערביים בתחומי הכלכלה, החברה, הסביבה והמרחב, ואף לא עסקה במצוקת הערבים בתחומי הדיור והשירותים החברתיים.

תכנית המתאר האחרונה: תמ"א 35

בסוף שנות התשעים החלה העבודה על הכנת תמ"א 35 אשר שמה לעצמה יעדים תכנוניים לשנת 2020. התכנית פועלת להעמקת פיזור האוכלוסייה, בייחוד במקומות ה"רגישים": הגליל, הנגב וירושלים. שטחי המדינה חולקו לשישה מרקמים בהתאם לסוגי השימוש המותרים: חקלאי, אורבני, כפרי, אינטגרטיבי, נופים ושטחים ירוקים. מרקמים אלה נבדלים זה מזה בסוגיית האינטנסיביות של הפיתוח מחד גיסא, ובשמירה על השטחים הירוקים והחקלאיים מאידך גיסא. בהתאם לכך הציעה התכנית שאזורי ירושלים, באר שבע והגליל (בייחוד כרמיאל, טבריה, עפולה וחיפה), יהיו אזורים בעלי רקמות אורבניות נרחבות, כדי לקלוט את המהגרים היהודים החדשים וכדי לחזק את "האיזון הדמוגרפי" לטובת הרוב היהודי במדינה.

מנגנוני פיזור האוכלוסין

האחריות על פיזור האוכלוסייה הוטלה על גופים רשמיים ורשמיים למחצה רבים, ובהם: משרד הפנים, האחראי על ועדות התכנון המקומיות והאזוריות ועל המועצה הארצית לתכנון ובנייה; משרד התעשייה המסחר והתעסוקה; משרד החקלאות - החטיבה ההתיישבותית; משרד הקליטה; ומשרד האוצר. בגלל ריבוי הגורמים המטפלים בסוגיה זו ובגלל היעדר מנגנון תיאום ביניהם, הוקמה "ועדת שרים מיוחדת לפיזור האוכלוסייה". ועדה זו פעלה בשנים 1961-1966 בלבד ([אלתרמן ומוסרי, 1993](#)). נוסף על הגופים הממשלתיים המשיכה הסוכנות היהודית בפעילותה גם לאחר קום המדינה, והכינה תכניות שתרמו להקמת יישובים חדשים. הסוכנות היהודית נחשבת כיום גוף רשמי למחצה. למרות היותה

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

גוף לא ממשלתי הוענקו לה סמכויות רחבות היקף בתחום התכנון והבנייה, והיא קיבלה אור ירוק להכין תכניות התיישבות, לרוב בלי להזדקק לאישור הגופים הממשלתיים המוסמכים. עד היום אפשר להתייחס לסוכנות היהודית כאל "מדינה בתוך מדינה" (ראו מאמר על הסוכנות היהודית בספר זה).

שליטתה של הסוכנות היהודית התבטאה במובהק בפרויקט הקמת המצפים, אשר הכינה וביצעה אותו בלי להזדקק לאישור מוסדות המדינה הממלכתיים. מדובר בגוף העוסק בחקיקה, בתכנון ובביצוע בעת ובעונה אחת. במשך שמונה חודשים בלבד בשנים 1979-1980 הקימה הסוכנות היהודית 30 יישובים בפסגות הרי הגליל. מרביתם הוקמו על אדמות של ערבים. הסיבה להקמת יישובים אלה הייתה: "החשש מהשתלטות ערבית על הקרקע, ומבניה (בלתי חוקית) זוחלת מצד הערבים" (Alterman and Stav, 2001). הסוכנות ממשיכה להקים יישובים יהודיים באזורים ערביים, דוגמת היישובים באזור ואדי ערה, בייחוד בשנות התשעים.

לסיכום נושא זו אדגיש שלמרות חוסר התיאום בין מנגנוני המדינה הרשמיים והרשמיים למחצה בסוגיית פיזור האוכלוסין, הם חולקים אותה מדיניות. לדידם מדיניות זו נגזרת מהאידאולוגיה הציונית המניעה את מנגנוני המדינה ביחסם למרחב ולתושבים, במילים אחרות - ביחסם אל האדמה ואל הערבים.

תוצאות אסטרטגיות התכנון

מאז היווסדה ועד הקמת מדינת ישראל הצליחה התנועה הציונית להקים 289 יישובים, מרביתם קטנים מאוד. המטרה העיקרית בהקמתם הייתה השתלטות מהירה על קרקעותיהם של הערבים ובנייה הדרגתית של ה"אומה" היהודית. בשנים 1932-1939 הוקמו 112 יישובים יהודיים, ומאז 1919 ועד הקמת מדינת ישראל הוקמו מדי שנה 9 יישובים. בשנותיה הראשונות ניצלה המדינה החדשה את היישובים הערביים ה"נטושים" ליישובם המחודש, והקימה על חורבותיהם ערים ויישובים חדשים. בשלוש השנים הראשונות לאחר הקמת המדינה הוקמו 305 יישובים.

לאחר גל העלייה הגדול בראשית שנות התשעים, אשר העצים את השינוי הדמוגרפי הרצוי מבחינת הרעיון הציוני, ואחרי שהושלם מפעל השליטה המוחלטת על הקרקעות, פחת הצורך להקים ערים ויישובים יהודיים חדשים. במהלך כל שנות התשעים הוקמו רק 15 יישובים, בזמן שהממוצע השנתי של מספר היישובים, אשר הוקמו מאז הקמת ישראל ועד שנות התשעים, היה 15.5. בעקבות הפקעת האדמות מבעליהן הערבים, ובעיקר בעקבות גירוש מרבית הפלסטינים נשאו בידי הערבים כ-2.1% מכלל האדמות במדינה.

סיכום

מאז הקמתה אימצה מדינת ישראל כמה אסטרטגיות בתחום המרחבי: השתלטות על הקרקע ושמירה עליה בכל מחיר; התיישבות באזורים שהאוכלוסייה היהודית בהם דלילה, ובייחוד באזורי הגליל, הנגב וירושלים, במטרה להפוך את המאזן הדמוגרפי גם באזורים אלה; התיישבות באזורי ספר, בין השאר, למטרות ביטחוניות; שמירה על משאבי הטבע הנדירים (אדמות חקלאיות, מים ועוד) באמצעות פיזור האוכלוסייה.

מדיניות פיזור האוכלוסין נחלה הצלחה כבירה וזכתה לקונצנזוס יהודי לאומי נרחב, אשר כלל את השמאל הפוליטי ואת הימין הפוליטי. מדיניות זו הובילה להקמת מאות יישובים בגליל ובנגב. באמצעות הפקעת קרקעותיהם של הערבים, ובייחוד הפקעת רכושם של הפליטים הפלסטינים אשר גורשו מיישוביהם, ובאמצעות הפקעת אדמות ערביות אחרות במטרה להשתלט על הקרקע ולהקים עליהן ערים יהודיות, הצליחו מנגנוני המדינה לשנות את המשטר הגאו-פוליטי שינוי חסר תקדים. כאמור 93% מאדמות המדינה שייכים למינהל מקרקעי ישראל ולקק"ל. התושבים הערבים איבדו את מרבית אדמותיהם, ואלו אשר נשאו בבעלותם מגיעות ל-2.1% משטח המדינה.

הגופים הרשמיים והרשמיים למחצה (דוגמת הסוכנות היהודית), הצליחו להשתלט על המרחב ועל הדמוגרפיה. בכך הם הביסו את הפלסטינים – עקורי הפנים והפליטים מחוץ – ובנו את "עמודי האומה" על חורבות הפלסטינים. לאחר

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

השגת השליטה המוחלטת על האדמה, נמשכת מדיניות אכלוסם הצפוף של הערים ושל הכפרים הערביים. המטרה היא למנוע את התרחבותם הטבעית של היישובים הערביים או של שאריות ההרס האורבני והתרבותי של עם הפלסטיני. בכך הופכים היישובים הפלסטיניים לאזורים צפופי אוכלוסין, המתאפיינים בשירותים ציבוריים גרועים, שאינם מפותחים מהבחינה הכלכלית וסובלים מעוני מחפיר. כך הפכו הפלסטינים לעם בלי מולדת ובלי אדמה!

ביבליוגרפיה

עברית

אלתרמן, רחל, ואבי מוסרי (1993). "התכנון הארצי - מוסדותיו, בסיסו המשפטי ויעדיו: מן העבר אל ההווה", בתוך: אדם מזור (עורך), [ישראל 2020: תכנית אב לישראל בשנות האלפיים](#), חיפה: הטכניון - הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.

מדינת ישראל (1985). [תכנית מתאר "השבעה מליון"](#), ירושלים: משרד הפנים.

רייכמן, שלום, ומירה יהודאי (1984). [פרקים בהיסטוריה של התכנון הפיזי בישראל: סקר תכנון פיסי יזום 1965-1948](#), ירושלים: משרד הפנים.

שכטר, אביטל (1990). [מתכננים, פוליטיקאים, בירוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון הפיסי בשנות המדינה הראשונות](#), עבודת מוסמך לטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.

אנגלית

Alterman, R. (2001). National-level planning in democratic countries-A cross-national perspective. In R. Alterman (Ed.), *National-level planning in democratic countries: Town planning review book series* (Chapter 1). Liverpool, United Kingdom: Liverpool University Press.

Alterman, R., and Stav, T. (2001). *Conflict and consensus through language: Trends of change towards the Arab sector as reflected in urban and regional plans in Israel*. Tel-Aviv, Israel: Tel Aviv University.

Brutzkus, E. (1964). *Physical planning in Israel*. Jerusalem: Ministry of the Interior, Israel.

Carmon, N. (2001). Housing policy in Israel: Review, evaluation and lessons [Special Issue: Public policy in Israel]. *Israel Affairs*, 7(4), 181-208.

Jabareen, Y. (2013). Jurisdictional area of the Arab communities in Israel. In this volume.

Lerman, R. (1991). *National outline scheme No. 31 – Comprehensive national outline scheme for building and development for absorption of immigrants*. Jerusalem: Ministry of Interior, Israel.

Lerman, R., and Raphael, E. (1992). A comprehensive national outline plan for construction, development and absorption of immigrants – N.O.S. No. 31. In Y. Golani, S. Eldor and M. Garon, *Planning and housing in Israel in the wake of rapid changes*. Jerusalem: Ministry of Interior, Israel; Ministry of Construction and Housing, Israel, 294-297.

Sharon, A. (1951). *Physical planning in Israel*. Jerusalem: Governmental Publisher.

State of Israel. (1975). *The national outline scheme for the geographical distribution of five millions inhabitants in Israel*. Jerusalem: Ministry of Interior.

Yiftachel, O. (1996). The internal frontier: territorial control and ethnic relations in Israel. *Regional Studies*, 30, 508-593.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

השתלטות ישראל על נכסי ההקדש האסלאמי (הווקף)

אחמד נאטור

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

השתלטות ישראל על נכסי ההקדש האסלאמי (הווקף)¹

אחמד נאטור*

הטקסטים הדתיים האסלאמיים ייחדו מקום מיוחד לפלסטין. לפי הקוראן מדובר באדמה מבורכת,² ולפי החדית' (מסורת הנביא מוחמד) מדובר בארץ שבה בני האדם מתקבצים ביום הדין, ונשמות המתים מושבות אליהם (אבן מאג'ה, [ללא תאריך]). היות שבמקומות הקדושים והברוכים רבים הם נכסי הווקף (הקדש אסלאמי), הרי שפלסטין היא הארץ שהתברכה בנכסי הקדש יותר מכל ארץ אחרת (אלסלאחאת, 2011, 11), ובכך כולה נחשבת הקדש קדוש. השליטה בירושלים על ידי הח'ליף השני עמר מסמנת את ראשית היווסדות הווקף האסלאמי ואת ראשית בנייתו.

יש קושי אובייקטיבי להעריך את היקף נכסי הווקף האסלאמי בפלסטין. הערכות מסוימות גורסות שהנכסים הללו הם 16%-17% משטחה הכולל של פלסטין (שם, 34). עמותת אלאקצא התקשתה במידה רבה לקבוע במדויק את אומדן נכסי הווקף בתוך השטח הפלסטיני (שנכבש ב-48'), והעריכה באומדן לא סופי וראשוני שמדובר בשטח של 652,000 דונם.³ הקושי בהערכת היקף נכסי הווקף נובע מהעובדה שישראל לא הסתפקה בהשתלטות על הנכסים עצמם, אלא הניחה את ידה גם על המסמכים ועל תעודות הווקף שהיו ברשות המוסדות הפלסטיניים הרשמיים, דוגמת "המועצה האסלאמית העליונה" ורישומי בתי הדין השְרְעיים.

* השופט ד"ר אחמד נאטור: נשיא בית הדין השרעי לערעורים 1994-2014, ומרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.

1 המאמר עוסק בנכסי הווקף האסלאמי ואינו כולל את נכסי הווקף הנוצרי. נכסי העדות הנוצריות לא נכללו לרוב בסעיפי חוק נכסי הנפקדים, וישראל אף שחררה את הנכסים הנוצריים שהשתלטה עליהם והעבירה אותם לפטריארכיות העדות השונות (דמבר, 1992, 78).

2 סורת אלאסראא (17), פסוק 1; סורת אלאנביאא (21), פסוק 81.

3 עמותת אלאקצא לשמירה על נכסי ההקדש והווקף האסלאמי, פלסטין 48: מיפוי כולל של נכסי הווקף, המסגדים, בתי הקברות בדרום פלסטין בתוך הקו הירוק, כרך 1, 2002 (לא פורסם). הערכה זו, לדידנו, מצומצמת מאוד, ונציין שהעמותה לא ערכה מיפוי שטח.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

היא אף הצהירה בגלוי על סירובה לגלות את היקף הנכסים, וטענה שגילוי זה מסכן את יחסי החוץ שלה הן כלפי הפלסטינים והן כלפי גורמים אחרים. סירוב זה קיבל תוקף בבית המשפט המחוזי,⁴ ואף אושרר מאוחר יותר על ידי בג"ץ.⁵

החוקרים הישראלים חלוקים אף הם לגבי היקף נכסי הווקף שישראל השתלטה עליהם (kuphferSchmidt, 1987, 106). שמעוני (שם) העריך שמדובר ב-8% -10% מכלל שטחי פלסטין, וכמוהו עשה יאיר (שם). לעומתם מעריך אברהמוביץ' ש-15% מהמרחב הכפרי הערבי ו-7% מהמרחב העירוני (למעט באר שבע) הם שטחי וקף (Abrahamovich, 1937, 289).

כך או אחרת, מנקודת המבט הישראלית, השארת מוסד הווקף האסלאמי בידיים לא יהודיות, או ליתר דיוק, בידי המיעוט האסלאמי, שהוא העוין ביותר מבין רכיבי המיעוט הערבי, הייתה יוצרת רצף של אזורים אסלאמיים, כלומר מובלעות אסלאמיות בשטח של 10%-20% מהאדמות המעובדות בישראל (דמבר, 1992, 64). לנוכח העובדה שמערכת הווקף היא עצמאית מבחינת ניהולה וחוקיה, השטחים הללו היו נותרים אפוא מחוץ לתחום השיפוט הפוליטי והמשפטי של השלטון הישראלי (שם).

מאז הקמתה שקדה ישראל על חקיקת מערכת שלמה של חוקים שיאפשרו לה להשתלט על נכסי הנפקדים ולשלול את בעלותם של בעליהם המקוריים וכן על נכסי הווקף האסלאמי. על פי פרץ (Perets, 1958, 142) נשללו מהפלסטינים, באמצעות החוקים האלה, 80% משטחי ישראל. עם החוקים החשובים הללו נמנים חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950⁶ (להלן: חוק נכסי נפקדים) וחוק רשות פיתוח (העברת נכסים), התש"י-1950 אשר נחקק חודשים מספר לאחר החוק הראשון (להלן: חוק רשות הפיתוח).⁷ שני החוקים שימשו כלים להעברת הבעלות על האדמות והנכסים הפלסטיניים לידיים יהודיות ולהשאתם בידי יהודים. לפי הסעיף הראשון בחוק יסוד מקרקעי ישראל (1960) נאסרה העברת בעלות של מקרקעין של המדינה, של רשות הפיתוח או של קרן קימת לישראל (קק"ל), אם

4 עת"מ 1201/07, עמותת יפו לזכויות אדם ואח' נגד האפוטרופוס על נכסי נפקדים ואח', דינים מנהלי 2010(95) 88.
5 עת"מ 6788/10, עמותת יפו לזכויות אדם ואח' נגד האפוטרופוס על נכסי הנפקדים ואח', דינים עליון 2011(106) 34.

6 חוק נכסי נפקדים, התש"י, ס"ח תש"י מס' 37, 20.3.1950, עמ' 86.

7 חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים), התש"י(0), ס"ח תש"י מס' 57, 9.8.1950, עמ' 278.

במכירה ואם בדרך אחרת. רשות הפיתוח, אשר באמצעותה הועברה השליטה על הנכסים והאדמות, מנועה, אם כן, מלמכור את הנכסים שברשותה לשום גורם למעט מדינת ישראל או קק"ל.

ראוי לציין שהכנסת קיבלה באוגוסט 2009 תיקון לחוק מינהל מקרקעי ישראל, ולפיו מותר להפריט 800,000 דונם מהאדמות, ובכללן אדמות הנמצאות בשליטת רשות הפיתוח, אשר העביר אליה האפוטרופוס של נכסי הנפקדים (ראו מאמר על חוק נכסי הנפקדים בספר זה). אסביר כי רשות הפיתוח היא גוף ממלכתי אשר הקימה הממשלה,⁸ ובמקרה שהיא מפסיקה את פעילותה עוברות סמכויותיה, חובותיה וזכויותיה אוטומטית לשר האוצר. האפוטרופוס על נכסי הנפקדים הוא נשיא מועצת האפוטרופסות הממונה על ידי שר האוצר, ולו מוקנית הזכות להתדיינות משפטית כתובע וכתבוע, וכן עומדת לו הזכות להיות מיוצג על ידי היועץ המשפטי של הממשלה. באמצעות החוקים אלה ניסתה ישראל ליצור מראית עין שהשתלטותה על הנכסים הפלסטיניים נעשית בצורה חוקית, באמצעות מוסדות משניים, ולא בהתערבות ישירה של המדינה. כך חמקה מאשמה שהייתה מוטלת עליה אילו הייתה מבצעת את ההפקעה במישרין (Reudy, 1971, 133). על כך אמר בזמנו נשיא קק"ל אברהם גרנות: "רשות הפיתוח נשענת על סוג של מניפולציה משפטית. לא היה רצוי להעביר את נכסי הנפקדים לבעלות ממשלתית כי הדבר יכול להתפרש כהפקעת נכסי הנפקדים" (Granott, 1956, 100).

חוק נכסי נפקדים הכשיר, אם כן, את הקרקע להקמת רשות הפיתוח, וזו הפכה לכלי מרכזי במכירת הנכסים, שכן המכירה הפכה למותרת אך ורק באמצעותה. החוק גרס מפורשות בסעיף 19 (א) שהאפוטרופוס לא יורשה למכור נכס או להעביר את זכות הבעלות עליו, "אבל אם תוקם רשות פיתוח על פי חוק שתחוקק הכנסת, מותר יהא לאפוטרופוס למכור את הנכס לאותה רשות פיתוח, במחיר שאינו פוחת משווי הרשמי של הנכס".⁹ החוק גם נקט שיטה זו לגבי החכרת קרקע או השכרת קרקע לתקופה העולה על שש שנים.¹⁰

8 שם, סעיף 2(א) מחוק רשות הפיתוח, הערה 8.

9 חוק נכסי הנפקדים, סעיף 19(א).

10 שם, סעיף 19(א) (2) (1).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בשנת 1953, לאחר הקמת רשות הפיתוח, ערך האפוטרופוס על נכסי הנפקדים - ראש מועצת האפוטרופוסות הממונה על ידי שר האוצר - הסכם עם רשות הפיתוח, ולפיו ימכור לרשות זו את נכסי הנפקדים הנמצאים באחריותו, ואלה אשר יועברו לאחריותו על פי חוק נכסי הנפקדים. אף שאין בידינו מידע מדויק לגבי היקף הנכסים אשר נמכרו לרשות הפיתוח, ברור שהאפוטרופוס לא היה מוסמך באותה עת למכור אותם, מפני שהנכסים לא היו בבעלותו. באותה עת עמדה לו הזכות לניהולם בלבד.

ההסכם בין האפוטרופוס על נכסי הנפקדים והמשרד לענייני דת, שהוא הגוף הממשלתי אשר אליו סופחו העניינים האסלאמיים כמו בתי הדין השרעיים, האימאמים, המסגדים ובתי הקברות, קובע ש"כל ההכנסות שמקורן בווקף הדתי והחילוני וכן התמורה המגיעה ממכירת נכסי הווקף לרשות הפיתוח יוקצו למימון שירותי הדת האסלאמיים" (דמבר, 1992, 26). למרות זאת הועברו הכספים הללו לתקציבו הכולל של המשרד והוקצו גם לטובת שירותי דת לא אסלאמיים, לרבות יהודיים.

מעשי הרמייה הישראליים הגיעו לשיאם עת הכניסה המדינה את תיקון מס' 3 לחוק נכסי הנפקדים בשנת 1965,¹¹ וכינתה אותו "שחרור נכסי הווקף וניהולם".¹² משמעות המילה "שחרור" בהקשר הזה היא ביטול כל המגבלות והפסיקות השרעיות המוטלות על נכס הווקף בהיותו בעל אופי דתי וביטול חלות דין בתי הדין השרעיים עליו, כפי שמופיע בסעיף 4 (א1)(1).¹³ למרות זאת רצה המחוקק ליצור רושם שכוונתו היא לשחרר את הנכסים ממגבלות האפוטרופוס ולהעבירם למוסלמים. מדובר אפוא בגנבת דעת ובהולכת שולל. סעיף 29 א(א), שהוא חלק מהתיקון, משתמש בביטוי זה בהקשר של האפשרות לשחרר נכס אשר שולט בו האפוטרופוס לטובת הנהנים מווקף משפחתי או לידי ועד הנאמנים¹⁴ שהוקם לפי תיקון זה.

11 חוק נכסי נפקדים (תיקון מס' 3) (שחרור נכסי הקדשות והשימוש בהם), התשכ"ה-1965, ס"ח תשכ"ה מס' 445, 5.2.1965, עמ' 58.

12 נחקק ביום 2.2.1965.

13 ראו בהקשר זה גם: בג"ץ 96/6452, **האפוטרופוס על נכסי הנפקדים נגד בית הדין השרעי לערעורים**, פ"ד 55(4), עמ' 363, 370.

14 המוסלמים לא ראו בוועדות אלה גופים המייצגים אותם, והן היו מקור לחשדות ולהאשמות (Natour, 2012, 169).

מיותר לציין שמגמה זו וכותרת התיקון "שחרור נכסי הנפקדים" מעידות על זלזול באינטליגנציה של המוסלמים, אשר לא חדלו לרגע לדרוש את ה"שחרור" במובן של השבת נכסי הווקף אשר נגזלו מהם. חקיקה זו מחסלת הלכה למעשה את נכסי הווקף, מבטלת את אופיים האסלאמי, ואינה מותירה נכסי וקף שהמוסלמים יוכלו לדרוש את השבתם. שלמה נאווי, המנהל השלישי של המחלקה האסלאמית במשרד לענייני דת, מסביר את הצורך הדחוף לחקיקת התיקון מס' 3 לעיל: "בכך למעשה אנחנו סותמים את הגולל על המאמץ של המוסלמים לשחרר את נכסי הווקף שלהם".¹⁵

בעיקרו קבע תיקון זה שנכסי הווקף יועברו לבעלות האפוטרופוס, נוסף על כל זכות הקשורה בנכס אשר הייתה זכותו של הנפקד. העברה מתבצעת אוטומטית (סעיף 4 [א] [2] לחוק נכסי נפקדים), אחרי שהנכס נוקה מכל צביון דתי או שרעי ומכל סייג או התניה אחרים. התיקון הגדיל לעשות כאשר החיל את הוראתו רטרואקטיבית מ-12 בדצמבר 1948 (שם, סעיף 4 [א] [1]), כדי להעניק תוקף חוקי לעסקות שבוצעו בעבר בלי שניתנה לאפוטרופוס סמכות חוקית לכך. בתיקון נאמר מפורשות שגם העסקות אשר בוצעו לפני החלת התיקון לא ייפגעו וכי ייראו חוקיות (שם). התיקון גם קבע שדינם של פרות הנכסים האלה כדין הנכסים עצמם, כלומר גם הם מוקנים לאפוטרופוס (שם, סעיף 4 [ב]). העברת בעלות זו ייחודית בכך שהיא אוטומטית ומוחלטת. בית המשפט העליון הישראלי אישר מגמה זו, אפילו לפני התיקון בקבעו: "ברור מהוראות סעיף 4 שכל זכות שהייתה לנפקד לפני שהוא נחשב נפקד עוברת אוטומטית לאפוטרופוס ברגע שהנכס עובר לבעלותו".¹⁶

הסמכות להחליט אם פלוני או גוף מסוים הם נפקדים הופקדה בידי האפוטרופוס על נכסי הנפקדים עצמו, ומרגע שהוא מאשר את היותם נפקדים בכתב הם ייחשבו כאלה (חוק נכסי נפקדים, סעיף 30 [א]), כל עוד לא הוכח אחרת. משמעות הדבר היא שסמכותו של האפוטרופוס להשתלט על נכסים היא מוחלטת, וחובת ההוכחה שהאיש או הגוף אינם נפקדים מוטלת על מי שטוען לחוסר נפקדות (שם), ולא ההפך. כך תיאר בית המשפט את ההליך: "ברגע שהאפוטרופוס הוציא

15 מכתב שלמה נאווי לשר הדתות, 19.8.1977 (בידי המחבר).

16 ע"א 58/54, הבאב נ' האפוטרופוס על נכסי נפקדים, פ"ד י 918.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

תעודת נפקדות, עוברת הוכחת היעדר הנפקדות (על האדמה), וגם המועצה האסלאמית הדתית העליונה, אל מי שטוען כך, ואז הוא חייב להוכיח את ההפך".¹⁷ כאמור, הביטוי "שחרור", אשר השתמש בו התיקון לחוק, מאפשר לאפוטרופוס להעביר את הנכס ל"ועדי הנאמנים על הווקף האסלאמי" שהוקמו בחמש הערים המעורבות חיפה, יפו, לוד, עכו ורמלה. אפשרות העברת הנכסים לוועדות האלה הייתה גם היא מעשה תרמית שנועד להשיג שתי מטרות. המטרה הראשונה הייתה הקמת הנהלה "אסלאמית" חדשה אשר תשתף פעולה עם השלטונות (דמבר, 1992, 90), ואשר באמצעותה תוענק לגיטימציה לחיסול מוחלט של מוסד הווקף ולהעברת הבעלות על נכסיו. המטרה השנייה הייתה העברת הבעלות על נכסים אלה לידיים יהודיות. המדינה מממנת את הוועדות הללו באמצעות "כספי התמורה",¹⁸ שהאפוטרופוס מקבל ממכירת הנכסים, אשר השתלט עליהם באמצעות החוק. מהלך זה מאפשר לישראל להציג את עצמה כמי שמשלמת את ה"תמורה" למוסלמים עצמם המיוצגים באמצעות ועדי הנאמנים, ולא כמי שמשלמת על נכסי הווקף האסלאמי ומוכרת אותם לעצמה. שיטה נוספת להשתלטות על הנכסים הייתה מציאת אליטות משת"פיות בקרב המוסלמים (שם, 99), אשר מוכרות את הנכסים לידיים יהודיות, ובכך מממשות בעצמן את המטרות הציוניות. בעקבות התיקון יכלו האליטות הללו לעשות ככל העולה על רוחן בנכסים האלה, והנכסים שוחררו מכל תנאי או פסיקה שרעית, למעט במקרה של המסגדים (חוק נכסי נפקדים, סעיף 29 [ג]). דוגמאות לכך הן מכירת בית הקברות "טאסו" ביפו, הניסיון למכור את בית הקברות "ג'מאסין" ובתי קברות נוספים על ידי ועד הנאמנים של יפו, וגם העסקה למכירת בית הקברות "אסתקלאל" בחיפה (Natour, 2012, 175).

האפוטרופוס הגדיר שני סוגים של נכסי וקף: נכס דתי ונכס חילוני (דמבר, 1992, 71). רוב הנכסים אשר שוחררו לוועדי הנאמנים נמנים עם הסוג הראשון, בגלל שאינם מניבים רווחים ואינם משמשים בסיס כוח. בכך ביקש האפוטרופוס למנוע שימוש בנכסים הללו כמוסדות מתווכים (Intermediary Organizations) או

17 ת"א (נצרת) 1043,1044/99 מנהל מקרקעי ישראל נ' ווקף מוסלמי שפרעם, 27.5.2003 (פורסם בתקדיון).
18 תקציב ועדות הנאמנים מסתמך בעיקר על כספי התמורה הכספית שהתקבלו ממכירת נכסי הווקף, אשר העביר אליהן משרד הדתות, במטרה לממן את הוצאותיהן.

ייצוגיים הנהנים מסמכויות נרחבות (שם, 64). הסוג השני של הנכסים אינו ניתן להעברה מפני שמרביתם כבולים בדיני חכירה לדורות, או שהם מושכרים לדיירים מוגנים על פי חוק הגנת הדייר [נוסח משולב], התשל"ב-1972 האוסר על פינוי המושכר, אלא בנסיבות מסוימות.¹⁹ יש לציין כי מרבית הנכסים האלה "שוחררו" בהיותם בשכירות מוגנת לפי תנאים שהוסכם עליהם בין האפוטרופוס והשוכרים בחוזים קודמים.

ההתנגדות להשתלטות על הנכסים האסלאמיים

בחינת תהליכי השתלטותה של ישראל על נכסי הווקף האסלאמי מראה שאין מדובר בהפקעה אלא במעשה גזל. הפקעה והלאמה הן מהלכים שהשלטון נוקט כדי לממש את האינטרס הציבורי בהסתמך על טובת הציבור,²⁰ וכדי למנוע נזק כללי מהציבור באמצעות נשיאת הנזק הפרטי (באז-אללבנאני, 1923). מכאן עומדת הזכות לשליט הצודק לשלוח את ידו בנכס הפרטי לטובת הציבור ואף להפקיע אותו. העניין מותנה בכך שהאינטרס הציבורי יתקיים בוודאות, או שהנזק הציבורי יתרחש בוודאות, או בסבירות גבוהה להתרחשותו, ובתנאי שאין בנמצא תחליף למימוש האינטרס הציבורי זולת השתלטות על הנכס (אלפקי, 2003, 73-74). הגזל לעומת זאת הוא נישול כסף או רכוש שאינו כסף מבעליו בכוח הזרוע (אלזליעי, [ללא תאריך], 221) וללא הצדק (אלפקי, 2003, 200). בשריעה הוא הוגדר "הסרת בעלות צודקת בבעלות כוזבת (אבן עאבדין, 1979, 177). אבן קודאמה הגדיר מעשה זה "השתלטות על ממון האחר שלא בצדק, והדבר אסור על פי הקוראן והסונה [מסורת הנביא] והאג'מ'אע [הסכמת הכלל]" (אלמקדסי, 1994, 374). הרכוש הגזול כולל כל מה שהיה זכותו של אדם כגון כסף ודברים מניבים (אלפקי, 2003, 23).

הערבים - המוסלמים והנוצרים כאחד - התנגדו לגזילת נכסי הווקף האסלאמי. הם קיימו הפגנות וערכו כינוסים בנצרת, בעכו ובערים פלסטיניות אחרות בתוך

19 אף שאינו מעניק הגנה ליורשי השוכר, הוא מעניק לאלמנה אשר גרה אתו בבית למשך שישה חודשים לפחות הגנה מפינוי, וגם לילדיו, אם אין לו אלמנה זכאית, ולקרובים אחרים של השוכר בתנאי שגרו בבית במהלך שישה חודשים לפני פטירתו.

20 האינטרס המוחלט הוא התועלת שהתכוון אליה אלוהים עבור בני האדם, כמו השמירה על דתם, על נפשותיהם, על צאצאיהם ועל כספם (אלבוטי, 1967, 23).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

שטחי '48, פרסמו מאמרי מחאה רבים בעיתונות, ומעולם לא חדלו מהתביעה להשבת הנכסים. הקאדים בבתי הדין השרעיים שמרו על שתיקה מסיבות שקצרה היריעה מלהזכירן כאן (דמבר, 1992, 76). אך מגמה זו השתנתה כליל בשנת 1985 עת שוגר מכתב קצר ולקוני בשם השופטים בדרישה לשחרר את נכסי הווקף האסלאמי. מכתב זה נענה בסירוב מטעם משרד האוצר בטענה שזכותה של המדינה להלאים את נכסי הווקף עומדת בעינה, כנהוג במדינות ערב.²¹ לאחר מכן גברו הדרישות לשחרור הנכסים באמצעות התכתבויות רשמיות שיצאו מלשכת נשיא בית הדין השרעי לערעורים הנכנס, ²² וגם במפגשים עם שרים, ראשי ממשלה ונשיאים.²³ אף שהבטחות הנשיאים נטפו דבש, אף לא אחת מהן מומשה הלכה למעשה.²⁴

פגישת חבר הקאדים השרעיים בארץ ב-1 בדצמבר 1986 בנצרת ציינה עליית מדרגה במאבק, שכן בפעם הראשונה פרסמו השופטים הודעה אשר כללה גינוי לניסיון לחלל את מסגד אלאקצא ותבעו בנחישות מהממשלה לשחרר את נכסי הווקף האסלאמי ולהשיבם לבעליהם החוקיים.²⁵ החל בשנת 1987 הוצאו פסקי הלכה (פְּתוּוּה) אשר קיבעו את קדושת הנכסים הקדושים שהשתלטה עליהם מדינת ישראל, וזאת בניגוד לפסקי ההלכה שהוציאו קודם לכם כמה קאדים, אשר התירו הלכה למעשה את הרס בתי הקברות והעניקו למדינה יד חופשית להשתמש בהם (להרחבה ראו Natour, 2012). פסקי ההלכה החדשים, אשר אוסרים את מכירת נכסי הווקף ומגבילים את השימוש באדמות ההקדש אך ורק למטרות הקדושות, הפכו לאבני ראשה של המאבק העממי והמשפטי אשר ניהלו הערבים נגד ההשתלטות על נכסי הווקף האסלאמי בכלל ועל המקומות הקדושים בפרט. בפנותם אל הערכאות המשפטיות השתמשו המוסלמים בפסקי

21 מכתב מאת אורי מנקיביץ משרד האוצר לנשיא בית הדין השרעי לערעורים, 22.9.1985 (שמור בידי המחבר). הקאדי נאטור (קאדי יפו באותו זמן) ענה לו במכתב מפורט אשר הפריך את טענותיו אחת לאחת, וחזר על הדרישה לשחרר את נכסי הווקף.

22 הקאדי נאטור כיהן כנשיא בית הדין השרעי בשנים 1994-2014.

23 בתגובה לדרישת נשיא בית הדין השרעי לערעורים בטקס מינוי שופטים בבתי דין שרעיים, הכריז נשיא המדינה שמעון פרס על הצורך בהסרת הנזק שנגרם לאתרים הקדושים המוסלמים, והבטיח להסיר את העוול שנגרם להם (הארץ, 11.10.2009), אך דבר לא השתנה.

24 הנשיא עזר ויצמן הפר את הבטחתו לפתוח את המסגדים הנעולים אף על פי שהוגשה לו רשימה בת עשרות מסגדים כאלה.

25 הפגישה התקיימה במושב בית הדין השרעי בנצרת. האחריות על היוזמה לעריכתה הוטלה על הקאדי נאטור.

הלכה אלה כבסיס לאיסור חילול המקומות הללו.²⁶ מנשר שיפוטי מס' 1, אשר הוציא נשיא בית הדין השרעי לערעורים, בהסכמת השופטים בבתי הדין השרעיים, אסרה על הוצאת פסקי הלכה המתירים את השימוש באדמות ובמבנים הקדושים לייעודים השונים מייעודיהם המקוריים. תקנה זו הפכה בסיס לעתירות רבות אשר הגישו גורמים אסלאמיים נגד הפגיעה באתרי וקף קדושים.²⁷

במישור המשפטי פנו הערבים תחילה לערכאות על בסיס תביעה פרטנית.²⁸ עתירות מאורגות החלו להופיע לאחר הקמת גופים משפטיים, עממיים וציבוריים דוגמת "עדאלה", חברת אלאקצא של התנועה האסלאמית הצפונית ועמותת אלאקצא המקורבת לתנועה האסלאמית הדרומית.

סיכום

מיד עם הקמת מדינת ישראל החלו פעולות ההשתלטות על נכסי הווקף האסלאמי במטרה להשתמש באדמות להקמת יישובים יהודיים, וגם כדי להפקיע את הרכוש מידיים ערביות אסלאמיות פלסטיניות. לצורך כך השתמשה ישראל במערכת חוקים, שהחשוב בהם הוא חוק נכסי הנפקדים, התש"י-1950, אשר מכוחו מונה אפוטרופוס על כספי הנפקדים ונכסיהם. אף שמשמעותו החוקית של תפקיד האפוטרופוס היא לשמור על הנכסים הללו, ולא לרכוש בעלות עליהם,²⁹ עשה האפוטרופוס הזה בנכסים האלה כבשלו: ערך עסקות מכירה והחכרה לתקופות ארוכות של הנכסים הללו, ופעל למכירתם בשיתוף פעולה עם רשות הפיתוח שהוקמה למטרה זו.

לתיקון מס' 3 של חוק נכסי הנפקדים היו תוצאות הרות אסון על מוסד נכסי הווקף האסלאמי, בכך שהסיר את התניות ה"הקדש" מעל הנכסים והפך את האפוטרופוס לבעליהם המלאים. כך הורשה האפוטרופוס לעשות בנכסים כרצונו,

26 ראו לדוגמה: ת"א (כפר סבא) 6005/04 בית משפט השלום בכפר סבא. פסק הדין ניתן ביום 19.9.2004 (לא פורסם); עת"מ (תל אביב-יפו) 2298/05 בית המשפט המחוזי תל אביב יפו בשבתו כבית משפט לעניינים מנהליים, חברת אלאקסא ואח' נגד עיריית תל-אביב יפו ואח', דינים מחוזי, 2005 (62) 1162.

27 צו שיפוטי מס' (1) מיום 21.6.1994, קובץ החלטות בית הדין השרעי לערעורים, המרכז הבינתחומי הרצליה, 1995. ראו לדוגמה: בג"ץ 52/06, חברת אלאקסא לפתוח נכסי הווקף המוסלמי בע"מ נגד מרכז שמעון ויזנטל ואח', דינים עליון, 29.10.2008.

28 ראו לדוגמה בג"ץ 69/55, בולוס נגד שר הפיתוח 10(1) פ"ד 673.

29 שם.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

תוך כדי הכוונת מכירתם לידיים יהודיות. כך שימשו נכסי הווקף האסלאמי לתמיכה במפעל ההתיישבות היהודית בפלסטין. בג"ץ מצדו הכשיר גזל זה באמתלה של שמירה על נכסי הנפקדים, אך השאיפה האמתית הייתה לאפשר למדינת ישראל להשתלט כליל על הנכסים באמצעות מוסדותיה ולהעבירם בצורה שיטתית לידיים יהודיות. בהקשר זה אמר בית המשפט:

זה מכבר הכירה הפסיקה בכך שהשמירה על נכסי הנפקדים היא מטרה הניצבת ביסודו של החוק... אך אין בידי לקבל, כי זאת מטרתו היחידה- או אף הראשית - של החוק... ושזולתה אין לחוק (או, כמעט ואין לו) כל תכלית אחרת. מבלי להרחיב בכך ניתן לומר, כי לא פחות משהחוק מכוון לשרת את צורכי השמירה על הנכסים, למען בעליהם הנפקדים ולקיום עניינם, הריהו מכוון להגשים את האינטרסים של המדינה בנכסים אלה: היכולת לנצלם לקידום פיתוח הארץ, תוך מניעת ניצולם בידי מי שהינו נפקד כמשמעו בחוק, והיכולת להחזיקם (או להחזיק את דמיהם) עד לגיבושם של הסדרים פוליטיים בין ישראל ולבין שכנותיה, בהם יוכרע גורל הנכסים על בסיס של הדדיות בין המדינות.³⁰

ברור, אם כן, שההקבלה בין תהליך הבעלות המלאה והכוללת על נכסי הקדש, על מכירתם ואף חיסולם לאחר העברתם לידיים יהודיים - כמו במקרה הישראלי - ובין תפיסתם למטרות חילופין כאשר יגיע זמנם של סידורי השלום, היא צינית ומטעה, מפני שתפיסת הנכסים כפיקדון שמור עד הגעת הסדרי השלום נוגדת לגמרי את השימוש בהם ואת הטמעתם במפעל ההתיישבות היהודית.

האינטרס של ישראל בהתיישבות היהודית בהתאם לאידאולוגיה הציונית סותר את האינטרסים של הפליטים והעקורים למנוע התיישבות של אחרים על אדמתם. אף שבית המשפט חוזר וטוען שנכסים אלה תפוסים עד אשר יגובשו הסכמים עם המדינות השכנות (טענה המעידה על הצורך להחזירם לבעליהם), אין הדבר מובן על רקע ההיתר הניתן לאפוטרופוס ולרשות הפיתוח לעשות בנכסי הווקף ככל העולה על רוחם, כולל החרבתם ושינוי מאפייניהם מן היסוד.

30 בג"ץ 4713/93, גולן נ' הוועדה המיוחדת לפי סעיף 29 לחוק נכסי נפקדים התש"י 1959 ואח', פ"ד מ"ח (2) 638.

ניסיונה של המדינה לטשטש את מעשה הגזל הזה, באמצעות הקמת גוף מלאכותי המכונה "ועדי נאמני הווקף" ולאחר מכן "שחרור" חלק מהנכסים לוועדים אלה, הוא פיקציה משפטית. ועדים מעולם לא זכו למעמד כלשהו בתוך החברה המוסלמית בגלל המוניטין המפוקפק של חלק מחבריהם ובגלל מעשיהם אשר הפקירו את האתרים הקדושים וביצעו עסקות מפוקפקות (Natour, 2012, 187, note 12). כל זה נוסף על העובדה שלא הועברו לוועדים הללו נכסי הקדש של ממש.

בחינת גורלם של נכסים אלה מראה שהם נגזלו בשיטות כוחניות ולא יועדו לשרת את האינטרס הציבורי המקורי של המוסלמים, הלוא הוא למנוע מהם נזק או להביא להם תועלת. כמו כן הם לא נלקחו בדרך של הפקעה או הלאמה למטרות הציבוריות במובן המודרני, או מנקודת מבט ההפקעה לצורכי ציבור לפי הדין האזרחי, אלא בדרך של גזל והשתלטות בשירות ההתיישבות היהודית.

הנכסים האלה, בין שמדובר בנכסי הקדש בין שבנכסים פרטיים, צריכים להיות מוחזרים לבעליהם. חובה על גזל הנכסים, לשאת באחריות נזיקית כאשר יש פגיעה בנכס או כשחלה ירידה בערכו, ממש כפי שעליו להעביר את פרות הנכסים ואת העלייה בערכו.

נסכם ונאמר שישראל השתלטה על נכסי הקדש המוסלמי, במעשה גזל ישיר, וגם באמצעות זרועותיה, במטרה להעמידם לשירות מפעל ההתיישבות הציוני.

ביבליוגרפיה

ערבית

- אבן עאבדין, מוחמד אמין (1979). רד אלמוח'תאר עלא אلدור אלמוח'תאר, ביירות: דאר אלפכר.
- אלבוטי, מוחמד סעיד (1967). דואובית' אלמסלחה פי אלשריעה אלסלאמיה, דמשק: דאר אלפכר.
- דמבר מייקל (1992). מדיניות ישראל כלפי נכסי ההקדש האסלאמי בפלסטין: 1948-1988, ביירות: המרכז למחקרים פלסטיניים.
- אלזליעי, פח'ר אלדין [ללא תאריך]. תאביין אלחקאק, מהדורה שנייה, ביירות: דאר אלמערפה, כרך 5.
- אלמקדסי, אבן קודאמה (1994). אלמוע'ני, מהדורה חמישית, ביירות: דאר אלפכר.
- אלסלאחאת, סאמי (2011). נכסי ההקדש האסלאמי בפלסטין ותפקידם בהתנגדות לכיבוש הישראלי, ביירות: מרכז אלזייטונה למחקרים וייעוץ.
- אלפקי, חאמד (2003). דיני הגזל במדרש האסלאמי, אלכסנדריה: דאר אלפכר אלג'אמע'י.
- אבן מאג'ה אלקזויני [ללא תאריך]. סנן אבן מאג'ה אלקזויני, קהיר: הוצאת דאר אחיאא אלפֶתב אלערביה, חדית' מס' 1407, שער 196, עמ' 451, חלק 1.
- באז-אלבנאני, רוסתום סלים (1923). מג'לת אלאחכאם אלעדליה, מהדורה שנייה, ביירות: אלמטבעה אלעדביה, סעיף 26.

אנגלית

- Abrahamovich, Z. (1937). *The Palestine Waqf and the Supreme Muslim Council*. Palestine and the Near East.
- Granott, A. (1956). *Agrarian Reform and the Record of Israel*. London: Eyre And Spottiswoode.
- KupferSchmidt, U. (1987). *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine*. Leiden: Brill.
- Natour, A. (2012). «The Battle Over Muslim Cemeteries in Israel». In Breger, Riter, Hammer (eds.), *Sacred Space in Israel and Palestine: Religion and Politics*. London: Routledge Studies in Middle Eastern Politics, pp.192-168 .
- Perets, D. (1958). *Israel and the Palestine Arabs*. Washington D.C.: Middle East Institute.
- Reudy, J. (1971). *The Dynamics of Land Alienation*. In I. Abu Lughod (ed.), *The Transformation of Palestine*. Evanston, IL: Northwestern University Press., pp. 119–163.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

הפּלסטִינִים בְּעֵרִים הַפּלסטִינִיּוֹת ההיסטוריות: מציאות של קולוניאליזם התיישבותי

אריז' סבאע'-ח'ורי

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

הפלסטינים בערים הפלסטיניות ההיסטוריות: מציאות של קולוניאליזם התיישבותי

אריז' סבאע'-ח'ורי*

מבוא

חלק מהתושבים הפלסטינים בישראל חיים כיום בערים שנהוג לכנותן "הערים המעורבות". ערים אלה היו פלסטיניות לפני הנֶכְבָּה, אך כוחות הצבא הציוניים גירשו את מרבית תושביהן, ועל כן נשאר בהן מיעוט פלסטיני. באותה עת זרמו אל הערים הללו יהודים נוספים שחזקו עוד יותר את הרוב היהודי. ערים אלה הן: חיפא (חיפה), עכא (עכו), יאפא (יפו),¹ לִיד (לוד) ואלרמלה (רמלה).²

במאמר זה אני נאלצת להשתמש בצירוף "ערים מעורבות", אף על פי שהוא מתעלם מההיסטוריה הפלסטינית שלהן, מפני שזהו כינון הרווח של ערים אלה כיום. לרוב מתייחסים היהודים אל ערים אלה כאל ערים יהודיות לכל דבר ועניין. שימוש ראשון בכינוי זה נעשה על ידי פוליטיקאי מתנועת הפועלים היהודית בשנות הארבעים לתיאור מצב המיעוט היהודי תחת שלטון הרוב הפלסטיני (Monterescu and Rabinowitz, 2007). לרוב מתייחסים היהודים הישראלים לערים אלה כאל ערים יהודיות. עם זאת המוסדות הישראליים הרשמיים וספרי הסטטיסטיקה הרשמיים משתמשים בצירוף זה בהתייחסם אל הערים

* ד"ר אריז' סבאע'-ח'ורי היא עמיתת מחקר במדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי ועמיתת פוסט-דוקטורט בהמרכז ללימודי פלסטין באוניברסיטת קולמביה.

1 יפו של היום היא לא עיר עצמאית כשאר הערים. היא סופחה לתל אביב ושמה הרשמי הוא תל אביב-יפו.
2 נוסף על הערים הללו יש שתי ערים המוגדרות ערים מעורבות על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. האחת, נצרת עילית, אשר הוקמה בשנת 1956 כעיר "פיתוח" יהודית על אדמות נצרת והכפרים בסביבה (כגון: כפר כנא, ריינה ועין מאהל) כדי שתשקיף ותפקח גאוגרפית על נצרת הערבית ותמנע את התרחבותה. פערים עצומים מבדילים בינה לבין נצרת בתחום התשתיות, איכות החיים ושטחי השיפוט. בגלל מצוקת הקרקעות בכלל, ובאלה המיועדות לבנייה בפרט, ובגלל המחסור בפרויקטים המיועדים למגורים החלו תושבי נצרת והכפרים הסובבים לעבור להתגורר בנצרת עילית. הבעיות שמהן סובלים התושבים בנצרת עילית שונות מבעיותיהם של תושבי הערים המעורבות, אשר היו פלסטיניות במקורן. העיר המעורבת הנוספת היא מעלות-תרשיחא. תרשיחא הוא כפר ערבי אשר סופח לעיירה היהודית מעלות באמצע שנות השישים. השם שניתן לשני היישובים הוא מעלות-תרשיחא. יצוין שתושבי הכפר תרשיחא התנגדו לצירופם הרשמי למעלות, בין השאר בגלל חששם מהפקעת אדמות הכפר לטובת התושבים היהודים.

הללו. מונטריסקו ורבינוביץ' (שם) טוענים, בהסתמך על עיון שיטתי בעיתון **אלאיתחאד** בשנים 1944-2007, שהשימוש במונח "ערים מעורבות" לא היה שגור. ההתייחסות לערים אלה הייתה תחת השם הערים הערביות. לפי התרשמותם, השימוש במונח על ידי הפלסטינים המתגוררים בערים אלה החל בשנות התשעים כצעד לדרישת זכויותיהם ממוסדות המדינה ומהרשויות המקומיות. אמנם החוקרים מצאו שהכינוי השגור של ערים אלו בעיתון הוא "ערים ערביות", אך זכרון כערים פלסטיניות וכמרחב אורבני פלסטיני נשכח מה "שיח הפוליטי הרשמי"³ ביחסי הגומלין עם מדינת ישראל למשך שנים ארוכות.⁴ אפשר לראות בכך ביטוי לתודעתו של הנשלט במסגרת משטר של קולוניאליזם התיישבותי, הפועל למחוק את ההיסטוריה של הילידים ואת זיכרונם באמצעות אמצעי המשטור וההשגחה המופעלים באופן ממושך. ראוי לציין כי לאחרונה חוזרות הערים הללו לתודעה הקולקטיבית ול "שיח הפוליטי הרשמי" כערים פלסטיניות בקרב האליטה הפוליטית והתרבותית הפלסטינית בישראל. מדובר בתהליך טרנספורמטיבי שניתן לתארו כדה-קולוניזציה של תודעת הנשלט.

רוב הפלסטינים אשר נשארו בערים המעורבות הם תושבים מקוריים אשר לא עזבו את עריהם במהלך הנֶפְּהָה, אלא גורשו לשכונות מסוימות בתוך הערים האלה וקיוו לשוב לבתייהם עם שוך הקרבות. החלק האחר הם תושבים אשר גורשו מהיישובים הערביים הסמוכים, והשלטונות הישראליים לא הרשו להם לחזור לבתייהם (Kamen, 1988). מאז הנֶפְּהָה חל גידול במספר הפלסטינים בערים המעורבות. זוגות צעירים פלסטינים החלו לעבור אליהן בחיפושם אחרי הזדמנויות עבודה וחיים כלכליים ותרבותיים עדיפים על אלה שמציעים הכפרים. במקרים רבים השתכנו הזוגות הצעירים בשכונות יהודיות חדשות. הפלסטינים

3 ב"שיח הפוליטי הרשמי", אני מתכוונת לשיח של המפלגות, המוסדות הפוליטיים הפלסטיניים, ארגוני החברה האזרחית בניסוח דרישותיהם והאג'נדה הפוליטית שפיתחו המפלגות והמוסדות השונים במסגרת מערכת היחסים עם מדינת ישראל. זה בשונה מ"השיח הפוליטי הלא רשמי" השיח הקיים במרחב הפרטי, בפוליטיקה הפנימית, במשפחה, בשירה, בספרות ובאומנות שהם ההיסטוריה והעבר אכן נכוחים (Sabbagh-Khoury, 2010).

4 חסן (2009) מציגת בהקשר זה שהעיר הפלסטינית, ההיסטוריה שלה ותפקידה נעדרו מהזיכרון הקולקטיבי של הפלסטינים באופן כללי. כמו כן לדבריה התודעה הלאומית הפלסטינית נוסדה על הזיכרון הכפרי. חסן טוענת כי בשל הרס הערים, החיים האורבניים שהיו קיימים בפלסטין נעדרו מתודעתם של הפלסטינים בישראל. התודעה של הפלסטינים בישראל הפכה לתועה כפרית, מפני שהם נותרו ללא עיר וללא מרכז אורבני קולקטיבי. מחקרה של חסן בחן באופן נרחב את השפעת חורבן העיר הפלסטינית על מעמדן של הנשים ועל יחסי המגדר בקרב הפלסטינים בישראל לנוכח "היעדרה של העיר" ובצל נוכחותה של תודעה כפרית.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

החיים כיום בתוך השכונות הערביות סובלים מאז ומתמיד ממשברים ומרדיפות על רקע המדיניות השואפת לייחד את המרחב ולצמצם ככל האפשר את מספר התושבים הערבים בערים הללו.

נתוני סקר שערכה עמותת הגליל מראה ש-34.2% מהתושבים הפלסטינים בערים המעורבות בשנת 2010 הם עקורים (עמותת הגליל, 2011, 86). סקר מוקדם יותר שנערך בשנת 2004 הראה ש-28.2% מתושבי הערים המעורבות הפלסטינים היו עקורים; 85.9% מהם גורשו בשנת 1948; 10.3% גורשו בשנים 1949-1967; 3.2% גורשו לפני שנת 1948, ושיעור מזערי מהם (0.6%) גורש לאחר 1967 (עמותת הגליל ומדה אל-כרמל, 2005, 78).

לוח 1: מספר הפלסטינים בערים המעורבות

(באלפים, אלא אם כן צוין אחרת)

העיר	מספר התושבים הערבים	מספר התושבים היהודים ואחרים	סה"כ	שיעור התושבים הערבים (באחוזים %)
חיפה	27.1	240.9	268.2	10.1
תל אביב-יפו	16.2	388.1	404.3	4
לוד	19.1	51.3	70.4	27.1
רמלה	14	52.2	66.2	21.1
עכו	13.88	32.72	46.6	29.8

מקור: [למ"ס, 2012](#), א, לוח 2.15.

מספרם הכולל של הפלסטינים בערים המעורבות (חיפה, יפו, לוד, עכו ורמלה) בסוף שנת 2010 היה כ-90,280 נפש, אשר הם כ-10.55% ממספר התושבים הכולל בערים אלה. נכון לסוף שנת 2010 הגיע שיעור הפלסטינים תושבי הערים הללו ל-7.2% מכלל התושבים הפלסטינים בישראל, אשר מנו באותה עת כ-1,254,600 נפש. נתון זה אינו כולל את התושבים הפלסטינים של ירושלים המזרחית הכבושה (296,300 נפש) ולא את התושבים ברמת הגולן הסורית הכבושה (22,900 נפש).⁵

5 הנתונים מתבססים על למ"ס, 2011, [לוח 2.7](#); 2012, [לוח 2.1](#); 2011, לוח 2.15.

המדיניות הקולוניאלית ההתיישבותית כלפי הערים הפלסטיניות ותושביהן הערבים

ישראל נוקטת מדיניות קולוניאלית התיישבותית כלפי הפלסטינים בישראל. מאז ראשית הנֶכְפָּה פעלה מדינת ישראל למען מחיקת ההיסטוריה והנוכחות הפלסטיניות. ניתן להישען על אמירתו של וולף "קולוניאליזם התיישבותי הוא מבני ולא אירוע" (Wolfe, 2006, 390) לתיאור המדיניות הישראלית. תיאור זה מגלם לעומק את מהותו של הפרויקט הציוני בפלסטין, שהחל עם התנועה הציונית וממשיך בימי מדינת ישראל. מדיניותם של השלטונות הישראליים כלפי הערבים בערים המעורבות אינה נבדלת מהיחס כלפי שאר הפלסטינים בישראל (זורייק, 1996; בשיר, 1998; ד'ביט, 2002; Yacobi, 2002). מלאכת השליטה הפוליטית בתושבים הפלסטינים בערים אלה הושלמה, תשתיותיהם הכלכליות העצמאיות נהרסו, והם סופחו ליישובים היהודיים, כשאר הפלסטינים בישראל, ברוב מישורי החיים (בשיר, 1998).

בגלל מדיניות הייחוד המכוונת כלפי הפלסטינים מכנים יפתחאל ויעקובי ערים אלו "ערים אתנוקרטיות". הם מתארים אותן כאתר של קונפליקט אתני ממושך ובלתי יציב (Yiftachel and Yacobi, 2003, p. 674). תושבי הערים המעורבות, כמו שאר אחיהם הפלסטינים, סובלים אפוא ממדיניות הדיכוי שנוקטת כלפיהם ישראל, אך תושבי ערים אלו נאלצים להתמודד גם עם החיים בחברה שבה שולט הרוב היהודי בכל התחומים הציבוריים, והוא זה אשר מעצב את המרחב התרבותי, הדמוגרפי, החברתי והפוליטי שלהם.

אף שהמסד הישראלי שולט גם במרחב הציבורי של היישובים הערביים האחרים בכל הנוגע לתהליכי התכנון והבינוי, תכניות המתאר, התקציבים ואזורי השיפוט, נהנים הפלסטינים בשאר היישובים הערביים ממידה מסוימת של אוטונומיה ומשליטה בחלק מהמוסדות המקומיים. הם גם נהנים מהתחושה שהם חיים בתוך מרחב ערבי על אף מוגבלויותיו. במילים אחרות, יתרון היחסי הוא בהשתייכותם לאקלים הכללי של היישוב וביכולתם להשפיע על מדיניותו של השלטון המקומי ועל המרחב הציבורי של היישוב, למרות המכשולים שמציבות המגמות החמולתיות, העדתיות והשוביניסטיות הקיימות גם הן בחברה הערבית. נוסף על כך מתקיימת ביישובים הערביים פעילות תרבותית קהילתית. אוטונומיה יחסית

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

זו נעדרת, אם כן, כמעט לגמרי מחיי הפלסטינים המתגוררים בערים המעורבות, ובמקרה הטוב קיימים מכשולים רבים מפני מימושה. הסיבה העיקרית לכך היא מדיניות ההדרה שנוקט כלפיהם הממסד הישראלי בשאיפה להצר את צעדיהם ולעתים אף להרחיקם כליל מהעיר (ראו למשל את המקרה של העיר עכו). הכפפת הפרויקט הקולוניאלי הציוני בערים המעורבות חותרת למחות את ההיסטוריה והגאוגרפיה הפלסטיניות ולהמיר את הערים הללו לערים יהודיות. אחרי שגירשו הארגונים הצבאיים הציוניים את מרבית בני העם הפלסטיני, החלה מדינת ישראל בתהליך השליטה במרחב ויהודו על ידי השתלטותה על האדמות ועל ידי תיחום אזורי המגורים ביישובים הפלסטיניים בתוך שטחים מצומצמים. במקרים מסוימים היא נקטה לשם כך אף פעולות גירוש (מסאלחה, 1997). לאחר גירוש התושבים החלו גורמי השלטון הישראליים בפעולות מחיקה מעל פני האדמה של מרבית הכפרים הפלסטינים, בעיקר כדי למנוע את שיבת הפליטים לבתיהם ובכך להשלים את השתלטותם על האדמות, על הרכוש ועל היבולים.⁶ המדיניות כלפי הערים הייתה שונה במידה מסוימת, ובמקום הריסתן שימשו בתייהן ומבניהן לאכלוס המהגרים היהודים.⁷ לדברי מוריס (2001), מאז הקמת מדינת ישראל ועד שנת 1949, 126,000 (66%) מכלל המהגרים היהודים שהגיעו לישראל (190,000) התיישבו בבתיים פלסטיניים עזובים בערים המעורבות (מצוטט אצל Yacobi, 2002, 175). חלק מהבתים ומהשכונות הללו קיימים עד היום, ואפשר לראותם. חלקם מיושב, וחלקם האחר נתון באיום מתמיד של הריסה.⁸

הנִפְּגָה, אשר פקדה את העם הפלסטיני בשנת 1948, הייתה אחד הגורמים העיקריים בעיצוב החוויה הקולקטיבית של הפלסטינים בערים הפלסטיניות הגדולות, והיא עיצבה את תנאי חייהם במישורים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים. לאחר הנִפְּגָה הוטל הממשל הצבאי על הערבים תושבי הערים וכן

6 למעט כמה חריגים דוגמת כפר עין חוד. לאחר ההשתלטות על בתיו הפלסטיניים הפך הכפר משכנם של אמנים יהודים, וישנו שונה לכפר האמנים עין חוד (Slyomovics, 1998). לגבי תהליך הריסת הכפרים הפלסטיניים, ראו גולן, 2001.

7 גולן מציין בהקשר זה שמהגרים יהודים רבים יושבו בערים, ומעטים יותר התיישבו על אדמות הכפרים. עובדה זו הצריכה שימוש במבנים רבים בתוך הערים ובסביבתן. להרחבה בעניין השתלטות הגופים הישראליים על הערים הפלסטיניות, ראו גולן, 2001.

8 עם כמה יוצאים מן הכלל, כגון כפר עין חוד, שבתיו נוכסו ונשתמרו. הכפר הפך לכפר אמנים יהודי ונקרא בעברית עין חוד (Slyomovics, 1998). על הריסת הכפרים הפלסטיניים, ראו גולן, 2001.

על בני ובנות החברה הפלסטינית בשאר הערים והכפרים (ראו מאמר בנושא זה בחלקו הראשון של ספר זה).⁹ אך בזמן שבמרבית היישובים הערביים הוא הסתיים בשנת 1966, בערים המעורבות הגיע משטר זה לקצו כבר בשנת 1949, למעט העיר עכו, שבה הוא נמשך עד שנת 1951 (קופמן ואחרים, 2007, 215-315). אחת ממטרותיו של הממשל הייתה למנוע מהתושבים הפלסטינים בערים הערביות לחזור לבתיהם המקוריים (ג'רייס, 1973; מסאלחה, 1997; 2003). נוסף על כך ביקש הממשל הצבאי לרכז את הפלסטינים תושבי הערים באזורים שקבעו השלטונות הישראליים, ובכך לנתקם זה מזה. הפרדה זו מסבירה את הפיזור הדמוגרפי בערים אלה. קיבוץ הפלסטינים והפרדתם באזורים שונים ביטאו מדיניות ישראלית שמטרתה לִבְדֵּל את המיעוט הפלסטיני, שנשאר בתוך מולדתו לאחר הַנְּפִיָּה, מהתושבים היהודים (Zureik, 1979, 111-112; Yacobi, 2002). אנו רואים אפוא כי אין מדובר בערים מעורבות במלוא מובן המילה, מפני שלרוב היהודים והערבים מתגוררים בשכונות נפרדות ולומדים בבתי ספר נפרדים, למעט תלמידים ערבים מעטים הלומדים בבתי ספר יהודיים. נוסף על כך הקשרים החברתיים והתרבותיים בין התושבים הפלסטינים והיהודים בערים הללו רופפים. הכינוי "ערים מעורבות" משקף אפוא את המגורים הפיזיים באותה עיר, אך לא את המציאות התרבותית, הפוליטית והכלכלית של הערים כיום. מאז הקמתה פעלה ישראל למנוע היווצרות רצף גאוגרפי פלסטיני בתוכה. הסיבה לכך לא נעוצה רק בחשש שמא ידרשו הפלסטינים בישראל אוטונומיה גאוגרפית, אלא גם ברצונם של השלטונות הישראליים להכשיל את הכינון המחודש של החברה הפלסטינית במישורים הפוליטי, החברתי, הכלכלי והתרבותי כקבוצה לאומית. הרצף הגאוגרפי נקטע באמצעות שימוש במגוון אמצעים שהבולט ביניהם הוא הקמת יישובים יהודיים בין היישובים הערביים. אף על פי שמניעת חיבור בין רכיבי החברה הפלסטינית בישראל לא הייתה אחת ממטרותיו המוצהרות של הממשל הצבאי, הרי שיישום פעולה זו ניתק הלכה למעשה את התושבים הערבים בערים משאר התושבים הפלסטינים בגליל, בנגב ובמשולש. הניתוק הורגש פחות בעכו ובחיפה בזכות קרבתן לגליל. יחסי הגומלין הפוליטיים,

9 הממשל הצבאי הוטל רק באזורים שרוב תושביהם היו פלסטינים, ולא באזורים היהודיים, אף על פי שהחוקים לא הבחינו בגלוי בין האזרחים היהודים לבין האזרחים הערבים (ג'רייס, 1973; מסאלחה, 2003, 150-156).

החברתיים והתרבותיים בין תושביהן של שתי הערים הללו ובין תושבי הגליל הפחיתו במידה מסוימת את תחושת הניתוק והבידוד. למרות הסרת הממשל הצבאי בשנת 1966, השלכותיו ממשיכות לתת את אותותיהן במידה מסוימת עד היום, בייחוד בכל הקשור ליחסים בין הפלסטינים בישראל המתגוררים בגליל, במשולש ובנגב ובמישור החוף ובין תושבי הערים המעורבות.

ישראל נוקטת מדיניות של ייחוד אזורי המגורים של הפלסטיניים ברמת השלטון הארצי והשלטון המקומי כאחד. היא עושה זאת באמצעות תכניות המתאר הארציות והפרויקטים האזוריים (ח'מאיסי, 2006; מסאלחה, 2003) ובאמצעות חוקי התכנון והבנייה (ח'מאיסי, 2006) (ראו את המאמר העוסק בשטחי השיפוט של היישובים הערביים בישראל בספר זה). ישראל נוקטת מדיניות של ייחוד המרחב גם כלפי הפלסטינים בחלק מהערים המעורבות באמצעות הפחתת מספרם בערים מסוימות, ובמקרים אחרים באמצעות העברתם לכפרים ערביים שכנים תוך כדי שימוש בשיטות ובאמצעים מגוונים להקשות על חייהם. דוגמה בולטת בהקשר זה היא העיר העתיקה בעכו, שבה נאסר על הדיירים הערבים לשפץ את בתיהם המטים ליפול, ולכן נאלצו חלקם לעזוב לכפרים הסמוכים: מכר, ג'דידה וכפר יאסיף. יעקובי מדווח על מדיניות דומה המבקשת להצר את חייהם של האזרחים הערבים בליד ולעודד את עזיבתם את העיר (Yacobi, 2002). חלק מהמומחים מצביעים על העובדה שישראל מעצבת את מדיניות "טיהור המרחב" בהתאם לשיקולים אידיאולוגיים הקשורים לשליטה באדמה, בתושבים ובמקומות מגוריהם. היא מצדיקה את מדיניות החלוקה הגאוגרפית, הבעלות על הקרקעות והפקעתן בכך שמדיניות זו נעשית "לטובת הציבור" או מתוך "אילוצים ביטחוניים" (Zuriek, 2001).¹⁰

המדיניות הקולוניאלית ההתיישבותית משתקפת גם בשינוי זהותו של המרחב הפלסטיני החל בעברות שמותיהם הערביים של הרחובות, עבור בהריסת בתי

10 התפיסה הביטחונית בשיח הפוליטי של הממסד הישראלי מגויסת בהקשרי השליטה על הקרקע, ובכל הקשור לסוגיית העקורים והפליטים ולסוגיית "השמירה" על הרוב יהודי. רוחאנא (Rouhana, 1997) מציין שהאיום הביטחוני מגויס על ידי האליטה הפוליטית השלטת לא רק מההיבט הצבאי אלא גם בהקשרים פוליטיים וחברתיים. זאת מפני שמושג זה טומן בחובו יכולת גיוס גבוהה של החברה היהודית בישראל, והדבר קשור ישירות עם לידת החברה הזאת בהקשר הקולוניאלי ההתיישבותי המתבטא בהקמת מדינת ישראל ובקולוניזציה של אדמות העם הפלסטיני וגירושו. כאשר האליטות מגייסות את הגורם הביטחוני הן נשענות על הרקע ההיסטורי הטרגי של חלק גדול מהחברה היהודית במדינות אירופה (החברה האשכנזית) אשר עברה את השואה וסבלה מרדיפת יהודים וממגמות אנטישמיות.

המגורשים והפליטים הפלסטינים וכלה בהפיכתם לשכונות יהודיות אשר מוחות את ההיסטוריה הפלסטינית. דוגמה לכך היא שכונת האמנים ב'פּו'. דוגמה נוספת היא שכונת ואדי סאליב הערבית בחיפה, שבה בכוונת רשות מקרקעי ישראל להרוס חלק גדול מהמבנים הערביים שתושביהם גורשו במהלך ה'נְפֶּה ולבנות במקומם בתי מגורים ובניינים המיועדים לאמנים.

הפלסטינים בערים המעורבות חולקים אמנם, לכאורה לפחות, את המרחב העירוני הכלכלי, הפוליטי והארגוני של העיר עם היהודים, אך איכות השירותים המוענקים לשכונות הערביות ירודה יותר. גישה זו משתלבת, כאמור, במדיניות החנק הישראלית כלפי התושבים שמטרתה לדחוק אותם מהערים. בחלק מהמקרים מעודד הממסד את האזרחים לעזוב את העיר על ידי הענקת משכנתאות נדיבות לאלה המסכימים לעבור לכפר ערבי אחר (בשיר, 1998).

ראוי לציין שספרי הסטטיסטיקה הישראלים אינם מציגים נתונים דמוגרפיים מפורטים על אודות מצב הערבים בערים המעורבות. נתונים אלה בולטים בהיעדרותם למשל מספר "השלטון המקומי בישראל" אשר כולל נתונים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים מפורטים לגבי יישובים רבים (למ"ס, 2012א). ייתכן שהסיבה לכך נעוצה הן בניסיון להסתיר את המציאות הקשה של התושבים הערבים בערים אלה, והן ברצונו של הממסד הישראלי להציג את הערים כערבים יהודיות, שאין בתוכן קולקטיב פלסטיני. עיבוד נתונים סטטיסטיים פרטניים לגבי הפלסטינים בכל עיר ועיר עלול להעיד על נוכחות ערבית קולקטיבית או ייצוגית בהן, והממסד הישראלי מנסה כאמור לטשטש זאת.

תנאי המגורים של הערבים בערים המעורבות, ומעמדם החוקי של נכסיהם

האזורים הערביים בערים המעורבות מאופיינים בצפיפות רבה ובמבני מגורים רעועים (בשיר, 1998; זורייק, 1996). חלק מהבתים מטים ליפול, וכמה כבישים אינם סלולים, נוספים על כך מפגעי תברואה שונים. העיריות בערים הללו הזניחו את הבתים באזורים הערביים, ובכך הפכו אותם הלכה למעשה לשכונות עוני.¹¹ יש אמנם נציגים ערבים במועצות העירוניות אך השפעתם מצומצמת ושולית. הם

11 עיריית עכו קבעה שצפיפות האוכלוסין בעכו העתיקה היא מהגבוהות בעולם. מחצית משקי הבית בעיר העתיקה חיים בחדר אחד, בממוצע של 8 נפשות בחדר (זורייק, 1996, 330).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

אינם שותפים לתהליכי התכנון, והדבר עולה בקנה אחד עם מדיניות הממשלה הרואה בהם מכשול בפני פיתוח המרחב הדמוגרפי היהודי (ג'בארין, 2001; ראו גם את המאמר בנושא מדיניות התכנון הארצי בישראל בספר זה). כאמור, רוב הפלסטינים אשר נשארו בערים הפלסטיניות נעקרו מבתיהם מסיבות שונות ומגוונות, ונאלצו להעתיק את מגוריהם משכונותיהם המקוריות. המדינה הגדירה את הנכסים הערביים בערים המעורבות "נכסי נפקדים" בהתאם לתקנות שעת חירום בדבר נכסי נפקדים, התש"ט-1948 ובהתאם לחוק נכסי נפקדים, התש"י-1950 (ראו בספר זה את המאמר בנושא זכויות הבעלות של הפליטים הפלסטינים על אדמותיהם), אלא אם כן יוכיח בעל הנכס שהוא לא היה נפקד על פי הגדרת חוק הנפקדות. לעתים נדירות הצליחו האזרחים הערבים להוכיח את אי-נפקדותם בבתי המשפט הישראליים (ג'רייס, 1973; וקים, 2001; מונאייר, 1998). אחדים מאלה שנשארו בערים התגוררו בבתיים של פליטים אשר גורשו מהעיר. במקרים רבים הם שילמו שכר דירה לאפוטרופוס הישראלי על נכסי נפקדים, ולא קיבלו את הנכס תמורת בתיהם המקוריים אשר הופקעו מהם באותה עיר.

שלטונות ישראל העבירו את הבעלות על מרבית הבניינים והבתים של הערבים בערים המעורבות לחברות אכלוס הקשורות לממסד הממשלתי, תוך כדי הישענות על כמה חוקים אשר תכליתם היא תפיסת הרכוש של האזרחים הערבים או הצבת מגבלות על השימוש בו. פעולת ההשתלטות הגדולה של האדמות והרכוש השייכות לפליטים והעקורים הפלסטינים, וביניהם תושבי הערים המעורבות, נעשתה באמצעות חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950 (מסאלחה, 2003). מונאייר (1998) מביא את העיר לוד כדוגמה להשתלטות על הרכוש הפלסטיני, עת רשמה ישראל את האדמות ואת המבנים בעיר על שם "מחלקת האפוטרופוס על נכסי הנפקדים". מחלקה זו השתלטה על הבניינים, שיפצה והכשירה אותם למגורים, והחלה להשכיר אותם תמורת סכום סמלי למשפחות של מהגרים יהודים. אדמות ורכוש העקורים הפלסטיני נחשבו נכסי נפקדים אף שחלק מבעליהם המשיכו להתגורר בעיר. השלטונות הישראליים טענו שאינם יודעים מיהם הבעלים של נכסים ואדמות אלה, וכי אם הם נמצאים, עליהם להוכיח את בעלותם על ידי הצגת המסמכים המתאימים. רבים מהעקורים לא

הצליחו להמציא את המסמכים מסיבות שונות. היו כאלה שלא יכלו לקחת עמם את מסמכיהם כאשר גורשו במהלך הנֶפְּזָה, ובמקרים אחרים נכנסו לבתים הפלסטיניים מהגרים יהודים חדשים, והמסמכים אבדו. היו מקרים שבהם הצליחו עקורים בלוד להמציא את המסמכים הדרושים וכן תעודות המעידות על תשלום מסים ממשלתיים, וכך להוכיח את בעלותם על אדמותיהם ועל בתיהם בבתי המשפט, ואף לשלם סכומים נכבדים לעורכי דין. אך הצלחתם זו הייתה מאוחרת מדי, שכן חלפו חודשים רבים מאז השתלטו המהגרים היהודים על אדמותיהם, והעניין הפך למציאות קבועה (שם, 143-144).

כ-70% מהתושבים הערבים בערים המעורבות שוכרים את בתיהם מחברות האכלוס הקשורות במוסדות הממשלתיים. הסכמי השכירות אינם מאפשרים לדיירים הערבים לשפץ את בתיהם בלי הסכמת החברה המאכלסת; במקרים רבים נתקלות בקשות הדיירים הערבים לשפץ את הבתים בסירוב. נוסף על כך מתקשים הדיירים לגייס כסף לצורך הזה, ובהיעדר סיוע כספי הולכים ומתדרדרים תנאי המגורים של רוב התושבים הערבים בערים המעורבות. כאשר יחידות המגורים הופכות ללא ראויות למגורים, נוהג משרד השיכון לאטום אותן או להרוס אותן. לעתים נוהגת החברה המאכלסת לחדש את המבנים, ולעתים להרוס אותם ולבנות במקומם בתי מגורים חדשים המיועדים למהגרים היהודים. בראשית שנות התשעים התרחשו כמה מקרים כאלה, בייחוד בעיר עכו, עת החלו לזרום לארץ המוני מהגרים יהודים ממדינות ברית המועצות לשעבר (בשיר, 1998). עכו משקפת ביתר שאת את המתרחש בערים המעורבות.

החברה האזרחית והערים המעורבות

תנאי המחיה הקשים של האזרחים הערבים בערים המעורבות, והיעדרותן המכוונת של רשויות המדינה מאזוריהם, הובילו, נוסף על גורמים אחרים, בשלושת העשורים האחרונים לצמיחת עמותות וארגונים במסגרת החברה האזרחית.¹² ארגונים אלו פועלים במגוון תחומים כגון: חינוך, שיכון, הסנגור המשפטי, שיפוץ בתים ישנים, פעילות תרבותית (מוזיקה, תיאטרון ועוד), פעילות פמיניסטית, וכן

12 דוגמאות לעמותות: העמותה לפיתוח חברתי בחיפה; עמותת שכונת חליסה בחיפה; עמותת אליאטר - לפיתוח תרבותי וחברתי בעכו; ארגון נשי עכו - דאר אל-טפל אל-ערבי; הוועד האסלאמי הנבחר ביפו; אל-ראבטה - האגודה למען ערביי יפו; עמותת "אלסבאר" הפעילה בלוד וברמלה.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בתחום המחקר והשמירה על הזהות הפלסטינית של המרחב, והגשת הצעות תכנון חלופיות לתכניות הממסד. חלק מהעמותות והארגונים מסייעים לאזרחים הערבים למשל לגבש את דרישותיהם מהמוסדות הממשלתיים והמשפטיים, במאמציהם להתמודד עם תכניות הייחוד המרחבי והתרבותי של ערי מגוריהם. במהלך השנים האחרונות גם היינו עדים לנוכחות מורגשת יותר של המפלגות הערביות בערים הללו, במחאה על המדיניות הישראלית של הריסת הבתים הערביים המכונים "בלתי מורשים". גורמים אלה מגבירים את פעילותם בערים למען שיפור מצבם של האזרחים הערבים המתגוררים בהן.¹³ השיח על ההיסטוריה של הערים האלה כערים פלסטיניות גם צובר תאוצה בקרב ההנהגה של כמה המפלגות הפוליטיות, עובדה שהתבטאה בתעמולת הבחירות של הרשויות המקומיות באוקטובר 2013.¹⁴

נוסף על כך פועלות כמה עמותות לעורר מחדש את זיכרון הערים האלה כערים פלסטיניות, לאחר היעלמותן מ"השיח הפוליטי הרשמי" ומתודעה הקולקטיבית הפלסטינית בישראל מסיבות שונות, שאין זה המקום לדון בהן. במסגרת חיזוק התודעה הקולקטיבית בקרב הפלסטינים בישראל בדבר הנֶפְּהָה והשלכותיה על הרס המקום והתרבות הפלסטינים ביישובים הערביים, מתארגנות קבוצות ומסגרות הפועלות להחייאת הזיכרון של ערים אלה כערים פלסטיניות. הן עושות זאת בדרכים מגוונות, דוגמת סיורים מאורגנים בשכונות הפלסטיניות של הערים כדי לעמוד מקרוב על ההיסטוריה שלהן, וארגון ימי זיכרון המציינים את מיסודן של ערים אלה. פעילות זו מצטרפת לפעילות הפלסטינית הכללית אשר שואפת לתיעוד ההיסטוריה הפלסטינית, ובכלל זאת הכפרים העקורים, ולחקיקתה בזיכרון באמצעות פעילויות תרבותיות מגוונות, הכוללות סיורים בכפרים העקורים ופרסום ספרים העוסקים בהיסטוריה שלהם.

יתר על כן, מסוף המאה העשרים ועד היום אנו עדים להוצאה לאור של סדרת ספרים העוסקת בהיסטוריה של כל אחת מהערים הפלסטיניות. סדרה זו רואה

13 ראו לדוגמה: "בל"ד מציגה את סוגיית הערים המעורבות בכנסת, חבר הכנסת זחאלקה: הממשלות משתנות והאפליה נמשכת", 31.10.2010. דוגמה נוספת היא יום העיון שערכה מפלגת בל"ד: "ביוזמה של מפלגת בל"ד - יום עיון על ההתנגדות לתכנית פרוור והערים המעורבות", 13.4.2013.

14 ראו למשל את הפגישה עם המועמדת הרביעית ברשימת בל"ד לבחירות המקומיות בעיריית חיפה: "המועמדת הערבייה אפנאן אע'באריה לבוכרא: חשיבות הנרטיב ההיסטוריה של חיפה", אתר בוכרא, 11.10.2013.

אור במכון למחקרים פלסטיניים בסדרת "הערים הפלסטיניות" (ראו למשל סייקאלי, 1998; מונאייר, 1998; סעיד, 2008; ע'נאים, 2005). מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי הקדיש גיליון נפרד לעיר יפו במסגרת כתב העת למחקרים פלסטיניים.¹⁵ העיסוק בערים הללו הוא כאמור נחלת העשור וחצי האחרונים, והוא משקף את התודעה המחודשת בנושא.

סיכום

במאמר זה סקרתי בקצרה את חייהם של הפלסטינים בישראל בתוך הערים הפלסטיניות, אשר הפכו למה שנהוג לכנות "ערים מעורבות". ניסיתי לזרות אור על תנאי חייהם הקשים הנובעים מהמדיניות הקולוניאלית ההתיישבותית הישראלית, הפועלת ממושכות כדי להקשות עליהם את חייהם ולדחוק את רגליהם אל מחוץ לערים אלה. התייחסתי גם למדיניותה של ישראל החותרת ליידה את הערים האלה, להשתלט עליהן, לדחוק את רגלי הפלסטינים מהן ואף לנתק אותם מההיסטוריה של הערים האלה. בגלל נעדרותן של ערים אלו כערים פלסטיניות מ"השיח הפוליטי הרשמי" ומהתודעה הקולקטיבית מאז תחילת הנֶכְפָּה נעלם גם התפקיד שהחלו למלא ערים אלה ומעמד הביניים שבתוכן לפני הנֶכְפָּה בבניית הזהות הלאומית והתרבותית הפלסטינית ובהעשרתה שנים ארוכות אחר כך. טענתי גם כי מתרחש שינוי בתחום זה: ההיסטוריה הפלסטינית של ערים אלו חזרה ל"שיח הפוליטי הרשמי" לאור פעילותן המשולבת של המפלגות הפוליטיות עם ארגוני החברה האזרחית הפועלים בערים הללו.

לסיום חשוב לציין שמאמר זה לא עסק בהרחבה במציאות חיי הפלסטינים בערים המעורבות בתחומי החינוך, התרבות, רמת החיים והמרחב האורבני. נושאים אלה מחייבים מאמרים נפרדים. למרות כמה הבדלים במצב האוכלוסייה בכל אחת מערים אלה, קיימים גורמים משותפים שמאמר זה ניסה לעמוד עליהם.

15 ראו את אסופת המאמרים בעריכת [שלהוב-קיבורקיאן](#), 2013.

ביבליוגרפיה

עברית

- גולן, ארנון (2001). **שינוי מרחבי - תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל**, מדרשת שזה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- חסן, מנאר (2009). **הנשכחות: העיר והנשים הפלסטיניות, והמלחמה על הזיכרון**. עבודת דוקטור לאוניברסיטת תל אביב.
- ח'מאיסי, ראסם (2006). "מנגנוני השליטה בקרקע וייהוד המרחב בישראל". בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 421-447.
- למ"ס (2012א). **השלטון המקומי בישראל, 2010**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2012ב). **השנתון הסטטיסטי בישראל, 63**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2011). **השנתון הסטטיסטי בישראל, 62**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מוריס, בני (2001). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תל אביב: עם עובד.
- קופמן, אילנה, מוסטפא כבהא, שרה אוסצקי-לזר ויאיר בוימל (2007). **החברה הערבית בישראל**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

ערבית

- בשיר, נביה (1998). **הפלסטינים בערים המעורבות**, אלקודס ובית לחם: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- ג'בארין, יוסף (2001). "מרכיבים דמוגרפיים וגיאוגרפיים במדיניות השליטה במרחב", **עניינים ישראליים** 3, 50-56.
- ג'רייס, סברי (1973). **הערבים בישראל**, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.
- ד'ביט, בותיינה (2002). "המיעוט הערבי בערים המעורבות", בתוך: המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי (עריכה), **לקראת יום האדמה ה-26: הוועידה השנתית בסוגיות האדמה והמגורים בקרב המיעוט הערבי**, נצרת: המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי.
- וקים, וקים (2001). "פליטים במולדתם: הנוכחים נפקדים בישראל", **כתב עת למחקרים פלסטיניים** 45-46, 90-104.
- זוריק, איליא (1996). "הפלסטינים בישראל", בתוך: סברי ג'רייס ואחמד ח'ליפה (עורכים), **המדריך הכללי לישראל**, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.
- מונאייר, אסביר (1998). **לוד בתקופת המנדט ובתקופת הכיבוש**, ביירות: המכון ללימודים פלסטיניים.
- מסאלחה, נור אלדין (2003). **ישראל ומדיניות השליטה: הציונות והפליטים הפלסטינים**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלסטיני למחקרים ישראליים.
- (1997). **יותר אדמות, פחות ערבים: מדיניות הטרנספר הישראלית הלכה למעשה, 1949-1996**, ביירות: המכון ללימודים פלסטיניים.
- סייקאלי, מאי (1998). **חיפה הערבית 1918-1939: ההתפתחות החברתית והכלכלית**, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.

הפלסטינים בערים הפלסטיניות ההיסטוריות: מציאות של קולוניאליזם התיישבותי

- סעיד, חסן אברהים (2008). יפו - מימי הפלישה של נפוליון ועד מבצע אברהים פאשה (1831-1799). ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.
- עמותת הגליל (2011). **הפלסטינים בישראל: מיפוי סוציו אקונומי (3) 2010 - ממצאים עיקריים**, שפרעם: עמותת הגליל - העמותה הארצית למחקרי ושירותי בריאות.
- עמותת הגליל, ומדה אל-כרמל (2005). **הפלסטינים בישראל: מיפוי סוציו-אקונומי - ממצאים עיקריים**, שפרעם: עמותת הגליל - העמותה הארצית למחקרים ושירותי בריאות.
- ע'נאים, זוהיר (2005). **מחוז עכו בתקופת הארגונים העותומאניים, 1281-1337 להג'רה (1864-1918)**, ביירות: המכון ללימודים פלסטיניים.

אנגלית

- Kamen, C. (1988). After the Catastrophe II: The Arabs in Israel, 1948–1951. *Middle Eastern Studies*, 24 (1), pp. 68-109.
- Monterescu, D., and Rabinowitz, D. (2007). Introduction. In D. Monterescu and D. Rabinowitz (Eds.). *Mixed towns, trapped communities, historical narratives, spatial dynamics, gender, relations and cultural encounters in Palestine-Israeli towns* (pp. 1-34). London, United Kingdom: Ashgate Publishing, Ltd.
- Rouhana, N. (1997). *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*. New Haven: Yale University Press.
- Rouhana, N. and Sabbagh-Khoury, A. (2014). «The Return of History: Memory and Political Consciousness among the Palestinians in Israel». In N. Rouhana (ed.), *Ethnic Privileges in the Jewish State: Israel and its Palestinian Citizens*. Cambridge University Press. Under contract.
- Sabbagh-Khoury, A. (2010). Palestinian Predicaments: Jewish Immigration and Palestinian Repatriation. In R. Kanaaneh and I. Nusair (Eds.), *Displaced at Home: Ethnicity and Gender among Palestinians in Israel*. New York: SUNY Press.
- Slyomovics, S. (1998). *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Yacobi, H. (2002). The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the «Mixed» City of Lod – Israel. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 84(3/4), 171-187.
- Yiftachel, O. and Yacobi, H. (2003). Urban Ethnocracy: Ethnocization and the Production of Space in Israeli Mixed Cities. *Environment and planning D: Society and Space*, 21, 673-693.
- Wolf, P. (2006). Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*, 8(4), 387-409.
- Zureik, E. T. (2001). Constructing Palestine through Surveillance Practices. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 28 (2), 205-227.
- (1979). *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: Routledge and Kegan Paul.

הפלטפורמה בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

שטחי השיפוט של יישובים ערביים בישראל

יוסף ג'בארין

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

שטחי השיפוט של יישובים ערביים בישראל

יוסף ג'בארין*

קביעת תחומי שיפוט בישראל היא כלי מרכזי של מדיניות המקרקעין המיועדת לקבוע את השליטה על הקרקע בין יישובים ולפי קבוצות לאומיות: בין יהודים וערבים. לאחר ההפקעה המואצת של קרקעות מידי הערבים בשנים הראשונות של הקמת מדינת ישראל, באה מדיניות קביעת שטחי השיפוט למסד באורח סופי כמעט את שליטתם של היישובים היהודיים למיניהם – מועצות אזוריות, עיריות ומועצות מקומיות – בקרקעות המדינה.

במאמר זה אבקש לנתח את שטחי השיפוט של היישובים הערביים בישראל אגב השוואתם לאלה של היישובים היהודיים. בהמשך אעמוד בקצרה על הבעייתיות בתחומי השיפוט המוגבלים של היישובים הערביים, ולבסוף אמליץ על דרך לשינוי מדיניות חלוקת שטחי השיפוט בארץ בצורה שוויונית יותר.

גבולות השיפוט של רשות שלטון מקומית תוחמים את הקרקעות הנמצאות בשליטה מוניציפלית ומגדירים את תחום שליטתה ואת תחום אחריותה המינהלית. תושבים משתייכים לתחום שיפוט של רשות מקומית נתונה אם הרשות מעניקה להם זכויות (כמו הזכות לבחור ולהיבחר) ומטילה עליהם חובות (מסים ואגרות למיניהם) על פי החוק, ואם היא מספקת לתושביה שירותים מגוונים במסגרת תחום השיפוט. הגדרת תחום השיפוט היא רכיב מרכזי בתכנון היישוב ובפיתוחו, ויש בה כדי להשפיע בדרך כלל על כלכלת העיר, על פיתוח תעסוקה, על הכנסותיה העצמיות של הרשות המקומית, על פיתוח המגורים, השירותים החברתיים והתרבותיים ועל הפיתוח הסביבתי ביישוב.

תחום השיפוט של הרשויות המקומיות בישראל משקף, בדרך כלל, את התנאים הגאו-פוליטיים בתקופה שבה עוצבה מערכת השלטון המקומי בישראל בעקבות

* פרופ' יוסף ג'בארין הוא מרצה בכיר בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

הפלטטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מלחמת 1948 והנְפֶּה של הפלטטינים (ראו את המאמר העוסק ב**נכבה** בכרך הראשון בספר זה), והוא מבטא גם כן את יחסי הכוחות בין שתי הקבוצות הלאומיות: היהודית השלטת והערבית המובסת בעקבות המלחמה, הגירוש והנְפֶּה של 1948.

שטחה הכללי של מדינת ישראל מורכב ברובו המוחלט משטחי שיפוט של רשויות השלטון המקומי. גבולות אלה עוצבו בעיקרם בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה, בייחוד בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים (רזין ואחרים, היו, ונשאר, עד ימינו בעיקרם גאו-פוליטיים. המניעים העומדים מאחוריהם הם צמצום מרחבם של היישובים הערביים, שליטה מוחלטת בקרקעותיהם של הערבים והרחבה רבה ככל האפשר של תחומי השיפוט של הרשויות היהודיות על חשבון מרחב המחיה של האזרחים הערבים (Falah, 1990; Yiftachel, 2006). מדיניותה של המדינה החדשה, ישראל, הייתה השתלטות מהירה על שלל המלחמה, כלומר על קרקעותיהם של הערבים ועל יישוביהם שנהרסו או שהתרוקנו בעקבות הנְפֶּה.

מיד לאחר הקמת מדינת ישראל ב-1948 הוטל ממשל צבאי על האוכלוסייה הערבית שנמשך עד שנת 1966 (ראו את המאמר העוסק ב**ממשל הצבאי** בכרך ראשון בספר זה). התקנות שלפיהן פעל הממשל הצבאי אפשרו לו פעולות רחבות היקף כמו החרמת רכוש, הריסת מבנים ויישובים, גירוש תושבים והפקעה מואצת של קרקעות מידי ערבים. בתקופה זו הייתה האוכלוסייה הערבית שארית מובסת, אשר חיה תחת המשטר הצבאי, ולפיכך לא הייתה מכשול בפני ההפקעות ומדיניות הנישול, שהתבטאה כאמור בעיקר בהפקעה נרחבת של קרקעות ובייחוד המרחב. הפקעה זו נמשכה בעיקר עד שנות השבעים. היא נחלשה אחרי שהערבים איבדו את רובן המוחלט של קרקעותיהם עד שנשארו עם 2.1% מכלל הקרקעות במדינה. יש לזכור שעד 1948 שלטו הערבים במרבית שטחה של הארץ, ואילו היהודים החזיקו רק בשיעור נמוך מהקרקעות. למרות מאמצי הקנייה וההתיישבות שלהם. כיום כ-93% מקרקעות המדינה מוגדרים קרקעות "מקרקעי ישראל". עם הקרקעות הללו נמנות קרקעות הנמצאות

בבעלות המדינה (כ-69%), בבעלות רשות הפיתוח (כ-12%) ובבעלות קרן קיימת לישראל - קק"ל (כ-12%) (ראו את המאמר העוסק בקרן קיימת לישראל בכרך ראשון בספר זה). לפני 1948 החזיקה קק"ל ב-6% לכל היותר.¹ בתקופת הממשל הצבאי הופקעו אפוא רוב האדמות הערביות, ונקבעו גבולותיהן של הרשויות הערביות שכללו רק שיעור קטן בהשוואה לזה שהיה בבעלות התושבים הערבים קודם להקמת ישראל.

בעקבות המדיניות הקרקעית הגאו-פוליטית של ישראל, תחומי השיפוט של היישובים הערביים בישראל אינם כוללים את כל הקרקעות שבבעלות התושבים הערבים, בייחוד אלה הגובלות ביישובים עצמם. במקרים רבים הקרקעות הללו נמצאות תחת תחומי שיפוט של מועצות אזוריות יהודיות. כך למשל ישנן קרקעות הצמודות לעיר אום אלפחם הערבית שהן בבעלות תושבי העיר עצמם, אך קרקעות אלה שייכות מוניציפלית למועצה האזורית היהודית עמק יזרעאל, ולא לעיריית אום אלפחם. במילים אחרות, לעיריית אום אלפחם אין סמכות מוניציפלית בשטחים הללו. יתרה מכך, תחומי השיפוט של היישובים הערביים כוללים בתוכם לא רק קרקעות שבבעלות תושביהם אלא גם קרקעות המוגדרות "נכסי נפקדים" או קרקעות המוגדרות "קרקעות מדינה" הנמצאות באחריותו ובניהולו של מינהל מקרקעי ישראל. קרקעות אלה שהופקעו מידי הערבים עם קום מדינת ישראל משמשות בשנים האחרונות מקור להקצאת שטחים לצורכי ציבור ולהקמת שכונות מגורים חדשות, דוגמת הפרויקטים של "בנה ביתך" באום אלפחם, בפרדיס ובסג'ור (ג'בארין ולו-יון, 1998).

בישראל כל שינוי גבולות של שטח שיפוט של רשות מקומית הוא בתחום סמכותה הבלעדית של הממשלה, היכן שאין לערבים ייצוג או כל השפעה נזכרת. שיקול הדעת המוחלט לשינוי גבולות נתון לסמכותו של שר הפנים, שחלות עליו החובות לשמוע את עמדות הצדדים המעורבים ולעיין בהמלצת ועדת אד הוק המייעצת לשינוי גבולות שטחי השיפוט. כאשר מופנית אל השר בקשה לשינוי גבולות, הוא רשאי לדחותה על הסף או להקים ועדה לבדיקת גבולות שתעביר לו את המלצותיה בתוך תקופה מוגדרת (משרד הפנים, 1998). ישנן כמה רשויות

1 הנתונים בדבר היקפי השטח והבעלות נלקחו מגביזון וגריידי-שוורץ, 2004.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ערביות שהצליחו להרחיב במעט את תחום שיפוטן בתום מאבק מתמשך של שנים רבות, וביניהן נצרת וסג'ור. יישובים ערביים אחרים לא הצליחו בכך למרות המצוקה הנוראה הנגרמת להם בעקבות מחסור בקרקע לצורכי פיתוח.

שטחה הכללי של מדינת ישראל מחולק מבחינת תחומי שיפוט בין שלוש קטגוריות מוניציפליות: עיריות; מועצות מקומיות; ומועצות אזוריות. המועצות האזוריות מאכלסות רק 9% מכלל אוכלוסיית המדינה, אך הן שולטות ב-81% מכלל שטח המדינה. שטחים אלה כוללים שטחי חקלאות ואזורי תעשייה עתירי מפעלים המניבים הכנסה למועצות האזוריות. כך למשל המועצה האזורית רמת הנגב, המועצה האזורית הגדולה ביותר בישראל, משתרעת על פני 4,432,000 דונמים, ובסוף שנת 2010 התגוררו בה כ-4,900 תושבים בלבד (למ"ס, 2011). השטח של מועצה זו גדול פי 270 משטחה של נצרת, העיר הערבית הגדולה ביותר בישראל מבחינת גודל האוכלוסייה, אשר תחום שיפוטו בשנת 2006 הגיע ל-15,600 דונמים בלבד, ומספר תושביה ל-72,000 נפש (שם). המועצה האזורית השנייה בגודלה היא המועצה האזורית תמר אשר חולשת על 1,675,000 דונמים, ובתחום השיפוט שלה מתגוררים 1,300 תושבים בלבד (שם). הכנסותיה של מועצה אזורית זו מגיעות ממפעלי ים המלח, מהקריה הגרעינית, ממלונות ים המלח וממפעלים אחרים הנמצאים בשטחה רחב הידיים.

הפערים בשטחי השיפוט בין היישובים היהודיים לבין היישובים הערביים הם תהומיים לרעת הערביים (ראו להלן לוח 1). בשנת 2005 החזיקו הרשויות הערביות רק ב-3.2% מכלל הקרקעות בישראל, וזאת אף שיישובים אלה מנו באותה שנה כחמישית מכלל תושבי מדינת ישראל (למ"ס, 2006). יש לציין שהקרקעות הנמצאות בתוך היישובים הערביים אינן בבעלות ערבית בלבד אלא חלקן גם בבעלותה של מדינת ישראל. יוצא אפוא שהערבים מחזיקים בסך הכול בתוך יישוביהם בפחות מ-3.2% משטח מדינת ישראל.

לוח 1: חלוקת שטחי שיפוט ואוכלוסייה בישראל לפי לאום, כלל-ארצי

אוכלוסייה 2005 (באחוזים)	תחום שיפוט 2005-ב (באחוזים)	תחום שיפוט 1995-ב (באחוזים)	תחום שיפוט 2005-ב (בדונמים)	תחום שיפוט 1995-ב (בדונמים)	
79.5%	91.1%	90.6%	18,738,874	18,695,947 (דונמים (90.6%))	רשויות יהודיות
20.5%	3.2%	2.9%	669,020	591,785	רשויות ערביות
0.0	5.7%	6.5%	1,185,540	1,348,330	אזורים ללא שיפוט מוניציפלי
100%	100%	100%	20,593,434	20,636,062	סך הכול

* מתבסס על הנתונים הפיזיים של הרשויות המקומיות בישראל ב-2006, כפי שהם מובאים בלמ"ס 2006ב.

במחוז הצפון, הכולל את הגליל, מצבם של היישובים הערביים גרוע במיוחד מפני שהאוכלוסייה הערבית מהווה בו רוב. בשנת 2005 הגיע שיעור האוכלוסייה הערבית במחוז זה לכ-52.2% (609,000 תושבים ערבים לעומת 557,400 יהודים). למרות זאת החזיקו הרשויות הערביות רק בכ-12% מקרקעות מחוז הצפון (ראו לוח 2).

לוח 2: חלוקת שטחי שיפוט ואוכלוסייה בישראל לפי לאום, מחוז הצפון (הגליל)

אוכלוסייה 2005 (באחוזים)	תחום שיפוט 2005-ב (באחוזים)	תחום שיפוט 1995-ב (באחוזים)	תחום שיפוט 2005-ב (בדונמים)	תחום שיפוט 1995-ב (בדונמים)	
47.8%	83.9%	83.8%	2,778,788	2,784,900	רשויות יהודיות
52.2%	12.1%	11.9%	402,446	394,263	רשויות ערביות
0.0	4.0%	4.3%	133,149	143,702	אזורים ללא שיפוט מוניציפלי
100%	100%	100%	3,314,383	3,322,865	סך הכול

* מתבסס על הנתונים הפיזיים של הרשויות המקומיות בישראל ב-2006, כפי שהם מובאים בלמ"ס 2006ב.

במחוז הדרום התגוררו בסוף 2005 כ-143,700 ערבים. יותר מ-50,000 תושבים מתוכם מתגוררים בעשרות יישובים שמדינת ישראל אינה מכירה בהם, אף שרובם היו קיימים לפני הקמתה. הערבים ביישובים הללו דורשים זה שנים הכרה ביישוביהם ומבקשים שהמדינה תכיר בבעלותם על מאות אלפי דונמים בנגב

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

(ראו את המאמר העוסק בילידים הבדווים באלנקב (הנגב): עיור כפוי ושליטת הכרה בכרך הראשון בספר זה). לוח 3 מראה ששטחם של היישובים הערבים שמדינת ישראל מכירה בהם בנגב מגיע לפחות מ-1% משטח המדינה, אף ששיעורם מגיע לכ-14.6% מהאוכלוסייה. עובדה זו מעידה על עומק ההפליה המרחבית במדינה בכלל ובמחוז הדרום במיוחד.

לוח 3: חלוקת שטחי שיפוט ואוכלוסייה בישראל לפי לאום, מחוז הדרום

אוכלוסייה ב-2005 (באחוזים)	תחום שיפוט ב-2005 (באחוזים)	תחום שיפוט ב-1995 (באחוזים)	תחום שיפוט ב-2005 (בדונמים)	תחום שיפוט ב-1995 (בדונמים)	
85.4%	93.2%	92.7%	13,349,800	13,269,336	רשויות יהודיות
14.6%	0.8%	0.4%	114,101	51,472	רשויות ערביות
0.0	6.0%	7.0%	861,260	999,314	אזורים ללא שיפוט מוניציפלי
100%	100%	100%	14,325,161	14,320,122	סך הכול

* מתבסס על הנתונים הפיזיים של הרשויות המקומיות בישראל ב-2006, כפי שהם מובאים בלמ"ס 2006.

סיכום

תחומי השיפוט של היישובים הערביים קטנים יחסית. עובדה זו פוגעת קשות בכל מערך החיים של הערבים אזרחי המדינה. אחדות מההשלכות השליליות של מצב זה הן: מניעת התפתחות טבעית ורצויה של ערים וכפרים ערביים; מחסור בקרקע לצורכי פיתוח מגורים; מחירי קרקעות גבוהים יחסית; היעדר שוק מקרקעין משוכלל ביישובים הערביים; מחסור רב בקרקעות לפיתוח כלכלי ופיתוח אזורי תעסוקה ותעשייה כנגד האבטלה הגואה ביישובים הללו; מחסור רב בשטחים לפיתוח שירותי תרבות, חינוך, רווחה, ושירותים חברתיים; מחסור בשטחים פתוחים; ציפוף היישובים הערביים בצורה שהיא מעבר לקיבולת הנשיאה של שטחם, והפיכת חלק מהם לערים צפופות שהתנועה בהן ופיתוחן הם כמעט בלתי אפשריים. דוגמה בולטת לקשיים האלה היא נצרת, העיר הערבית בעלת האוכלוסייה הגדולה ביותר בישראל.

ראינו אפוא כי המחסור בקרקעות ביישובים הערביים הוא גורם עיקרי בירידת איכות חייהם של התושבים הערבים והוא גורם מכריע, המעכב את פיתוחה

החברתי והכלכלי של החברה הערבית בארץ. לעומת זאת, שטחי השיפוט הנדיבים של הערים והרשויות היהודיות מאפשרים להם פיתוח כלכלי נאות, פיתוח מגורים כמעט ללא מגבלות, ניצול צירי תנועה ראשיים לצורכי מסחר ותעסוקה ומחירי קרקע סבירים יותר מאלה שביישובים הערביים. ההפליה המרחבית בתחום המדיניות הקרקעית בין היהודים לערבים גורמת ליצירת פערים כלכליים ולפערים בתחומי השירותים החברתיים והתרבותיים.

מאז קום מדינת ישראל מנהלים הערבים אזרחי המדינה מאבק במדיניות הקרקעית של ישראל למען הגדלת תחומי השיפוט של יישוביהם בכלל ולמען עצירת הפקעת הקרקעות בפרט. המאבק הקולקטיבי של הערבים בהפקעת הקרקעות הגיע לשיאו ביום האדמה הראשון בשנת 1976, שבא בעקבות הפקעות מואצות של קרקעות מידי ערבים בגליל. ההישג החשוב של מאבק זה היה הפסקת ההפקעות הישירות של הקרקעות שבבעלות הערבים בגליל ובעיקר במשולש, אך לא בנגב. מאבקם של האזרחים הערבים בנגב למען הסדרת הבעלות על הקרקע שהם מחזיקים בה כבר עשרות שנים ולמען ההכרה בעשרות היישובים שמדינת ישראל אינה מכירה בהם – טרם נשא פרי.

נוסף על כך מסתמנת בשנים האחרונות נסיגה במאבק הקולקטיבי של הערבים בנושא הקרקעות, בעיקר בכל הקשור להרחבת תחומי השיפוט. המאבק להרחבת הגבולות המוניציפליים, שהיה פעם מאבק קולקטיבי ערבי, מסתמן כיום כמאבק אינדיבידואלי של המנהיגות המקומית ושל ראש הרשות הערבי הבודד בלבד.

מדיניות המקרקעין של ישראל בכלל ומדיניות קביעת תחומי שיפוט בפרט ממשיכות להפלות לרעה את האזרחים הערבים. לפיכך ברור לכל בר דעת שמדיניות קביעת תחומי השיפוט בישראל היא מדיניות מפלה ומעוותת. תיקון העיוות הזה יכול להיעשות באמצעות תיקון הגבולות המוניציפליים של יישובי ישראל ובאמצעות חלוקתם מחדש. תיקון כזה עשוי לצמצם את ההפליה המרחבית של מדיניות הקרקע כלפי הערבים ולשכך את מצוקתם של היישובים הערביים. כך אפשר לקדם את הערך של צדק חלוקתי לגבי משאבים ציבוריים, ובהם הקצאת קרקעות.

ביבליוגרפיה

עברית

- ג'בארין יוסף, ולו-יון יוברט (1998). התכנון העירוני בישובים הערביים בישראל: סוגיית הקצאת שטחים לצורכי ציבור, חיפה: הטכניון – המרכז לחקר העיר והאזור.
- גבזון, רות, ואסנת גריידי-שוורץ (2004). "חומר רקע לדיון בסוגיית ההסדרה החוקתית של נושאי מקרקעין והתיישבות", אתר האינטרנט של ועדת חוקה, חוק ומשפט.
- למ"ס (2006א). רשויות מקומיות בישראל, 2006, ירושלים.
- (2006ב). השנתון הסטטיסטי לישראל, 2006, ירושלים.
- (2011). יישובים ואוכלוסייה, לפי מעמד מוניציפלי ומחוז, ירושלים.
- משרד הפנים (1998). הוועדה הבינמשרדית לייעול חירוז הליכי שינוי תחומי שיפוט מוניציפאליים, ירושלים.
- רזין ערן, חסון שלמה, וחזן אנה (1994). "מאבקים על גבולות מוניציפליים: מועצות אזוריות והמרחב העירוני", עיר ואזור 23, 5–28.

אנגלית

- Falah, G. (Ed.). (1990). Some geographical aspects of the Israeli-Palestinian conflict. *GeoJournal*, 21(4).
- Hasson, S. and Razin, E. (1990). What is hidden behind a municipal boundary conflict? *Political Geography Quarterly*, 9, 267–283.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

מגבלות הפוליטיקה האלקטורלית: סעיף 7א של חוק יסוד: הכנסת

מאזן מסרי

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

מגבלות הפוליטיקה האלקטורלית: סעיף 7א של חוק יסוד: הכנסת

מאזן מסרי*

אף שרבים ממדדי הדמוקרטיה (למשל [Freedom House, 2012](#)) מסווגים את ישראל כדמוקרטיה, אשר מקיימת בחירות חופשיות ותקופתיות, שבסופן מועבר במסודר השלטון, רובם מדלגים על סעיף 7א לחוק יסוד: הכנסת.¹ סעיף זה, המעוגן כאמור בחוק יסוד, חוק בעל מעמד חוקתי, מתנה את הזכות להשתתפות פוליטית ומטיל עליה מגבלות. הסעיף נחקק בשנת 1985 ומנוצל בקביעות בניסיונות לפסול מפלגות, אשר מייצגות את האזרחים הפלסטינים בישראל, מלהשתתף בבחירות לכנסת. עד כה, ניסיונות אלה לא נשאו פרי, וסוכלו על ידי בית המשפט העליון, לעתים תוך כדי חילוקי דעות בין השופטים ולאחר דחייתם ברוב זעום. עם זאת, עצם קיומו של הסעיף, ועצם השימוש הקבוע בו בניסיון לפסול מפלגות ערביות ומועמדים ערבים, מטילים מגבלות של ממש על הזכות להתארגנות פוליטית אלקטורלית. סעיף זה משפיע לרעה על הדמוקרטיה, ובד בבד גם טומן בחובו השלכות על מהות אזרחותם של הפלסטינים בישראל ועל מעמדם כשחקנים פוליטיים בתוך הפוליטיקה של הבחירות. הוא משפיע גם על עיצוב השיח הפוליטי הרחב.

לידתו של עקרון הפסילה: ממשפט ירדור (1965) עד סעיף 7א

שלושה כוחות מרכזיים בלטו בזירה הפוליטית הפלסטינית בישראל בשנות החמישים והשישים. הראשון, פעילים וחברי כנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית

* ד"ר מאזן מסרי הוא מרצה למשפטים ביוניברסיטי סיטי בלונדון.
1 לשון החוק: "(א) רשימת מועמדים לא תשתתף בבחירות לכנסת ולא יהיה אדם מועמד בבחירות לכנסת, אם יש במטרותיה או במעשיה של הרשימה או במעשיו של האדם, לפי הענין, במפורש או במשתמע, אחד מאלה:
(1) שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית;
(2) הסתה לגזענות;
(3) תמיכה במאבק מזוין, של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל.
(א1) לענין סעיף זה, יראו מועמד ששהה במדינת אויב שלא כדין בשבע השנים שקדמו למועד הגשת רשימת המועמדים כמי שיש במעשיו משום תמיכה במאבק מזוין נגד מדינת ישראל, כל עוד לא הוכיח אחרת".

הישראלית, שהייתה כוח מרכזי והובילה מאבקים רבים כנגד מדיניות ההפליה של מדינת ישראל. עם זאת, יצוין שהמפלגה הקומוניסטית לא הייתה מפלגה ערבית אם כי מפלגה יהודית-ערבית. הכוח השני כולל מנהיגים מקומיים, אשר שיתפו פעולה עם הממשלה, וזו בחרה בהם להשתתף בבחירות כחלק מרשימות לוויין של מפלגת השלטון מפא"י. הרשימות הללו הצליחו לגייס קולות בעיקר בעזרת מפקדיו המקומיים של הממשל הצבאי. הכוח השלישי, הבולט פחות, היה הזרם הלאומי הפלסטיני והפן-ערבי אשר יוצג על ידי תנועת "אלארד" (Jiryis, 1976). לקראת הבחירות בשנת 1965 הקימה קבוצת פעילים, הקשורים לתנועת אלארד, את "הרשימה הסוציאליסטית" וקיבלה החלטה להשתתף בבחירות. חודשים מספר לפני מועד הבחירות הוכרזה הרשימה "התארגנות בלתי חוקית" בגלל פעילותה הפוליטית ובגלל ניסיונה לארגן את הפלסטינים בישראל (ע"ב 1/65 ירדור נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית) כחלק מהקולקטיב הפלסטיני הנרחב וכחלק מהאומה הערבית. היה זה הניסיון הראשון של קבוצה פוליטית פלסטינית להשתתף בבחירות כמפלגה ערבית, ולא כמפלגה יהודית-ערבית.

ניסיונה זה של הרשימה להשתתף בבחירות הפרלמנטריות סוכל על ידי ועדת הבחירות המרכזית, גוף המורכב מנציגי המפלגות היוצאות, ובראשו עומד אחד משופטי בית המשפט העליון המכהנים. למרות היעדר הסמכות הסטטוטורית, החליטה ועדת הבחירות המרכזית לפסול את הרשימה הסוציאליסטית ומנעה ממנה להשתתף בבחירות בגלל היותה "התארגנות בלתי חוקית, ובגלל שמקימה שוללים את השלמות [הטריטוריאלי] של מדינת ישראל ואת קיומה" (שם, 369). העתירה לבית המשפט העליון הניבה אחד מפסקי הדין החשובים במשפט החוקתי הישראלי – משפט ירדור.

העתירה הוכרעה ברוב של שניים נגד אחד. שופט המיעוט, השופט חיים כהן, פסק על בסיס נאמנותו לעקרון שלטון החוק, וכמייצג של הגישה הפורמליסטית הנוקשה בתקופתו, כי בהיעדר הוראת חוק מפורשת אין לוועדת הבחירות המרכזית סמכות לפסול רשימות ולמנוע מהן להשתתף בבחירות. שני השופטים האחרים אישרו את הפסילה בהסתמך על טיעוני "הדמוקרטיה המתגוננת", כהגדרתם. נשיא בית המשפט העליון, שמעון אגרנט, קבע כי בבואנו לבחון אם

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ועדת הבחירות המרכזית מוסמכת לפסול השתתפות של רשימה כלשהי יש להדגיש כמה עובדות חוקתיות או "נתונים חוקתיים", כפי שהעדיף לכנותם. בצטטו את הכרזת העצמאות של ישראל קבע השופט אגרנט שישראל הוקמה "כמדינה יהודית בארץ ישראל", וכי האקט של הקמתה נעשה, בראש ובראשונה, בתוקף "זכותו הטבעית וההיסטורית של העם היהודי לחיות ככל עם ועם עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית...", וכי היה בו, באקט זה, משום הגשמת שאיפת הדורות לגאולת ישראל" (שם, 385).

בהסתמך על עובדה חוקתית זו, הגיע השופט אגרנט למסקנה ששום רשות מרשויות המדינה איננה יכולה להפעיל את סמכויותיה באופן המערער על קיומה או על נצחיותה של המדינה, ולכן פעלה ועדת הבחירות המרכזית בתוך מסגרת סמכויותיה, כאשר פסלה את הרשימה מהשתתפות בבחירות.

פסק הדין הזה השיג את מטרתו, ובמשך 19 השנים הבאות לא נעשה אף לא ניסיון דומה אחד. בשנת 1984 ביקשה הרשימה המתקדמת לשלום, רשימה ערבית-יהודית בראשות מוחמד מיעארי, פעיל לשעבר בתנועת אלארד, להשתתף בבחירות. בהסתמכה על תקדים ירדור פסלה ועדת הבחירות המרכזית את הרשימה. הוועדה פסלה גם את רשימת "כך" בראשות הרב הקיצוני מאיר כהנא בגלל מצעה הגזעני. שתי הרשימות עתרו לבג"ץ, וזה אשרר את ההלכה שנקבעה במשפט ירדור, קיבל את שתי העתירות, ואישר לשתי הרשימות ליטול חלק בבחירות. בית המשפט קבע מפורשות שהוועדה לא הייתה מוסמכת לפסול מועמדים על בסיס מצע גזעני או אנטי-דמוקרטי, ועל כן התיר לכהנא להשתתף בבחירות; בד בבד קבע בית המשפט שהכלל אשר נקבע במשפט ירדור עודנו תקף, ולכן הוא מתיר לרשימה המתקדמת להשתתף בבחירות בגלל היעדר ראיות לכך שמדובר בתנועה ממשיכה של תנועת אלארד. חלק מהשופטים המליצו גם שהכנסת תעגן את סוגיית ההשתתפות בבחירות בחקיקה (ע"ב 84/2 נוימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת האחת עשרה).

על רקע היעדר שביעות רצונם של חברי הכנסת מקבלת העתירות חוקקה הכנסת בשנת 1985 את סעיף 7א של [חוק יסוד: הכנסת](#), וזה העניק לוועדת הבחירות המרכזית סמכות לפסול השתתפות בבחירות של רשימה אשר מטרתה ומעשיה

כוללים: "שלילת קיומה של ישראל כמדינתו של העם היהודי"; "שלילת האופי הדמוקרטי של המדינה"; "הסתה לגזענות" (רובינשטיין ומדינה, 2005). כך עיגנה הכנסת את פסק דין ירדור בחקיקה והוסיפה עילות חדשות לפסילה. הסעיף תוקן פעם נוספת בשנת 2002, כך שהוא מיזג את שני היסודות הראשונים לתוך יסוד אחד, "שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" והוסיף את היסוד של "תמיכה במאבק מזוין, של מדינת אויב, או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל". בשנת 2008 הכניסה הכנסת תיקון נוסף, אשר "נתפר" במיוחד עבור המועמדים הפלסטינים. התיקון כלל חזקה שמועמד, אשר שהה לזמן מה במדינת אויב בשבע השנים שקדמו לבחירות, ייחשב כמי שיש במעשיו תמיכה במאבק מזוין נגד ישראל, כל עוד לא הוכיח אחרת.

פירוש המילים "יהודית ודמוקרטית" בסעיף 7א

אף שמשפט ירדור סיפק את העיקרון הבסיסי, ולפיו תוגבל הזכות להשתתף בבחירות אם ייתפסו המועמדים ככאלה המאיימים על אופייה היהודי של המדינה, הכלל אשר נגזר מהמקרה הזה היה מעורפל ודו-משמעי. חקיקת סעיף 7א סיפקה אמנם הבהרות מסוימות בהעניקה עילות קונקרטיות לפסילת מפלגות, אך העילות הללו נותרו עמומות ותלויות בפרשנות. מלאכת פירוש הצירופים "מדינת העם היהודי" או "מדינה יהודית ודמוקרטית" הובאה לפתחו של בית המשפט. בעתירת יהורם בן שלום נגד ועדת הבחירות המרכזית (ע"ב 88/2), אשר בחנה את סוגיית הרשימה המתקדמת לשלום בפעם השנייה, פסק בית המשפט העליון שמשמעותו המצומצמת ביותר של הצירוף "מדינת העם היהודי" כוללת קיומו של רוב יהודי, יחס מועדף להגירה היהודית (או "השיבה" כלשון בית המשפט), ויחסי גומלין בין המדינה לבין הקהילות היהודיות ברחבי העולם (שם, 272). זו הייתה דעת הרוב. דעת המיעוט העניקה פרשנות קרובה במשמעותה, אך הבליטה שישראל היא "מדינתו של העם היהודי, ושל העם היהודי לבדו" (שם). עיקר ההבדל בין הרוב והמיעוט התמקד אפוא ברמה הדרושה של הראיות.

המקרה של בשארה סיפק דיון קונקרטי יותר ומפורט יותר בסוגיית משמעותה של מדינה יהודית בסעיף 7א. בעתירה המדוברת פסלה ועדת הבחירות המרכזית את הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) ואת העומד בראשה, ד"ר עזמי בשארה,

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מהשתתפות בבחירות שהתקיימו בשנת 2003, על יסוד הטענה שמצעה הפוליטי של המפלגה שולל את קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. כחלק מדעת הרוב כתב נשיא בית המשפט העליון, אהרן ברק, שקיימים מאפיינים גרעיניים המעצבים את הדרישות המינימליות למדינה יהודית. כך אמר על המאפיינים הללו:

מאפיינים אלה הם בעלי היבט ציוני ומורשתי גם יחד. במרכזם עומדת זכותו של כל יהודי לעלות למדינת ישראל, בה יהוו היהודים רוב. עברית היא שפתה הרשמית המרכזית של המדינה ועיקר חגיה וסמליה משקפים את תקומתו הלאומית של העם היהודי. מורשת ישראל היא מרכיב מרכזי במורשתה הדתית והתרבותית (מתוך: א"ב 50/03 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש-עשרה נ' עזמי בשארה ואח', 22).

פירוש זה היה מקובל על שופטי הרוב והמיעוט כאחד, אך הם לא הסכימו לכך שהרעיון של "מדינת כל אזרחיה", כפי שהוצג על ידי בל"ד, עלול להתפרש כשלילת אופייה היהודי של המדינה. בעוד ששופטי המיעוט קבעו שהרעיון הזה אכן שולל את אופייה היהודי, הרי שהרוב החזיק בדעה שהרעיון גובל בשלילת אופייה היהודי של המדינה, אך אינו חוצה את הגבול. פעם נוספת הוכרע בעניין על בסיס השאלה אם התשתית הראייתית הייתה מספיקה. ההחלטה בעניין בשארה אושרה מחדש בעתירת בל"ד נגד ועדת הבחירות המרכזית (ע"ב 561/09 בל"ד – המפלגה הלאומית הדמוקרטית נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18), כאשר בית המשפט העליון דן פעם נוספת בפסילת הרשימה.

סעיף 7א והפוליטיקה האלקטורלית

הטלת מגבלות על הזכות להיבחר (וכיוצא מכך גם על הזכות לבחור) על בסיס סעיף 7א משפיעה במידה רבה על המיעוט הפלסטיני ועל המערכת הפוליטית בישראל. ברמת המהות, מכפיף הסעיף את מצעיהן של המפלגות הפוליטיות (הפלסטיניות בעיקר) לבדיקה ולביקורת מצד בתי המשפט במטרה לברר באיזו מידה המצעים הללו קוראים תיגר על עקרונות הציונות. יוצא אפוא שהמפלגות הפלסטיניות אינן צריכות להתחשב רק במאווייהם ובצרכיהם של בוחריהן

בבואן לגבש את מצעיהן הפוליטיים, אלא עליהן להתחשב גם ברצונות הרוב היהודי ובגחמות השופטים. הדבר מתבטא בעובדה שאפילו כאשר המפלגות העומדות למבחן מורשות להשתתף בבחירות, מוסיפים השופטים אזהרות שהן (או המועמדים מטעמן) היו רק כפסע מחציית הקו האדום. לפעמים אף משתמע מדברי השופטים שהשתתפותן של המפלגות בבחירות הייתה עניין של חסד יותר מאשר עניין של זכות (ע"ב 2600/99 **אבנר ארליך נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת**, 48).

סעיף 7א משפיע גם על השיח הפוליטי הרחב יותר ועל הספֵרה הפוליטית של המיעוט הפלסטיני. חלק מהקבוצות הפוליטיות אינן רשאיות להשתתף בבחירות בגלל הדרישות המוצגות בסעיף 7א, ואלה אשר משתתפות בהן טרודות תמיד באפשרות פסילתן בבחירות הבאות. הדבר מקבל חיזוק מיוחד לאור העובדה שסעיף 7 מתייחס למטרותיהן ולמעשיהן של המפלגות הן ברמה הגלויה והן ברמה המרומזת. במהותו מכתוב סעיף 7א את הגבולות של מה שהקונצנזוס היהודי רואה כשיח פוליטי הגיוני ומקובל, ושאל לפלסטינים לחצות אותו. המגבלות המוטלות באמצעות סעיף זה והדרך שבה הוא מתפרש על ידי בית המשפט העליון יוצרות קושי לגבש מצע פוליטי, אשר ביכולתו לאתגר ישירות את ההטיה המבנית ואת המציאות הקולוניאלית הטבועות בהגדרה של המדינה ומוגנות על ידיה. בעוד שחלק מהמפלגות מנסות לעשות כך באמצעות קריאת תיגר על רכיבים שונים של הבעיה המבנית, ובאמצעות הדגשת שיח האזרחות, השוויון וזכויות הפרט והכלל (מאמצים אשר לדעת חלק משופטי בית המשפט העליון מביאים את המפלגות הללו בגדרו של סעיף 7א), הרי שמצעיהן הפוליטיים נרתעים בדרך כלל מהתקפות חזיתיות על רכיבים באידאולוגיה הציונית, דוגמת חוק השבות ואופייה היהודי של המדינה ככזה. מצע פוליטי התומך למשל בפתרון של מדינה אחת או בהסדרים חוקתיים דו-לאומיים עבור ישראל יספק בוודאי עילה לפסילה.

פרשנות סעיף 7א מותירה אמנם מרחב תמרון מסוים לקריאות תיגר, המנוצלות בעילות על ידי חלק מהמפלגות, דוגמת בל"ד, אך הוא אינו מגלה סלחנות כלפי קריאות תיגר ישירות ומפורשות. כך, למשל, בפסקי הדין בנושא ארליך (ע"ב 2600/99) ובשארה (א"ב 50/03) אחד מנימוקי מהשופטים לאפשר לבשארה

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ולמפלגת בל"ד להשתתף בבחירות היה העובדה שבכל שנות כהונתו של בשארה בכנסת הוא לא הציע שום חקיקה אשר יכולה להוביל לביטול אופייה היהודי של המדינה.

נוסף על העיוותים שהוא יוצר ועל חוסר השוויון המובלע בתוכו, הרי שעצם קיומו של סעיף 7א ועיגונו מהבחינה החוקתית משפיעים על האזרחים הפלסטינים כשחקנים פוליטיים. הכללים הדמוקרטיים מושתתים על העיקרון שהקהילה הפוליטית תיצור כללי משחק דמוקרטיים ושהשחקנים הפוליטיים יצייתו להם. במילים אחרות, השחקנים הפוליטיים יוצרים את הכללים ובד בבד משחקים לפיהם. סעיף 7א מדיר את האזרחים הפלסטינים ממלאכת יצירת הכללים ומכריח אותם לשחק בהתאם לכללים המוטלים, אשר אמורים להנציח את ההטיה המבנית. לפיכך מודרים האזרחים הפלסטינים מתהליכי קביעת הכללים החוקתיים.

הדרה זו משקפת רק אחת מרמות ההדרה אשר חותרות להפקיד את הכוח הפוליטי המוסדי בידי הרוב היהודי. אפילו אם מפלגה פוליטית פלסטינית תצליח לדלג מעל המכשולים, אשר מציב סעיף 7א, הרי שהייצוג בכנסת אינו מאפשר לה לאתגר את העקרונות הבסיסיים של הציונות או לשנות את הגדרת המדינה. נשיאות הכנסת יכולה לסכל יוזמות חקיקה. יו"ר הכנסת וסגניו יכולים להחליט לדחות יוזמת חקיקה בלי להביאה להצבעה, אם הם מגיעים למסקנה שהצעת החוק שוללת את קיומה של ישראל כמדינת העם היהודי (סעיף 75[ה] של [תקנון הכנסת](#)). באורח דומה, ובהתאם למצב החוקתי הקיים, אפילו אם רוב חברי הכנסת מצביעים בעד ביטול ההגדרה של ישראל כמדינה יהודית, ייחשב תיקון חוקתי זה בעיני בית המשפט העליון כתיקון לא חוקתי, ולכן הוא יהיה בטל ומבוטל (בג"ץ 02/6427 [התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' הכנסת](#), פסקה 74; ראו גם בנדור וסגל, 2009, 144).

סעיף 7א והוראות נוספות בחוק הישראלי חוסמים כל הזדמנות ליצירת שינוי מבני בישראל באמצעות הפוליטיקה של הבחירות. ההשתתפות בתהליך האלקטורלי מספקת כלים פוליטיים יעילים וכמה יתרונות, אבל אין בכוחה להביא לשינוי מבני. נובע מכך שאם המטרה היא להשיג שינוי מבני ושוויון אמתי, הרי שעלינו להתבונן אל מעבר לפוליטיקה האלקטורלית.

ביבליוגרפיה

עברית

בנדור, אריאל, וזאב סגל (2009). *עושה הכובעים: דין ודברים עם אהרן ברק*, אור יהודה: הוצאת כנרת זמורה-ביתן.

רובינשטיין, אמנון, וברק מדינה (2005). *המשפט החוקתי של מדינת ישראל*, מהדורה שישית, תל אביב: שוקן הוצאה לאור.

פסקי דין

ע"ב 1/65 ירדור נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית, 1965, פ"ד יט (3) 365.

ע"ב 84/2 נוימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת האחת עשרה, 1985, פ"ד לט (2) 225.

ע"ב 88/2 יהורם בן שלום נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 1989, פ"ד מג (4) 221.

ע"ב 2600/99 אבנר ארליך נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, 1999, פ"ד נג (3) 38.

א"ב 50/03 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש-עשרה נ' עזמי בשארה ואח', 2003, פ"ד נו (4) 1.

בג"ץ 6427/02 התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' הכנסת, 2006, פ"ד סא(1) 619.

ע"ב 561/09 בל"ד – המפלגה הלאומית הדמוקרטית נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18, 2009 (לא פורסם).

אנגלית

Freedom House (2012). *Freedom in the World 2012: The Arab Uprisings and Their Global repercussions*. Selected data from Freedom House's annual survey of political rights and civil liberties.

Jiryis, S. (1976). *The Arabs in Israel*. New York: Monthly Review Press.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

תנועת אלֶאָרד

לינא דלאשה

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

תנועת אלֶאָרְד

לינא דלאשה*

אלֶאָרְד, "האדמה" בעברית, היא תנועה פוליטית אשר נוסדה בישראל בשנת 1959 על ידי קבוצת אזרחים פלסטינים צעירים בעלי נטיות לאומיות ופן-ערביות. התנועה פעלה משנת 1959 ועד 1965, עת הוצאה מחוץ לחוק על ידי הממשלה הישראלית, אשר עצרה רבים מחבריה, הגלתה אותם והרחיקה אותם מבתיהם. בשנים 1959–1960 פרסמה התנועה עיתון דו-שבועי, אך בסך הכול הוציאה לאור 13 גיליונות. התנועה התמקדה בניהול קרבות משפטיים למען השגת מעמד חוקי בתוך המערכת הישראלית. על רקע שנות החמישים והשישים אפשר להתייחס לתנועת אלֶאָרְד כחלק מתנועה אידאולוגית נרחבת יותר שפעלה בעולם הערבי, אך גם כתנועה בעלת מאפיינים מקומיים. השילוב בין אידאולוגיה פן-ערבית לבין סוגיות בעלות עניין מיוחד בעבור האזרחים הפלסטינים בישראל העניק לתנועה אופי וצביון ייחודיים.

רקע

תנועת אלֶאָרְד נוסדה בשנת 1959, 11 שנים לאחר הנֶפְכָה שהיא האסון הפלסטיני. הנֶפְכָה גרמה לא רק לפינוי בכוח של רוב האוכלוסייה הפלסטינית בתוך גבולות המדינה הישראלית, שאך זה עתה נוסדה, אלא גם למיגור "השכבה הפוליטית" המורכבת מהמנהיגים הפלסטינים, מהמשכילים ומכלל האוכלוסייה עירונית (Sayigh, 1997). נוסף על אסון הנֶפְכָה, היו נתונים האזרחים הפלסטינים באותה עת תחת ממשל צבאי נוקשה, אשר שלט בכל היבטי חייהם והכביד קשות על חייה הפוליטיים של הקהילה.

באמצע שנות החמישים הגבירו האזרחים הפלסטינים את התגייסותם הלאומית

* ד"ר לינא דלאשה היא מרצה במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת Humboldt State

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בהשראת הפיכת הקצינים החופשיים, שאירעה במצרים בשנת 1952 בהנהגתו של ג'מאל עבד אלנאצר. הגאות המהפכנית במצרים עוררה את הלאומיות הערבית, בייחוד לאחר מלחמת סיני בשנת 1956, אשר בזכותה הפך נאצר בעיני רבים לגיבור זכויותיהם של הערבים ולסמל ההתנגדות לאימפריאליזם. על רקע זה הקימו פעילים לאומיים את תנועת אלֶאֶרְד, וראו עצמם חלק מההתעוררות הפוליטית הערבית. תחת הדגל של לאומיות ערבית ואחדות ערבית ביקשו לקדם את ההתגייסות הפן-ערבית ולהגן על זכויות המיעוט הפלסטיני בישראל (חֲדִית' אֶלֶאֶרְד, 1959). תחילה הצטרפו חברי אלֶאֶרְד לחזית העממית, שהייתה ארגון גג אשר הוקם בשנת 1958 על ידי אזרחים פלסטינים בישראל בתגובה על דיכויים הקשה של הפלסטינים אשר יצאו להפגין ב-1 במאי של אותה שנה, עת חגגה ישראל עשור להקמתה. החזית שילבה בקרבה פעילים קומוניסטים ולאומיים אשר פעלו למען קץ הממשל הצבאי, למען ביטול ההפליה ובכלל זאת למען הפסקת ההפקעות הנרחבות של האדמה, ולמען הגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. בשנת 1959 התפרקה החזית בגלל התגברות המתח בין הקומוניסטים לבין הלאומיים בעולם הערבי, ובייחוד בין מצרים לבין עיראק (Dallasheh, 2010, 23).

ראשיתה של פעילות התנועה

חבריה הלאומיים של החזית העממית המפוצלת הקימו את תנועת אלֶאֶרְד במפגש שהתקיים בנצרת באפריל 1959. כתנועה לאומית אימצה אלֶאֶרְד את האידאולוגיה הנאצריסטית ואת "הסוציאליזם הערבי" (קהווג'י, 1978, 56, 64), והאמינה שהדרך לשחרור פלסטין עוברת באחדות הערבית. במפגש זה החליטו החברים גם להוציא לאור עיתון אשר יפיץ את רעיונותיהם. הם בחרו לקרוא לו "אלֶאֶרְד" (בעברית "האדמה") כדי לסמל את זיקתם ואת וקרבתם של הערבים לאדמותיהם (Baransi, 1981).

לאחר ניסיונות חוזרים ונשנים לקבל מהשלטונות הישראליים רישיון להוצאת העיתון החליטו בתנועת אלֶאֶרְד לנצל פרצה בפקודת העיתונות המאפשרת

פרסום גיליונות בודדים. הם הוציאו לאור כמה גיליונות, כל אחד בשם אחר, אך תמיד נכללה בו המילה "אלֶאָרְד". לכל גיליון נבחר עורך אחר (קהווג'י, 1978).

תוכנו ושפתו של העיתון שיקפו את האידאולוגיה של התנועה. העיתון דיווח על האירועים במצרים באהדה רבה וסקר את הפרויקט הלאומי הערבי, בהציגו פרשנות אידאולוגית למלחמה הקרה ובבקרו את המדיניות הישראלית. אגב כך הדגיש במיוחד את מצבם של האזרחים הפלסטינים בישראל ועסק בדיכויים על ידי הממשל הצבאי. העיתון גם ערך תחקירים על הפעולות שנוקטת הממשלה הישראלית במטרה לדכא ולנשל את אזרחיה הפלסטינים על ידי הפקעת האדמות, הגבלת התנועה ופעולות אלימות.

נוסף על כך דיווח העיתון על בעיותיהן הכלכליות של התעשייה ושל החקלאות והערביות, על חולשת מערכת החינוך ועל הסבל הכרוך בעימותים עם כוחות הביטחון. כמו כן ניתח העיתון את מערכות הבחירות בישראל וקרא בתוקף להחרים. הוא גינה בחומרה את המפלגות הציוניות, וביקר קשות את המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) (אָמנא אלֶאָרְד, 1959).¹ לאחר הגיליון השלושה עשר אסרו השלטונות הישראליים את המשך הוצאת העיתון ואף עצרו והעמידו לדין שישה מעורכיו. התנועה ערערה על החלטת בית משפט השלום הן בפני בית המשפט המחוזי והן בפני בית המשפט העליון. שני אלה דחו את הערעורים וקנסו כל אחד מהעורכים בסכומים של 750–1,000 לירות ישראליות. ראוי לציין כי במצב הכלכלי הקשה של אותם ימים נחשבו הסכומים הללו קנסות כבדים. ששת העורכים נידונו גם לשלושה חודשי מאסר על תנאי (ע"פ 228/60, עמ' 1929).

תנועת אלֶאָרְד, אשר עם שורותיה נמנו אינטלקטואלים, עורכי דין וסטודנטים למשפטים, בילתה את השנים הבאות בניסיון לקבל מעמד חוקי בישראל. חבריה ייסדו חברה בע"מ להוצאה לאור בשנת 1960, עתרו פעם נוספת לבית המשפט כדי להוציא לאור עיתון, ייסדו עמותה שתקדם את מטרותיהם,² ולבסוף הקימו

1 מק"י הייתה המפלגה הלא ציונית היחידה, אשר ייצגה את הפלסטינים והגנה על זכויותיהם במשך עשור לאחר שנת 1948. משנת 1955 הפכה מק"י לכוח המרכזי בקרב הקהילה הערבית. על אודות מק"י ראו Beinin, 1990, 141.

2 חוק העמותות העותומני משנת 1909 אומץ על ידי ישראל והיה בתוקף עד שנת 1980. הסעיף הראשון של החוק מגדיר "עמותה" כך: "קבוצה של מספר אנשים אשר מצרפים את הידע שלהם או את המרץ שלהם לזמן ממושך במטרה להשיג מטרה אשר איננה עשיית רווחים". אלֶאָרְד כקבוצה פוליטית נכללת בהגדרה זו.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מפלגה פוליטית והתכוונו להתמודד על מקום בכנסת בבחירות 1965. במהלך חמש השנים האלה עתרו חברי אלֶאָרְד שש פעמים לבית המשפט העליון (Dallasheh, 2010).

נוסף על פעילותה המשפטית בישראל, פנתה תנועת אלֶאָרְד לגופים בינלאומיים, ובייחוד לאו"ם ולשגרירויות הזרות בישראל (קהווג'י, 1978, 33). ב-4 ביוני 1964 שלחו חבריה מכתב לאו"ם, ובו פירטו את מקרי הפרת הזכויות החברתיות והכלכליות של הפלסטינים בתוך גבולות המדינה. מכתבם התמקד בתנועה עצמה כהוכחה למדיניות המפלה. לאחר הצגה מפורטת של צורות ההפליה, הפרת הזכויות ודיכוי החירויות על ידי הממשל הצבאי ביקשו כותבי המכתב לקבל את הגנת האו"ם. בין שורות המכתב רמזה התנועה לאחריותו של האו"ם בנושא, אחריות הנובעת מתכנית החלוקה שלו.³

אף על פי שהפעולות המשפטיות הללו כילו את כוחותיה של תנועת אלֶאָרְד, המשיכה התנועה במאמציה להרחיב את בסיס התמיכה שלה באמצעות פתיחת סניפים חדשים, עריכת מפגשים, גיוס פעילים במגוון דרכים, דוגמת החברה שייסדה. התנועה פתחה סניפים בירושלים (ובכלל זאת סניף פעיל מאוד הקשור לוועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית), ובכמה ערים וכפרים ברחבי הגליל והמשולש.⁴ באמצעות פעילויותיה אלה הצליחה תנועת אלֶאָרְד להגיע לקבוצות אוכלוסייה רבות, אף על פי שאין בידינו רישום מדויק של החברים. התנועה כללה גרעין קשה של תריסר פעילים, וביניהם: חביב קהווג'י, מנסור קרדוש, סברי ג'רייס וסאלח בראנסי. מסביבם התקבצו עשרות רבות של פעילים (סיגאוט, 2001, 63; Dallasheh, 2010, 25).

תגובת הממשלה לתנועה

עוד מראשית הקמתה הדאיגה תנועת אלֶאָרְד את החוגים הממשלתיים. בראשית ספטמבר 1959 המליץ היועץ לענייני ערבים לממשלה לסכל את פעילות תנועה

3 מתבסס על מכתב של אלארד, ללא תאריך, כמו שנמצא בארכיון הלאומי הישראלי, תיק 10/4326/2. אף שהמכתב אינו קושר ישירות בין הדרישה להגנה לבין תכנית החלוקה של האו"ם, הוא מזכיר את התכנית הן בהקשר של הדגשת אחריותה של ישראל כלפי האזרחים הפלסטינים והן בהקשר של מטרות התנועה.

4 ראו סיגאוט, 2001, 59. כמו כן מתבסס על ריאיון שערכתי עם מ' מיעארי ב-8.8.2005, חיפה.

קודם שזו תהפוך ל"בית הטבעי של מרבית האזרחים הערבים בארץ" (בוימל, 2001).⁵ תגובת הממשלה לא איחרה לבוא; בשנת 1959 סירבה הממשלה להעניק לתנועה רישיון להוצאת עיתון.⁶ כאשר הוציאה התנועה גיליונות בודדים סגרה הממשלה את העיתון, החרימה את הציוד והעמידה לדין את עורכיו. נוסף על כך לחצה הממשלה על חברים בתנועה להפסיק את פעילותם, ואיימה עליהם באיבוד מקור פרנסתם ובהגבלת חופש תנועתם. כל זאת כמובן במטרה להניא אותם מהמשך הפעילות (סיגאוט, 2001, 63; Dallas, 2010, 25).⁷ נוסף על כך ניסתה הממשלה למנוע את הקמתה של חברת ההוצאה לאור של אלֶאָרְד, והתנועה נאלצה לעתור לבית המשפט העליון פעמיים כדי להתיר להוצאה להירשם כחברה. למרות הניצחון הזה נאסר על תנועת אלֶאָרְד להוציא את העיתון שלה. בית המשפט העליון נתן יד להחלטת הממשלה שלא להעניק לאלֶאָרְד רישיון להוצאת עיתון (בג"ץ 39/64). בשנת 1964 סירבה הממשלה לרשום את התנועה כעמותה עותומנית, וגם החלטה זו קיבלה את אישורו של בית המשפט העליון.

בעקבות פסיקת בית המשפט הוכרזה התנועה ארגון בלתי חוקי. חלק מחבריה נעצרו, וחלקם האחר הורחקו מבתיהם והוגלו בתוך גבולות המדינה. חיפושים נערכו בבתי הפעילים, והוחרמו מסמכים (בג"ץ 235/64). בסופו של דבר, כאשר חברים בתנועה התכוונו להתמודד לבחירות לכנסת בשנת 1965 בשם "המפלגה הסוציאליסטית", נאסר עליהם הדבר והם נרדפו (קהווגי, 1978, 39). הם עתרו לבג"ץ נגד פסילתם מלהתמודד בבחירות. בג"ץ אישר פעם נוספת את המדיניות הממשלתית, וטען שלמרות היעדר בסיס חוקי לפסילת המפלגה הרי שעומדת למדינה זכות בסיסית להגן על עצמה מפני חתרנותה של אלֶאָרְד נגד המדינה. נשיא בית המשפט העליון, השופט שמעון אגרנט, קבע שאף שחופש ההתארגנות הוא חלק מהמשטר הדמוקרטי, הרי "אף משטר חופשי לא ייתן יד והכרה לתנועה אשר חותרת נגד אותו משטר" (ע"ב 1/65).

בית המשפט העליון העניק גיבוי מוגבל, בחלק מהחלטותיו, לחירויותיה

5 ראו בוימל, 2001, 245 (המלצות לטיפול במיעוט הערבי בישראל; 1959, p. 9, LPA 2-920-1958-18, (ספטמבר 1959), עמ' 9.

6 ראו למשל מכתב פתוח (סרוג'י, 1960) שנשלח במחאה על החלטתו של הממונה על המחוז להעניק רישיון לעיתון שלהם.

7 לדיונים במדיניות הממשלתית כלפי חברים בתנועה ראו ע'ת' אלֶאָרְד, 1960.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

הדמוקרטיה של תנועת אלֶאָרְד, בייחוד במקרים הנוגעים למעמדה של חברת אלֶאָרְד. אך רוב החלטותיו של בית המשפט העוסקות בפעילות הפוליטית של אלֶאָרְד ביטאו חשד ישראלי כבד כלפי האזרחים הפלסטינים. החלטת בית המשפט התכחשה לצורך להגן על זכויותיהם הפוליטיות הבסיסיות של הפלסטינים, ונתנה אור ירוק להמשך שליטתה החופשית של הממשלה במיעוט הערבי.

סיכום

תנועת אלֶאָרְד ביטאה את התגייסותם של האזרחים הפלסטינים בישראל להגנה על זהותם ועל זכויותיהם בזמן שעוד חוו על בשרם את זעזוע הנֶפֶּה ואת הדיכוי המתמשך שהטיל הממשל הצבאי. חברי אלֶאָרְד גילו יצירתיות ותושייה מרשימות, ותיעלו בצורה המרבית את הכלים המשפטיים שהיו בידיהם אגב ניצול הפרצות המשפטיות בניסיונותיהם לאתגר את הטענות הישראליות לדמוקרטיה, ולהדגיש את זהותם הלאומית ואת אזרחותם.

אף שתנועת אלֶאָרְד הציגה את סדר היום הפוליטי שלה בדרכים חוקיות ולגיטימיות, בגלל שאיפתה לשנות את המדיניות הישראלית באמצעים דמוקרטיים, ראתה בה הממשלה איום על קיומה של ישראל, והתייחסה אליה בהתאם. המדינה ביקשה לחסל כל פרויקט שאינו עולה בקנה אחד עם הפרויקט האידאולוגי הצינוני; ברי כי השקפתה של תנועת אלֶאָרְד סתרה את סדר היום של הממשלה. היחס הנוקשה שהיה מנת חלקה של התנועה לא נבע מאיום ביטחוני ממשי. עד היום אף לא אחד הוכיח שתנועת אלֶאָרְד התכוונה להשתמש באלימות או שהיה לה קשר כלשהו עם ארגונים אחרים אשר ניהלו התקפות מזוינות נגד ישראל דוגמת פת"ח (התנועה הלאומית הפלסטינית) או אש"ף. לאמתו של דבר היה דיכוי התנועה חלק ממנגנון הדיכוי הממשלתי הישראלי שפעל לשימור השליטה של המדינה באזרחים הפלסטינים. שימור השליטה הושג גם על ידי מניעת מימוש הזכויות הפוליטיות ועל ידי שלילת האפשרות לבטא את השאיפות הלאומיות ואת התביעות לאזרחות.

ראוי לציין שדיכוי תנועת אלֶאָרְד אף גבר על הדיכוי שהיה מנת חלקה של

המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י), אף ששתי הקבוצות חלקו עמדות פוליטיות משותפות רבות: שתיהן הכירו בזכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים; שתיהן דרשו את זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים; שתיהן קראו לישראל לוותר על קשריה עם הכוחות הקולוניאליים. אף שחברי המפלגה הקומוניסטית, ובייחוד החברים הפלסטינים, נרדפו וסבלו רבות, ניתן למפלגה מרחב צר לפעילות מתנגדת. ייתכן שאפשר לייחס יחס זה הן לאופייה הערבי-יהודי של מק"י, אשר מנע את הדרתה הפוליטית המוחלטת והן לזהירות הרבה שנקטה מפלגה זו במעשיה ובשיח שיצרה.

למרות פירוקה המשפטי והארגוני של תנועת אלֶאָרְד בשנת 1965, הרי שהאידאולוגיה המכוננת שלה, השפעתה והשראתה הפוליטית המשיכו להתקיים. אלֶאָרְד העלתה את המודעות הלאומית, חשפה את השיטות הישראליות, ועזרה להעניק לדור הבא מנהיגים צעירים אשר המשיכו להיות פעילים במגוון ערוצים לאומיים. אין זה מפתיע אפוא שרבות מהקבוצות הלאומיות הפלסטיניות שבאו אחרי אלֶאָרְד החשיבו את עצמן כממשיכות דרכה האידאולוגית. עם אלה נמנות בני הכפר, בל"ד ותנועות לאומיות אחרות.

מקורות

עברית

בויםל, יאיר (2001). **יחסו של הממסד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1958–1968, עבודת דוקטור**, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

פסקי דין

ע"פ 60/28 קהוגי ואחרים נגד היועץ המשפטי לממשל, פ"ד 14, 1960.
ע"ב 1/65 ירדור נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השישית, פ"ד 19(3), עמ' 365.
בג"ץ 39/64 חברת אלאַרד בע"מ נ' הממונה על מחוז הצפון, פ"ד 18(2), 1964, עמ' 340.
בג"ץ 253/64 סברי ג'רייס נגד הממונה על מחוז חיפה, פ"ד 18(4), 1964, עמ' 673.

אנגלית

Baransi, S. (1981). Oral history: The story of a Palestinian under occupation. *The Journal of Palestine Studies*, 11(1), 3–30.

Beinin, J. (1990). *Was the red flag flying there?: Marxist politics and the Arab-Israeli conflict in Egypt and Israel, 1948–1965*. Berkeley: University of California Press.

Dallasheh, L. (2010). Political mobilization of Palestinians in Israel: The movement al-Ard. In: R. A. Kanaaneh, and I. Nusair (Eds.). *Displaced at home: Ethnicity and gender among Palestinians in Israel* (pp. 21–38). Albany: State University of New York Press.

Sayigh, Y. (1997). *Armed struggle and the search for state: The Palestinian national movement, 1949–1993*. Oxford, England: Oxford University Press.

ערבית

חדית' אלאַרד (1959). מאמר מערכת, חדית' אלאַרד, 5.10.1959, עמ' 1, 6.
אָמנא אלאַרד (1959). מאמר מערכת, אָמנא אלאַרד, 14.10.1959, עמ' 1.
עִית' אלאַרד (1960). מאמר מערכת, עִית' אלאַרד, 4.1.1960, עמ' 1, 6.
סיגואט, מאריון (2001). **מנסור קרדוש: איש טוב מנצרת**, נצרת: האגודה הערבית לזכויות האדם.
סרוגי, מחמוד (1960). "מכתב פתוח" (ח'טאב מִפְתּוּח), נְדאא אלאַרד 13, 25.1.1960, עמ' 6.
קהווגי, חביב (1978). **הסיפור המלא של תנועת אלאַרד**, אלקודס: הוצאת אלערבי.

קריאה נוספת

עברית

חריס, רון (2001). "דמוקרטיה יהודית ופוליטיקה ערבית: תנועת אלֶאָרְד בבית המשפט העליון", **פלילים** 10, 107–155.

ערבית

ג'רייס, סברי (1973). **הערבים בישראל**, ביירות: המכון למחקרים פלסטיניים.

אנגלית

Bauml, Y. (2011). The military government. In N. Rouhana & A. Sabbagh-Khoury (Eds.), *The Palestinians in Israel: Readings in history, politics and society* (pp. 47–57). Haifa, Israel: Mada al-Carmel.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

תנועת בני הכפר

מוהנד מוסטפא

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

תנועת בני הכפר

מוהנד מוסטפא*

תנועת בני הכפר (אֶבְנָא אלְבֵּלְד)¹ נוסדה בסוף אוגוסט 1979 כאחת התצורות של הזהות הלאומית הפלסטינית בקרב החברה הפלסטינית בישראל שלאחר מלחמת ששת הימים, כיבוש האדמות הפלסטיניות ביוני 1967 וביטול הממשל הצבאי בשנת 1966. התנועה הוקמה בעיר אום אלפחם, ומנהיגיה הראשונים אף הם הגיעו מאותה עיר. חלק ממנהיגיה, דוגמת ראש התנועה מוחמד כיוואן, השתייכו בעבר לתנועת "אלארד". עובדה זו מחזקת את הטענה שתנועת בני הכפר צמחה מאותו זרם שעליו קמה תנועת אלארד, אשר בג"ץ הוציא אותה מחוץ לחוק ב-1965. תנועת אלארד הושפעה מהזרם הלאומי הנאצריסטי בעולם הערבי, וביטאה נטיות לאומיות פן-ערביות מובהקות. תנועת בני הכפר לעומתה הושפעה מצמיחת התנועה הלאומית הפלסטינית, ובייחוד מהפגל השמאלי שלה (חידר, 1995).

הסוגיה הפלסטינית מילאה מקום מרכזי בשיח התנועה, והיא הפנתה חצי ביקורת כלפי המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שהייתה אז הכוח הפוליטי היחיד אשר פעל בקרב הפלסטינים בישראל. לטענתה המפלגה הקומוניסטית מאפשרת להיטמע בתוך הזהות הישראלית. כך נכתב בעלון "האלטרנטיבה הלאומית" משנת 1983: "בעיצומה של הגאות הלאומית הפלסטינית לאחר 1967, ממשיכה המפלגה הקומוניסטית הישראלית עם הגינוי שלה לפעולות הצבאיות הפלסטיניות ועם קביעתה שמדובר במעשי חבלה, והצגת פתרון אשר מנציח את חלוקת העם והמולדת... ושאנחנו כאן בפנים מהווים חלק מהעם הישראלי, וגורלנו נקשר סופית בגורל מדינת ישראל" (מצוטט אצל ג'בריל וואסף, 1990, 128-129). תנועת

* ד"ר מוהנד מוסטפא הוא מרצה במכללה האקדמית אור יהודה ובאוניברסיטת חיפה וחוקר עמית במרכז מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.
1 הצירוף "תנועת בני הכפר" הוא התרגום המקובל בעברית לשם התנועה, אך רבים בתוך התנועה ומחוצה לה סוברים שהתרגום המדויק הוא "בני הארץ".

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בני הכפר סברה אפוא שהמפלגה הקומוניסטית חותרת ליצור זהות ישראלית עבור הפלסטינים בישראל, ומעניקה לגיטימציה למדינה הקולוניאליסטית אשר השתלטה על חלקים מהמולדת. בו בזמן ראתה התנועה בעצמה חלק מהמפעל הלאומי הפלסטיני אשר שואף להקים מדינה פלסטינית אחת על כלל האדמות הפלסטיניות. לתפיסתה הפלסטינים החיים בישראל הם חלק מהעם הפלסטיני, ועל כן אין זה נכון לפצל את מאבקם ואת זהותם או לערבב את זהותם הלאומית הפלסטינית בזהויות אחרות.

באוגוסט 1972 הוכרזה התנועה רשמית, במהלך חלוקת הכרוז הראשון שלה לציבור באום אלפחם, ועליו היה חתום "הוועד להגנה על זכויות הפועלים". הכרוז השני אשר הופץ באותה שנה התמקד בזכות העקורים לשוב אל הכפרים שגורשו מהם, ועליו הייתה חתומה "ועדת ההגנה על אקריית' ופרעם". הכרוז השלישי קרא להיאבק בהפקעת האדמות, ועליו היה חתום "הוועד להגנה על האדמה" (שקד, 2012, 152).

התנועה התמקדה בזהותה הפלסטינית וביססה את פעילותה הפוליטית עליה. היא לא נמנעה מלהכיר במציאות הישראלית שנוצרה בעקבות הקמת מדינת ישראל, ופנתה לפעול בזירה המוניציפלית. לשיטתה לא הייתה סתירה בין ההשתתפות בחירות למועצות המקומיות הערביות בישראל ובין זהותה הפלסטינית, שכן המועצות מונהגות על ידי ערבים ומטרותן לשרת את החברה הערבית. היא ראתה בפעילותה זו מנוף פוליטי וקהילתי לתנועה. בשנת 1972 השתתפה התנועה לראשונה בבחירות המקומיות באום אלפחם וזכתה במושב אחד במועצה, שאייש אותו כיוואן בעצמו (ע'אנם ומוסטפא, 2009). מאז ועד היום ממשיכה התנועה להשתתף במערכות הבחירות המקומיות ביישובים שבהם מתגוררים בני החברה הפלסטינית בישראל. למרות זאת היא לא הצליחה להפוך לגורם פוליטי בולט בזירה המקומית דוגמת חד"ש או התנועה האסלאמית, אשר התחילה להשתתף בבחירות לרשויות המקומיות בסוף שנות השמונים, ועל כן נשארו הישגיה במישור זה מזעריים (מוסטפא, 2000).

לעומת הישגיה הדלים בבחירות המקומיות, נוכחותה של תנועת בני הכפר באוניברסיטאות הייתה דומיננטית, ובייחוד באוניברסיטה העברית בירושלים.

תחילה באמצעות פעיליה בקרב הסטודנטים, ובהמשך בברית שכרתה עם "התנועה הלאומית המתקדמת" (תל"ם). תל"ם הוקמה באוניברסיטאות בשנת 1979 על רקע הפסד "הסטודנטים הלאומיים" בבחירות לוועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית, ואלה הגדירו אותה בעלון התנועה שכונה "אלתחאדי ואלאלתזאם" (האתגר והמחויבות) כך: "התנועה הלאומית המתקדמת היא תנועת שמאל אותנטית בהתבסס על קריאה מדעית של המציאות. מתוך הבנת סוגיות תקופת המעבר העכשווית על סתירותיה ותנאיה, התנועה יכולה לייצג את מושג השמאל בכל המשמעות של המילה, ולהוביל מאבק עממי בהשראת האופק השמאלי". היא מייצגת את האינטרסים האמתיים של ההמונים המדוכאים, של הפועלים ושל הפלאחים, תושבי מוקדי העוני, ערבים ויהודים, בחתירה ליצור חברה נקייה מדיכוי ומאפליה, ולמען רווחת כולם בלי יוצא מהכלל (תל"ם, 1979, 11).² אפשר לראות בתנועה זו זרוע סטודנטאילית של תנועת בני הכפר (חידר, 2014, 24), אך פעילות בני הכפר חרגה מכותלי האוניברסיטאות. התנועה הקפידה לצרף את שמה של תל"ם לזה של שם בני הכפר, אפילו בכרוזים הארציים שהיא הפיצה עד ראשית שנות התשעים. מציאות זו מעידה על מרכזיותה של תל"ם בתוך בני הכפר, בתחומי השיח, הפעילות ואף ההנהגה.

אפשר לטעון שמצעה, פעילותה ופרסומיה של תל"ם ביטאו לראשונה במסודר את הגותם הפוליטית של בני הכפר. אין זה אומר שהגותם זו לא הייתה חלק מהשיח של בני הכפר לפני כן, אך תרומתה העיקרית של תל"ם הייתה תחילה בניסוח הרעיונות הללו ובהמשך בהפצתם בקרב הסטודנטים הערבים. רעיונות אלה זכו בפופולריות בקרב הסטודנטים יותר מאשר בקרב כלל החברה הערבית, והם אתגרו את הרעיונות ואת השיח של המפלגה הקומוניסטית ושל חזית הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות המשתייכים לחד"ש. פרסומי התנועה משקפים את הקונפליקט שהיה לה עם הציונות ועם בני בריתה, בעולם בכלל ובאזורנו בפרט, ורואים בו קונפליקט קיומי ולא סכסוך על גבולות. תל"ם גרסה שהקולוניאליזם הציוני סותר במהותו את קיומם המתמשך של הילידים. ברמה המקומית היא סברה ש"ההמונים הפלסטינים בתוך גבולות '48 הם חלק בלתי

2 להרחבה בסוגיית התנועה הסטודנטאילית, ראו מאמר בספר זה על אודות תנועת הסטודנטים, והפעילות הסטודנטאילית הפלסטינית בישראל.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

נפרד מהעם הפלסטיני, וכי מאבקם בפנים הוא אחת התצורות של המאבק הלאומי הפלסטיני, ואינו סותר אותו" (תל"ם, 1979, 11).

חברי בני הכפר היו תמימי דעים לגבי ההשתתפות בבחירות למועצות המקומיות, אך נחלקו בסוגיית ההשתתפות בבחירות הפרלמנטריות. הוויכוח בנושא התגלע בשנת 1981, ערב הבחירות לכנסת העשירית. זרם אחד קרא להשתתפות התנועה בבחירות, והזרם האחר גרס שעמדותיה האוטנטיות של התנועה הלאומית כלפי הציונות ומדינת ישראל צריכות להתבטא בהחרמת הבחירות האלה. הוויכוח הגיע לשיאו בשנת 1983, ערב הבחירות לכנסת האחת עשרה, וגרם לפילוג הראשון בתוך התנועה. הקבוצה הפורשת כינתה את עצמה "אַבְנָא אלבלד - חזית אלְאַנְצָאר" (בני הכפר - חזית התומכים), והחליטה להשתתף בבחירות לכנסת. לצורך כך חברה לתנועה המתקדמת לשלום בראשות מוחמד מיעארי. תנועת בני הכפר יצאה במתקפה על התנועה המתקדמת לשלום, ולמרבה האירוניה מצאה לה שותף מפתיע בדמות המפלגה הקומוניסטית. ייתכן שהיריב המשותף גרם להתקרבות מסוימת בין בני הכפר לבין המפלגה הקומוניסטית בהתנגדותם לתנועה המתקדמת של מיעארי. מצד אחד, המפלגה הקומוניסטית ראתה בתנועה המתקדמת גורם מתחרה בבחירות לכנסת, שכן היו קווים משותפים בולטים בין שתי המפלגות: מפלגות ערביות עם שותפים יהודים, הנהנות מתמיכת אש"ף ומאמצות שיח לאומי פלסטיני. מצד אחר, תנועת בני הכפר חששה מכך שהשיח של התנועה המתקדמת לשלום יהווה חלופה פרגמטית לשיח הלאומי שלה, מעצם העובדה שהאחרונה עוסקת גם בסוגיות היומיום המטרידות את הציבור.

שנות השמונים לא הביאו עמן עלייה של ממש בכוחה של תנועת בני הכפר, והישגיה בזירה המקומית נותרו מצומצמים. השיח הרעיוני והלאומי של תנועת בני הכפר זכה לבולטות רבה, ואומץ על ידי חלק מהאליטות, בזכות הדגש הרב של הפרויקט הלאומי הפלסטיני מחד גיסא, ובעקבות עוינותן של חלק מהאליטות הללו כלפי המפלגה הקומוניסטית מאידך גיסא (ע'אנם ומוסטפא, 2005). למרות זאת לא השכילה התנועה להרחיב באמצעות שיח זה את הבסיס העממי שלה, והוא נותר בעיקר בתוך האוניברסיטאות באמצעות פעילותה הסטודנטילית. יתרה מזאת, בסוף שנות השמונים חלה נסיגה בכוחה של התנועה

בזירה הסטודנטיואלית. פריצת האינתיפאדה הראשונה בסוף שנת 1987 גרמה לתמורות בפרוגרמה הפוליטית של התנועה, אשר דגלה עד אז בפתרון המדינה הדמוקרטית החילונית על כל פלסטין כמתחייב מהאמנה הלאומית הפלסטינית. במצע הפוליטי שהוציאה התנועה בפברואר 1988 היא הביעה את נכונותה לקבל כל פתרון זמני, וכך נכתב בסעיף העשירי:

אנחנו תומכים בכל פתרון זמני אשר יזרז את הקמת החברה הדמוקרטית, ואף תומכים בהקמת המדינה הפלסטינית העצמאית. אף על פי כן יש להדגיש ששורש הבעיה טמון בהגמוניה האימפריאליסטית על האזור שלנו ובאופי הגזעני של הקולוניאליזם הציוני. לפיכך מן הראוי לפעול להקמת כוח ציבורי דמוקרטי, אשר יאבק בכוחות הכיבוש והדיכוי המיוצגים על ידי הציונות והאימפריאליזם. אלה לא יוותרו לעולם על אופיים הכוחני (בני הכפר, 1988).

אימוץ פתרון השלבים לא ביטא ויתור על פתרון המדינה האחת, ופתרון זה ימשיך להיות נוכח בשיח של התנועה, ואף יגיע למלוא עוצמתו בעשור האחרון. התנועה המשיכה לאחוז בעמדה המחרימה את הבחירות לפרלמנט ואת השתתפות בבחירות השלטון המקומי. כך נכתב בסעיף ה-16 של המצע:

ניסיון העבר מראה שהמאבק הפרלמנטרי אינו משרת את האינטרסים של ההמונים הפלסטינים בתקופה הנוכחית, בגלל חוסר התוחלת שלו ליצור את השינוי. בד בבד משרתת ההשתתפות בבחירות המקומיות צורך חיוני על רקע הקִשָּׁר הישיר בין הרשויות המקומיות לבין ההמון הערבי. ההשתתפות בבחירות המקומיות באה במטרה לשפר את תנאי המחיה, ולמצות את הזכויות היומיומיות" (בני הכפר, 1988).

בשנת 1989 השתתפה תנועת בני הכפר בבחירות המקומיות במסגרת חדשה שהקימה בשם "חזית הפעולה הלאומית". התנועה הקימה חזיתות כאלה ב-12 יישובים עבריים בהשראת המודל שהתוותה המפלגה הקומוניסטית, אשר כרתה בריתות עם כוחות מקומיים שאינם מזדהים בהכרח עם העמדות הפוליטיות והאידיאולוגיות של המפלגה, במטרה לבסס את מעמדה בבחירות המקומיות.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מודל החזיתות ביטא ניסיון של בני הכפר לצאת מהבדידות של התנועה במישור המקומי והארצי (חידר, 1995, 144). אך הניסיון נחל כישלון חרוץ: לא רק שהתנועה כשלה בחיזוק הייצוג שלה בשלטון המקומי, היא אף הפסידה את הייצוג שלה בעיר אום אלפחם, מעוזה ההיסטורית. ייתכן שנסיגה זו קשורה בעובדה שהתנועה האסלאמית (הפלג הצפוני) השתתפה בבחירות המקומיות בפעם הראשונה, והישיגה באום אלפחם היו גדולים וחסרי תקדים (מוסטפא, 2000, 34).

בשנות התשעים חלו תמורות הדרגתיות בעמדותיה של תנועת בני הכפר בכל הנוגע לחברה הפלסטינית בישראל ולייחודיות של הפלסטינים בישראל משאר העם הפלסטיני. הדבר בא לידי ביטוי בשיתוף הפעולה עם מפלגות אחרות הפועלות בזירה הפנימית, ובייחוד עם המפלגה הקומוניסטית בבחירות לוועדי הסטודנטים הערבים. התנועה ראתה שהמאבקים בסוגיות חיי היומיום אינם סותרים את המאבק הלאומי להקמת מדינה פלסטינית, ואף הביעה את נכונותה לשתף פעולה עם כוחות דמוקרטיים יהודיים. היא תמכה בהקמת מוסדות לאומיים עבור הפלסטינים בישראל. עם זאת לא חל שום שינוי בעמדתה נגד ההשתתפות בבחירות לכנסת (מוסטפא, 2000).

הקמת מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) בשנת 1996 שיקפה צומת דרכים חשוב בהיסטוריה של תנועת בני הכפר, אשר רבים ממנהיגיה עברו למפלגה החדשה שעזמי בשארה היה אחד ממנהיגיה הבולטים (ראו מאמר בספר זה על בל"ד). בבחירות לכנסת הארבע עשרה (1996) התמודדה בל"ד ברשימה משותפת עם חד"ש, ובאותה תקופה הציגה את רעיון "מדינת כל אזרחיה". ההצטרפות לבל"ד הייתה ראשיתו של הפילוג השני בתוך בני הכפר. בשנת 1998 הוציא הפלג שהתנגד לבחירות מלכתחילה גילוי דעת, אשר הבהיר שעמדות התנועה אינן מתיישבות עם מצע המפלגה של בל"ד והכריז על הקמת "חזית לאומית חוף-פרלמנטרית", בקראו במפורש להחרים את הבחירות לפרלמנט הישראלי (חידר, 2014, 34). באפריל 1999 הוציאה התנועה גילוי דעת בכותרת "שגינו, ואנחנו נתקן את השגיאה", ובו מתייחסת ביקורת עצמית של התנועה וקריאה לחזור לרעיונות ההיסטוריים של בני הכפר. הביקורת העצמית התבטאה בעיקר בהצגת מצע פוליטי הכולל: קריאה לאמץ מחדש את פתרון המדינה האחת; התנגדות

חד-משמעית להשתתפות בבחירות לכנסת; דרישה לאוטונומיה של הפלסטינים בישראל. המצע הפוליטי אושר על ידי התנועה בשנת 2000, וכך נכתב בו:

תנועת בני הכפר מאמינה שהקמת המדינה הדמוקרטית על כל שטח האדמה הפלסטינית היא הפתרון האידאלי, אשר ישים קץ לדיכוי הלאומי כלפי העם הערבי הפלסטיני, וההמונים היהודים בגלל שהוא מבטיח את השתלבותם באזור בתנאי שלום אמתי, הרחק מהגזענות והאפליה והכיבוש, ומציל אותם מהמפעל הציוני האימפריאליסטי אשר חותר לסגור אותם בתוך 'גטו', ואף משתמש בהם ככלי שרת עבור האינטרסים האימפריאליסטיים באזור (בני הכפר, 2000, סעיף 9).

למרות חזרתה לעמדותיה ההיסטוריות יצאה תנועת בני הכפר מהמשבר בשן ועין וחלשה יותר מאי פעם. רבים ממנהיגיה נשארו בבל"ד. התנועה עברה פילוג נוסף: בראש אחד הפלגים התייצב רג'א אגבריייה מאום אלפחם ובראש הפלג השני - מוחמד כנאענה מעראבה. הפילוג החזיק מעמד עד שנת 2011, כאשר שני הפלגים שבו להתאחד והקימו הנהגה קולקטיבית זמנית עד השלמת מלאכת הקמת מוסדות התנועה המאוחדת. בחודש ינואר 2011 הוציאה התנועה הצהרה המציגה את פרטי ההסכם בין שני הפלגים, ובה נכתב:

הפגישה נערכה בתאריך 3.12.2011 בהשתתפות נציגי כל הגורמים שהוסכם על מספרם ושמותיהם מבעוד מועד. היא התקיימה בביתו של החבר מוחמד כנאענה המרותק לביתו בגלל צו מעצר בית. בפגישה סוכמו הנקודות האלה: הפגישה היא גולת הכותרת של ההסכמה העקרונית לאחד בין כל חלקי התנועה. בפגישה הוכרו על פירוק כל הפלגים והגופים שלהם, ובייחוד הפלג של החבר מוחמד נעאמנה והפלג של החבר רג'א אגבריייה, ועל כן אין עוד הצדקה להישארות ראשי הפלגים בתפקידיהם, ושניהם הכריזו על התפטרותם. הוכר גם שהנוכחים בפגישה מהווים גוף הנהגה מאוחד ומורחב וזמני (בני הכפר, 2011).

בדצמבר 2012 כינסה התנועה אספה לאומית לא מן המניין שכותרתה "האיחוד והבנייה מחדש", אך גם אחריה טרם הושלם האיחוד, ולא נבחר מזכיר כללי לתנועה.

סיכום

עמדותיה הפוליטיות של תנועת בני הכפר מושפעות ממצעה ומהשיח ההיסטורי של שנות השבעים. היא רואה בפלסטינים בישראל חלק אותנטי מכלל העם הפלסטיני, והתנועה הלאומית שלהם היא חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית הפלסטינית. תנועת בני הכפר ממשיכה להחזיק בהתנגדותה ליטול חלק בבחירות לכנסת והיא פועלת נמרצות בכל מערכת בחירות כדי להחרים אותן. תנועת בני הכפר מאמינה שיש צורך בהקמת פרלמנט של פלסטינים בישראל, אשר ייבחר ישירות על ידי כלל הציבור הפלסטיני בתוך ישראל. פרלמנט זה ישמש תחליף לוועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי בישראל. התנועה חזרה אל עמדותיה המקוריות בדבר פתרון המדינה האחת, אחרי שזנחה אותן בשנות השמונים לטובת פתרון השלבים. פתרון המדינה האחת מוזכר בעקיבות במצע הפוליטי של תנועת בני הכפר מאז אוגוסט 2000, והתנועה משתתפת באופן קבוע בכנס חיפה על אודות המדינה החילונית המאוחדת מאז שנת 2008. תנועת בני הכפר קידמה את השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל בשנות השבעים, והשפעתה עליו הייתה כבירה, היא גם תרמה להחזרת השאלה הפלסטינית והזהות הלאומית הפלסטינית אל מרכז החיים הפוליטיים. למרות זאת לא השכילה התנועה מאז הקמתה בשנות השבעים למנף את תרומתה הרעיונית לזירה העממית, והיא עודנה תנועה קטנה מבחינת ציבורית למרות התפקיד המורלי החשוב של השיח הפוליטי והרעיוני שלה בחיי הפלסטינים בישראל.

ביבליוגרפיה

עברית

שקד, רוני (2012). **על הגדר: הפלסטינים בישראל רדיקליזם לאומי**, ירושלים: כרמל.

ערבית

בני הכפר (2011). **הצהרת תנועת בני הכפר: תנועת בני הכפר מאוחדת**, 4.12.2011.

--- (2000). **המצע הפוליטי של תנועת בני הכפר**, אוגוסט 2000.

--- (1988). **המצע הפוליטי של התנועה הלאומית המתקדמת**, 7.2.1988.

ג'בריל מוחמד, ונזאל ואסף (1990). **הפלסטינים של 48: מאבק מתמשך לשחרור 1948-1988**, אלקודס: מרכז אלזהראא למחקר.

חידר, עזיז (2014). **"הגותם הפוליטית של הערבים הפלסטינים ב'ישראל': התנועה הלאומית המתקדמת 'בני הכפר'"**, אלמוסתקבל אלערבי (425): 22-40.

--- (1995). **התנועה הלאומית המתקדמת - בני הכפר: מחקר על אודות המרכיבים הלאומיים והיומיומיים בהגות הפוליטית בקרב הפלסטינים בישראל**, ביר זית: אוניברסיטת ביר זית.

מוסטפא, מוהנד (2002). **התנועה הסטודנטיאליה באוניברסיטאות הישראליות**, אום אלפחם: המרכז ללימודים עכשוויים.

--- (2000). **נסיגת המפלגות הערביות בשלטון המקומי**, אום אלפחם: מרכז ללימודים עכשוויים.

ע'אנם, אסעד, ומוהנד מוסטפא (2009). **הפלסטינים בישראל: מדיניות המיעוט היליד במדינה האתנית**, רמאללה: מדאר - המרכז הפלסטיני למחקרים ישראליים.

--- (2005). **ההתארגנות הפוליטית בקרב הפלסטינים בישראל**, טמרה: עמותת אבן ח'לדון.

תל"ם (1979). **אלתחאדי ואלאלתזאם**, עלון סטודנטיאלי של התנועה הלאומית המתקדמת באוניברסיטה העברית בירושלים.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

התנועה הלאומית המתקדמת

עזיז חידר

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

התנועה הלאומית המתקדמת

עוזי חידר*

א. מבוא

הופעת התנועה הלאומית המתקדמת¹ ופעילותה בזירה הפוליטית של הערבים הפלסטינים בישראל² הן פרק חשוב בגיבוש החשיבה הפוליטית והלאומית הפלסטינית. ייחודיות התנועה טמונה בעובדה שהיא ראתה בעצמה אחד מזרמי התנועה הלאומית הפלסטינית הפועלים למציאת פתרון לבעיה הפלסטינית. עם זאת, התנועה ראתה בערבים הפלסטינים החיים בתוך ישראל אזרחים בעלי משקל פוליטי, אשר ביכולתם להשפיע על קבלת ההחלטות בזירה הישראלית. בכך נטשה התנועה הלכה למעשה את מיקומן המסורתי של המפלגות ושל התנועות הפוליטיות הערביות, אשר הוקמו לאחר הנפצה, מיקום אשר עד אז היה שולי בפוליטיקה הישראלית ובפוליטיקה הפלסטינית כאחד. התנועה סברה שהחיבור בין היותה אחד מזרמי התנועה הלאומית הפלסטינית לבין היותה שותפה טבעית בפוליטיקה הישראלית הוא אפשרי. חשיבה מעין זו, אשר צמחה בראשית שנות השמונים, הייתה חידוש בפעילותם הפוליטית של הערבים הפלסטינים בישראל, והטביעה חותם מתמשך על הגותם הספרותית והרעיונית ועל פעילותם הפוליטית.

מאמר זה סוקר בחטף את לידתה והתפתחותה של התנועה הלאומית המתקדמת בשנות השמונים של המאה העשרים, ואת התפרקותה והיעלמותה מהזירה הפוליטית בראשית שנות התשעים (1981-1992). המאמר יתמקד בהגותה הפוליטית של התנועה, במתודות הפעילות, בהתמודדותה עם מגוון האירועים שהתרחשו במזרח התיכון בשני ההקשרים - הפלסטיני והישראלי - ובפעילותה בקרב הערבים הפלסטינים בישראל.

* פרופ' עוזי חידר הוא מרצה ללימודים ישראליים במכון למחקרים אזוריים, אוניברסיטת אלקודס.
1 התנועה מכונה בשמות שונים. במאמר זה בחרתי את השם שהתנועה השתמשה בו בפרסומיה, ובייחוד בהחלטות הוועידה הכללית שלה "התנועה לאומית המתקדמת". בעלוני הבחירות שלה היא השתמשה בשם "הרשימה המתקדמת לשלום".

2 עקרונית מחקר זה משתמש במונח "הערבים הפלסטינים בישראל", אף שהתנועה עצמה השתמשה במונחים שונים במסגרת פעילותה ופרסומיה כדי להצביע על אותו קולקטיב. על כן ייתכן שיעשה כאן שימוש גם במונחים אחרים, בייחוד כאשר הדברים מובאים בשם אומריהם.

ב. צמיחת התנועה הלאומית המתקדמת וייצוגה בזירה הפרלמנטרית

התנועה המתקדמת צמחה בעיצומן של ההתפתחויות העמוקות בקרב הפלסטינים בישראל בעקבות מלחמת 1967 והשלכותיה. בחיי הפלסטינים החל פרק חדש, אשר התאפיין בשינויים מהירים ומהותיים בתחומי השכלה והכלכלה וכן בהקשר החברתי ובהקשר המעמדי. תמורות אלה הצמיחו כוחות סוציו-פוליטיים חדשים, ואף עוררו פעילות פוליטית נמרצת ומואצת. במסגרתן צמחו תנועות פוליטיות חדשות וגופים מייצגים אשר שיקפו את התעצמותן ואת התגבשותן של התודעה הלאומית ושל הזהות הלאומית.

בשנת 1973 הוקמה "אגודת האקדמאים" (ראַבְטַת אלֶאֶפְאֵדִימִיִן) בני נצרת במטרה להשתתף בבחירות לרשות המקומית. האגודה הגיעה להסכם על הקמת חזית רחבה ("חזית נצרת המתקדמת") עם המפלגה הקומוניסטית (רק"ח), עם ועד הסוחרים ובעלי המלאכה, עם ועד הסטודנטים בני נצרת ועם גורמים עצמאיים. החזית זכתה בבחירות, ותאופיק זיאד נבחר לכהונת ראש העירייה בשנת 1975. מודל החזיתות החל לצמוח ביישובים ערביים נוספים עד הקמתה של "החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון" ברמה הארצית, והיא נטלה חלק במערכת הבחירות לכנסת התשיעית בשנת 1977 (חידר, 1990, 27).

בשנת 1981 התרחש פילוג בחזית של נצרת, ובמסגרתו נטשו 77 חברים בהנהגתם של עו"ד כאמל דאהר ושל ד"ר רשיד סלים את החזית, והקימו גוף חדש בשם "הסיעה הלאומית בנצרת". סיבות הפילוג היו השתלטותה של המפלגה הקומוניסטית על החזית, שהביאה ל"היעדר חופש הדעה" (דיביני, 1985), ושאפתם ל"חופש הדעה ועצמאות ההחלטות" (סלים, 1990). בשנת 1982 הקימה הסיעה את "התנועה המתקדמת", והחלה בפעילותה הפוליטית. התנועה הפיצה את רעיונותיה באמצעות עיתון **אלְתְדַאמוֹן** (סולידריות), ומאוחר יותר באמצעות עיתון **אלוֹטוֹן** (המולדת) ובאמצעות כתב העת לענייני תרבות **אלְמוֹאֶבְב**. התנועה השתתפה בבחירות לרשות המקומית בנצרת בשנת 1983 וזכתה בארבעה מושבים, עובדה שעודדה אותה להרחיב את פעילותה גם לרמה הארצית. התפתחות זו התרחשה אחרי שמנהיגי התנועה הבחינו בחלל פוליטי שנוצר בעקבות היעלמות הרשימות הערביות הלווייניות למפלגות הציוניות, ובייחוד אחרי שעמדו על היעדר זרם לאומי-פלסטיני, שיהיה מנותק רעיונית מהמפלגה הקומוניסטית, אשר ייצגה

שותפות יהודית-ערבית. התנועה נימקה את סיבת קיומה (*Raison d'être*) "בתנאים האובייקטיביים ובאמונה הפטריוטית אשר הלכה והעמיקה במהלך השנים האחרונות, בייחוד לנוכח היעדר הפרקטיקה הפוליטית המחויבת לעניין הפלסטיני, והיעדר התפיסה הפלסטינית הבהירה בקרב כל המפלגות הפועלות בזירה, בעיקר בסוגיות ההשתייכות והזהות הלאומית של המוני העם" (התנועה המתקדמת לשלום, 1988).

בשנת 1984 חברה התנועה המתקדמת לתנועת "אלטרנטיבה" השמאלנית הרדיקלית בהנהגתם של אורי אבנרי ושל אלוף (במיל") מתי פלד, אשר פרשו מתנועת של"י, ואל תנועת "אלאֶנְצָאר" אשר פרשה מתנועת בני הכפר. שלושת הגופים הקימו את "הרשימה המתקדמת לשלום", אך התנועה המתקדמת שמרה על ייחודה ועל עצמאותה כגוף נפרד.

החברים הערבים היו רוב ברשימה והם עמדו על כך שרשימת המועמדים לכנסת תשקף זאת, בכך שתעמיד ערבי בראשה ותעניק לערבים רוב (51%) ברשימה הכוללת. המצע הפוליטי של הרשימה כלל דרישה לשוויון מלא והענקת זכויות לאומיות ואזרחיות לערבים הפלסטינים בישראל. נוסף על כך הכירה הרשימה בזכות שני העמים (הישראלי והפלסטיני) להגדרה עצמית וקראה להכרה הדדית בין ישראל ואש"ף, לנסיגת ישראל מכל השטחים הפלסטיניים, אשר כבשה בשנת 1967 ובכללם ירושלים, ולהקמת מדינה פלסטינית עצמאית בצד מדינת ישראל. היא קראה לממש את הדרישות הללו באמצעות משא ומתן ישיר בין ישראל ואש"ף (הרשימה המתקדמת לשלום, 1984, 7).

הרשימה, אשר בראשה עמדו עו"ד מוחמד מיעארי ומתי פלד, השתתפה בפעם הראשונה בבחירות לכנסת האחת עשרה (1984), והצליחה לזכות בהן בשני מנדטים. בשנת 1986 התגלעו חילוקי דעות ארגוניים ופוליטיים בתוך הרשימה, אשר הביאו לפרישת שלושים חברים ערבים בולטים, מרביתם מאזור המשולש. בשנת 1988 נטשו את הרשימה מרבית המנהיגים היהודים. כך היא הפסידה מנדט אחד בבחירות לכנסת השתים עשרה (1989), ומוחמד מיעארי הפך לנציגה היחיד בפרלמנט. בבחירות לרשויות המקומיות, שהתקיימו בשנת 1989, זכתה הרשימה לייצוג בארבע מועצות עירוניות ומקומיות מתוך 12 רשויות שהתמודדה בהן (שישה חברים). במועצת העיר נצרת ירד כוחה מארבעה חברים לשני חברים בלבד.

ג. תפיסתה הפוליטית-חברתית של התנועה הלאומית המתקדמת

בבואנו לנתח את תפיסתה הפוליטית של התנועה, יש להביא בחשבון שתי עובדות: האחת, שהתנועה פרסמה מצע פוליטי-חברתי עוד לפני הקמת הרשימה המתקדמת לשלום. השוואה בין מצע ה"תנועה" לבין מצע ה"רשימה" מעלה שאין חפיפה מוחלטת בין השניים. נוסף על כך שמרה התנועה על עצמאותה למרות הקואליציות שִׁצְרָה. אפשר אפוא להבחין בנקל שחברי התנועה ביטאו דעות ועמדות הנבדלות מדעותיה ומעמדותיה הרשמיות של הרשימה. העובדה השנייה היא שהתנועה עברה תהליכי שינוי במהלך קיומה. חלק מהסעיפים במצעה הראשון עברו שינוי נוסח או נעלמו כליל מהמצעים הבאים. סעיפים חדשים התווספו בהתאם לשינויים בעמדות התנועה במהלך השנים.

המצעים הפוליטיים-חברתיים של התנועה המתקדמת ושל הרשימה המתקדמת היו מקיפים, וכללו נושאים רבים ומגוונים הנוגעים למציאות בישראל, לסוגיה הפלסטינית, למעמדם של הערבים הפלסטינים בישראל ולמציאות במזרח התיכון. עם זאת התמקדו פעילותה והגותה בשתי סוגיות עיקריות: פתרון הבעיה הפלסטינית; מעמדם של הערבים בתוך ישראל.

מצע התנועה כלל עשרה סעיפים. תשעה מהם התוו את הגדרת התנועה, את מטרותיה ואת שיטות המאבק שלה. הסעיף העשירי כלל עשרה סעיפי משנה אשר התייחסו, רובם ככולם, לדרישותיהם של הערבים הפלסטינים בישראל. עמדותיה הפוליטיות הכלליות של התנועה התבטאו במצע הרשימה המתקדמת ובספרות הפוליטית אשר התפרסמה בכתבי העת של התנועה. כעת אציג את עקרונותיה הבסיסיים בתפיסה הפוליטית-חברתית של התנועה המתקדמת.

1. פתרון הבעיה הפלסטינית

פרסומיה הפוליטיים של התנועה המתקדמת התייחסו לכל רכיבי הסוגיה הפלסטינית. אציג בקצרה שלושה רכיבים.

(א) התנועה הדגישה שאש"ף הוא נציגו הלגיטימי הבלעדי של העם הפלסטיני בשני מצעי הבחירות שלה לשנת 1984 ולשנת 1988 (הרשימה המתקדמת לשלום, 1984, סעיף 6; הרשימה המתקדמת לשלום, 1988, סעיף 6). התנועה הדגישה את העובדה שאש"ף מייצג את כל הפלסטינים באשר הם, ואילו המפלגה

הקומוניסטית התעקשה שאש"ף אינו מייצג את הפלסטינים בישראל. זו הייתה אחת מנקודות המחלוקת ביניהם.

ב) התנועה המתקדמת גרסה שפתרון צודק של הסוגיה הפלסטינית "חייב להבטיח הכרה בזכות הפלסטינים להגדרה עצמית ולהקמת מדינה עצמאית על אדמת" ("פי סְבִיל אלתצ'אמון", פברואר 1983, "מצע התנועה המתקדמת"; אלֶוֶטן, 25.10.1985, דבר העורך). פתרון זה משמעו נסיגת ישראל מכל האדמות הערביות אשר כבשה בשנת 1967 (**אלתדאמון**, 7.6.1985, דבר העורך), ובכלל זה מירושלים המזרחית (**אלֶוֶטן**, 14.4.1989, דבר העורך), והכרה בזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים (פי סְבִיל אלֶוֶטן, פברואר 1983, מצע התנועה המתקדמת). התנועה הדגישה את זכות השיבה פעמים רבות, וציינה אותה שוב בוועידת היסוד שלה (**אלתדאמון**, 30.8.1985; 20.9.1985, מדבריו של ד"ר רשיד סלים בוועידת ז'נבה). נציין בהקשר זה שהתנועה המתקדמת לא סרטטה את גבולותיה של המדינה הפלסטינית, אך הסעיף הראשון של מצע הרשימה המתקדמת מזכיר שהמדינה תוקם על השטחים אשר נכבשו בשנת 1967, כלומר בצד מדינת ישראל (הרשימה המתקדמת לשלום, 1984). חילוקי דעות בין התנועה לבין הרשימה אפשר למצוא גם בסוגיית זכות השיבה; בזמן שהמצע של התנועה קרא למימוש זכות השיבה, הוסיף המצע של הרשימה את המילים "או הפיצויים" (שם, סעיף 7).

ג) התנועה המתקדמת סברה שפתרון צודק של הסוגיה הפלסטינית אפשרי רק במסגרת ועידה בינלאומית בהשתתפות אש"ף כנציגם האותנטי של הפלסטינים (הודעת הרשימה המתקדמת על אודות הוועידה הבינלאומית, אלֶוֶטן, 15.5.1987, דבר העורך; אלֶוֶטן, 12.2.1988, דבר העורך).

2. התנועה הלאומית המתקדמת ומעמד הערבים הפלסטינים בישראל

התנועה המתקדמת העלתה על נס את זהותם הפלסטינית של הערבים בישראל. סיסמתה הייתה "שורשיה פלסטיניים, שאיפותיה פלסטיניות, והחלטותיה פלסטיניות" (**אלתדאמון**, 10.7.1984, דבר העורך). גישה זו עוגנה בשני הסעיפים הראשונים של חוקת התנועה משנת 1985, ובאמצעות השימוש באות "פ" בבחירות לכנסת והבלטת צבעי הדגל הפלסטיני בכל פרסומיה. בוועידה השלישית בשנת 1990 מיקמה התנועה את ההשתייכות הפלסטינית בראש סולם ההשתייכויות

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

(התנועה המתקדמת לשלום, 1990א). כמו כן היא גרסה שהערבים בישראל הם "מיעוט לאומי אשר חי על אדמתו ובתוך מולדתו", כלומר הם מהווים באותה עת עם ילידי (עיראקי, 1985).

במעגל הנרחב יותר סברה התנועה שהפלסטינים בישראל, כשאר בני העם הפלסטיני, הם חלק מהאומה הערבית, והדגישה גם את עובדת היותם אזרחים במדינת ישראל. סדר הקדימויות של התנועה הוצג כך: "אנחנו פלסטינים ברמת המולדת, וערבים ברמת הלאום, וישראלים ברמת האזרחות" (שם).

הזהות הלאומית ה"פלסטינית" וההשתייכות לאומה ה"ערבית" בלטו בארבעה סעיפים ובשני סעיפי המשנה. התנועה ציינה שאחת ממטרותיה היא השמירה על זהות זו, ובכלל זאת על המורשת ועל השפה בכל הפעילויות שלה. אנו רואים אפוא שהתנועה השתמשה בפוליטיקה של הזהות. באותה עת הבליטה התנועה את הזכויות האזרחיות הליברליות ואת זכויותיהם הקולקטיביות של הערבים הפלסטינים. לפי תפיסתה של התנועה המתקדמת, סוגיית הערבים הפלסטינים בישראל תיושב בשני מישורים: הראשון, פתרון אשר יבטיח את השוויון על ידי יישום "החוקה הדמוקרטית", ולפיה "ישראל היא רפובליקה דמוקרטית עבור כל אזרחיה (הרשימה המתקדמת לשלום, 1988, 4). סעיף זה הוכנס בהשפעת מצעה של התנועה המתקדמת אשר חזר והדגיש את הגדרתה של המדינה באופן הזה. הסעיף השלישי, בהצהרה הפוליטית שבאה בעקבות הוועידה הראשונה של הרשימה, מציין ש"ישראל היא בבעלותם של כל אזרחיה" (אלֶוֹטֶן, 12.8.1988, דבר העורך). המישור השני הוא ההכרה בערבים כמיעוט לאומי אשר עומדת לו הזכות להקים מסגרות עצמאיות, ולקבל זכויות קולקטיביות. לפי התנועה, מימוש מטרה זו יוביל בסופו של דבר למדינה דו-לאומית (עבדאללה, 1987). בוועידה השלישית שלה פירטה התנועה את תפיסתה הכוללת הקמת מוסדות פוליטיים, תרבותיים וחברתיים, ניהול ענייני הערבים החינוכיים, והקמת אוניברסיטה ערבית כדי לחזק את הזהות הלאומית הפלסטינית ואת ההשתייכות לאומה הערבית. נוסף על כך גורסת תפיסה זו שהפלסטינים ינהלו את נכסי הווקף ואת מוסדות הצדקה ויפתחו את עריהם וכפריהם. עם זאת הדגישה התנועה שהיא אינה דורשת שלטון עצמי (התנועה המתקדמת לשלום, 1990א).

3. שיטות המאבק

התנועה המתקדמת פעלה הן למימוש מטרת הפלסטינים להקים מדינה והן למען שינוי מעמד הערבים הפלסטינים בישראל. לשם כך היא אימצה ארבע שיטות פעילות:

א) מאבק פרלמנטרי: לשיטתה של התנועה המתקדמת המיעוט הפלסטיני הוא כוח פוליטי בעל יכולת להשפיע על ההתרחשויות. אי לכך התייחסה התנועה להצבעה בבחירות לכנסת כ"חובה, כדי שנרגיש שיש לנו דעה, ואנחנו אלה אשר חורצים את גורלנו" (חלאק, 1988). בהקשר זה בלטה האמונה ביכולת להשפיע "על קבלת ההחלטות, ויתכן אף על הרכב הממשלה" (דאהר, 1988ב).

ב) הפעלת מוסדות ערבים ייצוגיים: התנועה המתקדמת התייחסה לוועדת המעקב העליונה ולשאר "הכוחות הלאומיים הלא מפלגתיים הפועלים הזירה הפוליטית, ככתובת וכנציגים אמתיים של הערבים בתוך המדינה" (דאהר, 1988א). על כן הייתה התנועה פעילה במסגרות האלה, ותמכה בדרישותיהם להכרה רשמית. עם זאת היא קראה לבצע רפורמות בתוך הגופים האלה ואף להקים מסגרות נוספות.

ג) מאבק פוליטי ועממי: התנועה המתקדמת סברה שחובת הערבים הפלסטינים אזרחי המדינה לפעול בכל האמצעים החוקיים, "למען סיום הכיבוש, וכדי לכפות על ממשלת ישראל להכיר בזכויות העם שלנו, לא רק למען טובת עמנו הפלסטיני, אלא גם לטובת העם היהודי ושאר שוחרי השלום בעולם" (שם). התנועה ראתה בשביתות אמצעי מאבק, דוגמת המחאה ביום האדמה.

התנועה סברה שמאבקים אלה משלימים את מאבקם של הפלסטינים בגלות ובשטחים אשר נכבשו בשנת 1967. התנועה מקבלת משנה חשיבות בזכות יכולתה, יחד עם החוגים המתקדמים ברחוב היהודי, להיות גורם מועיל ומשפיע בתוך המדינה (שם).

לאחר פרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה בסוף שנת 1987, הדגישה התנועה המתקדמת שמאבקם של הפלסטינים "בפנים" נבדל ממאבקם של הפלסטינים באדמות אשר נכבשו בשנת 1967. לשיטתה המאבק בתוך גבולות המדינה נושא אופי פוליטי ומתקיים במסגרת החוק (שם). תכליתו של מאבק זה היא "להתחבר להתלכד דרך האינתיפאדה ולתמוך בה כל האמצעים האפשריים; יש לנצל את האירועים הלאומיים כולם כדי להעמיק את הקשר עם העם הפלסטיני" (אלוטן,

1.12.1989, דבר העורך).

התנועה הדגישה את החשיבות שבשיתוף הפעולה עם הציבור היהודי בכל צורות המאבק, ובייחוד במאבק הפרלמנטרי, אך הציבה תנאי חדש: אין לפעול תחת הנהגה יהודית (עבד רבה, 1988). התנועה הגדירה את הקשר שלה עם הצד היהודי "ברית ולא השתלבות, ושמירה על התנועה המתקדמת כמסגרת לאומית עצמאית בעלת חזון, ופועלת בקרב ההמונים הערבים תוך קשירת ברית עם תנועת 'אלטרנטיבה' כי הדבר עונה על האינטרסים של שני הצדדים" (קייס, 1990א).

ד. דעיכת התנועה המתקדמת והיעלמותה

ההתפלגויות וחילוקי הדעות הפנימיים אשר הוזכרו בראשית המאמר לא פסקו, בייחוד בעת שסניף נצרת החליט להגביל את כהונת החברים בתפקידים השונים, ובכלל זה בחברות הכנסת לשתי קדנציות. נוספה על כך הטחת האשמות נגד עריצותה של ההנהגה ושל העומד בראשה מוחמד מיעארי (אלאתיחאד, 21.1.1988, דבר העורך; אלסנארה, 6.7.1990, דבר העורך; סלים, 1990). חילוקי הדעות הובילו, כאמור, לפרישת חברים רבים ואחד המייסדים הבולטים של התנועה ד"ר רשיד סלים.

התנועה המתקדמת תמכה בהכרזת העצמאות הפלסטינית בשנת 1988 וגם בפלישה העיראקית לכוויית בשנת 1990, וראתה בהן צעד מבורך (אלוטן, 17.8.1990, דבר העורך). התנועה נימקה את עמדתה בכך שזכותם של העיראקים להחזיר לעצמם חבל ארץ אשר גזלו מהם הכוחות הקולוניאליים (סלמאן, 1990; מח'ול, 1990). כמו כן סברה התנועה שהצעד של העיראקים מסייע לעמים הערבים להשתחרר מהמשטרים המושחתים ומקדם את בניית האחדות הלאומית הערבית (עבד רבה, 1990). עוד טענה התנועה ש"חיסול חשבונות" בתוך המולדת הערבית בין הגורמים השונים הוא עניין ערבי פנימי (עיסא, 1990). כמה אישים בהנהגת התנועה סברו שהפלישה של עיראק לכוויית היא "מקור כוח פיננסי ואסטרטגי עבור עיראק, המסייע לה לשבור את עליונותה הטכנולוגית והצבאית של ישראל.

הפלישה הבליטה את גורמי היהירות של ישראל מחד ומהווה מהלומה לאינטרסים ולהשפעת ארצות הברית... שייתכן שתגרום לה להתעורר ולאמץ עמדה הוגנת, צודקת וראויה יותר כלפי זכויות הערבים, ובייחוד כלפי שאלת פלסטין וההכרה באש"ף עד הקמת מדינה פלסטינית בצד ישראל הקטנה" (שחאדה, 1990א). התנועה סברה גם שמשבר המפרץ נובע מהמאבק בין תנועת השחרור הלאומית הערבית ובין ארצות הברית והמדינות האימפריאליסטיות ומדינות הריאקציה התלויות בהן (קייס, 1990ב; התנועה המתקדמת לשלום, 1991).

עמדה זו סימלה את תחילת הסוף של שיתוף הפעולה עם הצד היהודי ברשימה המתקדמת. תנועת "אלטרנטיבה", לאור עמדתה התומכת בצד האמריקני, הכריזה על פרישה מהרשימה (התנועה המתקדמת לשלום, 1990ב; 1991). הסכסוכים הפנימיים והפרשיות שתיארנו לעיל נוסף על חילוקי הדעות עם "אלטרנטיבה" הובילו הלכה למעשה לפירוקה ולהיעלמותה הסופית של התנועה. בבחירות לכנסת השלוש עשרה (1992) לא הצליחה הרשימה לעבור את אחוז החסימה. שנה לאחר מכן התגלעו חילוקי דעות חריפים בין ראש הרשימה עו"ד מיעארי ותומכיו לבין שאר פעילי התנועה על רקע עמדותיו הביקורתיות של מיעארי נגד הסכמי אוסלו (1993) ונגד מדיניותה של הרשות הפלסטינית. חבר לכך סירובו לשתף פעולה עם המפלגות הערביות, ובייחוד עם החזית הדמוקרטית והמפלגה הערבית הדמוקרטית. לאור זאת, לא השתתפה המפלגה בבחירות לכנסת הארבע עשרה בשנת 1996. באותה שנה הצטרף הזרם של מוחמד מיעארי לברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד). זרם אחר בהנהגת מוחמד זידאן, פעיל בולט ברשימה המתקדמת, וראש מועצת כפר מנדא, וכיום מכהן כראש ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל, הצטרף אל תנועת הברית המתקדמת אשר לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה. בכך נעלמה התנועה כליל מהזירה הפוליטית.

ה. סיכום

מטרותיה של התנועה המתקדמת ופעילותה נשענו על ארבע דרישות: (א) ההכרה בזהות הלאומית; (ב) החדירה אל מוקדי קבלת החלטות; (ג) ההשתתפות בחלוקת המשאבים; (ד) ניהול עצמי של המוסדות הערביים. דרישות אלה צמחו מתוך שכנוע שאפשר להשיגן במסגרת המשטר הישראלי. התנועה שללה את המשטר הקיים אך האמינה באפשרות לשנותו באמצעות השימוש בכוח האלקטורלי של הערבים, תוך כדי שיתוף פעולה עם כוחות מסוימים ברחוב היהודי, למרות היותם ציוניים. דרישות אלה ושיטות הפעולה להשגתן מלמדות על כך שהתנועה השתמשה בפוליטיקה של הזרות, אך היא גייסה אותה למען חלוקה צודקת יותר של המשאבים. ברי כי התנועה המתקדמת פעלה רבות למען העניין הפלסטיני, אך היא פסקה שפתרון הסוגיה הפלסטינית לא יחול על הערבים הפלסטינים בתוך ישראל. דרישות התנועה המתקדמת, הגדרתה העצמית ושיטות פעולתה היו חידוש בחשיבה הפוליטית של הפלסטינים בישראל. החידוש היה בכך שהיא ראתה בעצמה זרם מזרמי התנועה הלאומית הפלסטינית, כלומר אחד מרכיבי המרכז הפוליטי הפלסטיני, אך בד בבד סברה שביכולתה להשפיע על החלטות המרכז הפוליטי בישראל. הלכה למעשה היא ראתה את עצמה חלק משני המרכזים ולא גורם הממוקם בשוליהם. במובן זה הייתה התנועה המתקדמת תופעה יוצאת דופן בהיסטוריה הפוליטית של הערבים בישראל. למרות היעלמותה מהזירה הפוליטית, הטביעו תפיסותיה חותם עמוק על ההתפתחות הפוליטית של הערבים בשלביה המאוחרים יותר.

ביבליוגרפיה

ערבית

- דאהר, כאמל (1985). "השיבה הינה זכות, ולא רק עבור אזרחי ברית המועצות ואתיופיה", **אלוֹטֶן** (12), 11.1.1985.
- (1988א). "עמדה: דרישת השעה מאברהים נימר חוסין וחבריו לשמור על עצמאות ואחדות המסגרת הלאומית של ההמונים הפלסטינים בפנים", **אלוֹטֶן** 102, 22.1.1988.
- (1988ב). "מכתב פומבי לכל הפעילים הפוליטיים", **אלוֹטֶן** 103, 29.1.1988.
- (1990). "סוגיות ומהתלות: מגן המדבר או בית הקברות של המדבר", **אלוֹטֶן** 206, 10.8.1990.
- דיביני סאמי (1985). ההתנקשות בדמוקרטיה", **אלתדאמון** 57, 14.6.1985.
- הרשימה המתקדמת לשלום (1984). "מצע הרשימה המתקדמת לשלום לכנסת האחת עשרה", נצרת.
- (1987). "עמדת הרשימה המתקדמת בסוגיית הוועידה הבינלאומית", **אלוֹטֶן** (74), 15.5.1987.
- (1988). "מצע הרשימה המתקדמת לשלום לכנסת ה-11", הדפסה חדשה, נצרת.
- (1983). "הפרוגרמה של התנועה המתקדמת", **אלתדאמון**, פברואר.
- (1988). "ההודעה הפוליטית, הוועידה השנייה של התנועה המתקדמת", **אלוֹטֶן** 129, 12.8.1988.
- (1990א). "ההודעה הפוליטית: הוועידה השלישית של התנועה המתקדמת", **אלוֹטֶן** 204, 27.7.1990.
- (1990ב). "השמאל הציוני לא מבין את תמיכתנו בעיראק", **אלוֹטֶן** 207, 17.8.1990.
- (1991). "הנוסח המלא של הצהרת הלשכה הפוליטית של התנועה המתקדמת לשלום: על אודות המתקפה האמריקאית נגד עיראק", **אלוֹטֶן** 213, 28.3.1991.
- חידר, עזיז (1990). "צורות הביטוי הפוליטי בקרב הפלסטינים הערבים בישראל", **כתב עת למדעי החברה (כוויית)**, כרך 18 (1): 57-7.
- חלאק, זוהיר (1988). "חובתנו לפנות לקלפי כדי שלא נמעל באחריות כלפי עצמנו ובכדי למנוע מאחרים לקבוע את הגורל שלנו", **אלוֹטֶן** 139, 28.11.1988.
- מח'ול, נעים (1990). "אלוהים ישמור את עיראק", **אלוֹטֶן** 208, 24.8.1990.
- סלים, רשיד (1990). "התנועה המתקדמת זקוקה לאינתיפאדה כדי להפיל את ההנהגה", **א-סינארה**, 9.2.1990.
- סלמאן אסד-נור (1990). "הצלבנים החדשים באדמות הערביות", **אלוֹטֶן** 209, 7.9.1990.
- עבד רבה, סאבר (1988). "סוגיות ומהתלות: האם המהתלה של מיקונס תחזור על עצמה", **אלוֹטֶן** 116, 6.5.1988.
- עבדאללה, פאוזי (1987). "הלאומיות והמדינה החילונית", **אלוֹטֶן** 71, 24.4.1987.
- עיסא, כאמל (1990). "עמדה: קדושת האדמה ועיבוד הערביות", **אלוֹטֶן** 207, 17.8.1990.
- עיראקי, אחמד (1985). "למה היה מיעארי?", **אלוֹטֶן** 2, 25.11.1985.
- קייס, מחאסן (1990א). "דיון בנושא ועידת התנועה המתקדמת", **אלוֹטֶן** 202, 13.7.1990.
- (1990ב). "לא יהיה שלום במפרץ בלי שלומה של עיראק", **אלוֹטֶן** 207, 17.8.1990.
- שחאדה, עזיז (1990א). "ההתנגשות עם סדאם", **אלוֹטֶן** 190, 6.4.1990.
- (1990ב). "דרושה רביזיה של העמדה הפלסטינית", **אלוֹטֶן** 193, 4.5.1990.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

התפתחותה ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית הישראלית

מוסטפא כבהא

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

התפתחותה ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית הישראלית

מוסטפא כבהא*

מ"מפלגת הפועלים הסוציאליסטית" אל "המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית" הפעילות הקומוניסטית המאורגנת בפלסטין החלה במרץ 1919, כאשר כמה מהגרים יהודים ממזרח אירופה ייסדו את "מפלגת הפועלים הסוציאליסטית", אחרי שפרשו ממפלגת "פועלי ציון", אשר התמקמה משמאל לארגונים הציוניים. הפרישה באה על רקע חילוקי דעות בין חברי "פועלי ציון" בשתי סוגיות מהותיות: הראשונה הייתה סוגיית ההצטרפות לארגון הקומוניסטי העולמי, והשנייה הייתה רצונם של חלק מהחברים להצטרף לקונגרס הציוני הכללי. חילוקי הדעות נעו אפוא בין חבירה למערכת בינלאומית אנטי-לאומית לבין השתלבות בפעילות של גוף שבבסיסו עומד הרעיון הציוני.

לאור שתי הגישות המנוגדות האלה, הפילוג היה רק עניין של זמן, ואכן הוא התרחש עם הצטרפותו של הפלג הימני של המפלגה למפלגה הציונית "אחדות העבודה" והשתלבותו בפעילות הגופים הציוניים, מחד גיסא, ועם הצטרפותו של הפלג השמאלני הלא ציוני לאינטרנציונל הקומוניסטי (הקוֹמְיֻנְטִין), מאידך גיסא. יש לציין שהבלבול אשר התעורר בעקבות שני הנתיבים הללו היה מקור עיקרי לפילוגים, אשר ליוו את המפלגה הקומוניסטית הישראלית בכל גלגוליה, מאז היווסדה ועד ימינו אלה.

חייה של מפלגת הפועלים הסוציאליסטית היו קצרים למדי, והיא התפרקה לאחר התנגשויות הדמים בין יהודים וערבים ביפו ובפתח תקווה במאי 1921. בעקבות האירועים הללו שבו שני מנהיגיה של המפלגה אל ברית המועצות (ישראלי, 1953).

* פרופ' מוסטפא כבהא הוא ראש המחלקה להיסטוריה ופילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה, ומומחה בהיסטוריה המודרנית של העם הפלסטיני ובהיסטוריה של העיתונות הערבית.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

המפלגה הקומוניסטית הוקמה בקיץ 1921 על חורבותיה של מפלגת הפועלים הסוציאליסטית. בראשית דרכה היא הייתה מפלגה יהודית חד-לאומית, והיא המשיכה כך עד מחציתן השנייה של שנות העשרים, עת החלה למשוך אל שורותיה צעירים ערבים אשר נשבו בקסמי הרעיון הקומוניסטי, ובייחוד בקסמי תפיסות הצדק החברתי והסוציאליזם (בשיר, 1978, 170–172). עם ראשוני המצטרפים אפשר להזכיר את נג'אתי סדקי (1905–1979), מירושלים; את רדואן חילו (1905–1990), הידוע בכינוי "החבר מוסא" מיפו; ואת מחמוד מגרבי, המכונה "אלאֶטְרֶש" (ה"חירש"; 1980–1903) מיפו (אלשריף, 2004).

הצטרפותם של אלה וקליטתם במפלגה הביאו להצטרפות חברים ערבים נוספים. תהליך זה שאב עידוד מהנהגת הקומוניטרן, שאחת ממטרותיה בתקופה ההיא הייתה להביא ל"ערביזציה" של המפלגה. הצטרפות החברים הערבים למפלגה לא ביטאה ויתור מצדם על השתייכותם הלאומית, והדבר בא לידי ביטוי באירועי שנת 1929 הידועים בקרב הפלסטינים כ"התקוממות אלבוראק". לאחר הצטרפות החברים הערבים למפלגה נתגלעו חילוקי דעות ביניהם לבין חבריהם היהודים על רקע התקוממות אלבוראק. רוב החברים היהודים כינו את מעשי הצד הערבי "מעשים בעלי אופי לאומני ושוביניסטי" וטענו ש"כמרקסיסטים נאמנים הם אינם יכולים לתמוך בהם". בד בבד הדגישו החברים הערבים את העובדה ש"התקוממות זו היא מעשה אנטי-אימפריאליסטי ואנטי-קולוניאלי" (ישראלי, 1953). לאור חילוקי הדעות הללו פרשו חלק מהחברים היהודים מהמפלגה.

תוצאות הבחירות לוועד המרכזי של הקומוניטרן עודדו להמשיך במדיניות ה"ערביזציה" אשר הפכה למדיניות רשמית של הארגון החל בקיץ שנת 1930. תהליך זה הגיע לשיאו בשנת 1943 עם מינויו של רדואן חילו למזכיר המפלגה, אשר הפך בכך לערבי הראשון שאחז בתפקיד זה. רדואן נשאר בתפקידו עד הפילוג בשנת 1943 (דותן, 1991).

חילוקי הדעות בתקופת המרד של 1936–1939 הפלסטינית היו בין שתי הקבוצות הלאומיות, אך חלחלו גם לתוך כל אחת מהן. כך למשל בצד הערבי תמכו רוב החברים במרד וראו בו מהפכה למען החופש. חלקם אף השתתפו הלכה למעשה בקרבות שניהלו המהפכנים (למשל פואד נאסר ונְמֶר עודה). חלק מהחברים

הערבים התייחסו למרד כאל מעשה ריאקציוני, ואף נסעו בזמן המהפכה לספרד להשתתף בקרבות של הרפובליקנים והקומוניסטים נגד המחנה הלאומני-פשיסטי בהנהגת גנרל פרנקו (דותן, 1991, 244). לעומת זאת חלק מהחברים היהודים הסתייגו קלות מהמרד וביקרו את עמדות החברים הערבים אשר הזדהו אתו. שאר החברים היהודים התנגדו נחרצות למרד, ותיארו אותו גם כן במילים "מרד לאומי שוביניסטי" (ישראל, 1953, 119).

בתקופה זו הקימו היהודים, אשר נשארו במפלגה, קבוצה עצמאית בשם "מג'מועצת אלח'ק" ("סקציית האמת") כמו שם הביטאון שלה. צעד זה התפרש על ידי החברים הערבים כהכנה לקראת פרישה ממפלגת האם. ואכן, בשנת 1940 ניצבה המפלגה על סף פילוג חדש. חלק ממנהיגי שני הצדדים הצליחו לדחות את הקץ, אך לא בזמן רב. בשנת 1943, אחרי שתוצאות מלחמת העולם השנייה התבהרו בהדרגה, החלו רוחות הפילוג לנשב שוב בתוך המפלגה. הפילוג כעת נותר רק עניין של זמן (דותן, 1991).

הסיבה הרשמית לפילוג יוחסה למחלוקת בדבר העמדה שהמפלגה צריכה לנקוט כלפי סוגיית הבריגדה היהודית אשר הוקמה על ידי בעלות הברית, ובדבר סוגיית שיתוף הפעולה של המפלגה עם ההסתדרות בעניין השביתות וההפגנות. החברים היהודים תמכו בשני העניינים, ואילו החברים הערבים סברו שאין לשתף פעולה עם ההסתדרות וכי יש להתנגד להקמת הבריגדה היהודית. הם נימקו את עמדתם בכך שהמפלגה הקומוניסטית הפלסטינית היא מפלגה פטריוטית פלסטינית, וכי חבריה היהודים בתוכה מסכימים על המפעל הלאומי שלה" (שם). לעומתם התעקשו החברים היהודים, ברמה ההצהרתית לפחות, על כך שהמפלגה היא התארגנות דו-לאומית, ותפקידה העיקרי הוא להפיץ את הרעיון האינטרנציונלי (שם), אף שבעמדותיהם המעשיות לא יכלו להסתיר את נטיותיהם הלאומיות.

הליגה לשחרור לאומי

לנוכח אי-הצלחתם של שני הצדדים לאחות את הקרע ביניהם, נטשו החברים הערבים את המפלגה והקימו תנועה חדשה בשם "הליגה לשחרור לאומי",

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

כביטוי לסדר העדיפות הפוליטי של הגוף החדש אשר ראה עצמו חלק מהתנועה הלאומית הפלסטינית ומיקם עצמו בצדה השמאלי.

האספה המכוננת של התנועה התקיימה בחיפה בפברואר 1944, והשתתפו בה נציגים של "אגודת המשכילים הערבים", של "מועדון העם", של "מועדון קרן התקווה" ושל "הליגה למלחמה בפשיזם"; כמו כן השתתפו בה נציגי איגודים שונים ועמותות העובדים הערבים. עם מייסדי הליגה נמנו עבדאללה בנדאק, בולוס פרח, אמיל תומא, מוח'לס עמרו, אמיל חביבי, מוסא דג'אני, פואד נסאר וח'אלד זע'מורי (אלע'ול, 1987).

האספה העממית הראשונה של הליגה לשחרור לאומי התקיימה ביפו ב-20 באפריל 1944. הדוברים באספה זו הביעו את הסכמתם להיכנס לקואליציה עם ההנהגה המסורתית של התנועה הלאומית הפלסטינית במסגרת חזית עממית, אשר תוקם כדי לנהל את ענייני הארץ. ההמלצות בעקבות הכינוס העממי קראו, בין היתר, לממשלת המנדט הבריטי "להפסיק את ההגירה היהודית ולשפר את תנאי מחייתם של האזרחים הערבים בכל הערים והכפרים" (אלע'ול, 1987, 78).

הליגה התחילה להוציא לאור את העיתון **אלאיתחאד** ב-14 במאי 1944, כביטאונה הרשמי. העיתון יצא לאור בחיפה, והעורך שלו היה אמיל תומא. הוא משך קבוצה מכובדת של פובליציסטים ערבים מפלסטין וממדינות ערב השכנות. מיד לאחר צאתו לאור הפך העיתון לזירה תרבותית חשובה, ומשכילים רבים בעלי נטיות שמאלניות, שלא הצטרפו למפלגה הקומוניסטית קודם לכן, החלו לכתוב בו (שם).

בשנת 1946 פרסמה הליגה לשחרור לאומי את מצעה הפוליטי. מלבד בסוגיית המהגרים היהודים הנמצאים בפלסטין, מצע זה לא נבדל בהרבה ממצעיהן של המפלגות הפלסטיניות האחרות. המפלגות המסורתיות לא היו נכונות לקבל את הלגיטימיות של היהודים אשר היגרו לפלסטין מאז ראשיתו של פרויקט ההתיישבות הציוני. לעומתם הביעו חברי הליגה נכונות לקבל את המהגרים היהודים, אשר כבר הגיעו במסגרת מדינה דמוקרטית עצמאית, אך התנו זאת בהפסקת ההגירה היהודית מעתה ואילך. הליגה לשחרור לאומי התנגדה

להתערבות הליגה הערבית בעניינים הפלסטיניים והגדירה התערבות זו "הפקעת ההובלה" של המאבק הלאומי הפלסטיני. היא התנגדה גם לממצאי ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ובעיקר להמלצתה על חלוקת פלסטין, וטענה שמטרתן של המלצות אלה היא להסיח את דעתו של העם הערבי ממטרתו העיקרית, הלא היא ביטול המנדט הבריטי והשגת עצמאות (שם).

הליגה נטלה חלק בדיונים ובמאמצים להחיות את הפעילות הפוליטית הפלסטינית אשר נחלשה במהלך מלחמת העולם השנייה. היא התנגדה לוועדה הערבית העליונה, אשר הוקמה על ידי ג'מאל אלחוסייני, והשתתפה בהקמת "החזית הערבית העליונה" יחד עם מפלגות וגופים אשר התנגדו לזרם החוסייני. אך חזית זו לא החזיקה מעמד זמן רב (תומא, 1974).

החלטת החלוקה כצומת דרכים מרכזי בהיסטוריה של הליגה

הליגה המשיכה להתנגד לתכנית החלוקה ודרשה להקים מדינה פלסטינית דמוקרטית עצמאית לאחר סיום המנדט ולאחר נסיגת הכוחות הזרים מפלסטין. רוב מנהיגי הליגה ביטאו עמדה זו בכינוסים, במסיבות עיתונאים ובמאמרים מעל דפי **קול ההמונים** (ראו למשל **אלאיתחאד**, מאמר מערכת, 9.11.1947). הליגה לשחרור המשיכה להחזיק בעמדתה זו עד אשר הצהיר אנדריי גרומיקו בנאומו המפורסם באו"ם (14.5.1947) על שינוי המדיניות הסובייטית כלפי שאלת החלוקה, ודיבר על עמדת ארצו התומכת בחלוקה כפתרון אשר "ישמור על פלסטין מפני המלחמה והקרבות" (אלע'ול, 1987, 165–166).

בעקבות נאומו של גרומיקו נוצר קרע בתוך הליגה בין קבוצת הרוב (בהנהגת אמיל תומא ובולוס פרח), אשר המשיכה להתנגד לתכנית החלוקה, ובין קבוצת המיעוט (בהנהגת אמיל חביבי ותופיק טובי), אשר תמכה בעמדתו של גרומיקו ובתכנית החלוקה. חילוקי דעות אלה ליוו את המפלגה במשך מלחמת 1947–1948 והנִכְנָה הפלסטינית, והשתקפו מאוחר יותר אף ביחסי הכוחות בתוך קבוצת החברים הערבים, אשר עתידים להצטרף לשורות המפלגה הקומוניסטית הישראלית (אלע'ול, 1987).

החזרה אל השותפות הערבית-יהודית והקמת המפלגה הקומוניסטית הישראלית

עם שוך הקרבות בשנת 1949 ועם החתימה על הסכמי הפסקת האש, שוב חברו יחדיו החברים היהודים והחברים הערבים אשר נשארו בארץ במסגרת "המפלגה הקומוניסטית הישראלית" (מק"י), אך הפעם בהשפעת השינויים הדמוגרפיים והגאו-פוליטיים שהביאה עמה המלחמה. השינויים העיקריים היו הקמת מדינה יהודית ואי-הקמת מדינה ערבית, הרס מוחלט כמעט של החברה הפלסטינית, הפיכת הערבים אשר נשארו במדינה החדשה למיעוט והיהודים לרוב, והטלת משטר צבאי על המיעוט הערבי עד שנת 1966. מק"י, שאליה הצטרפו החברים הערבים מהליגה לשחרור אשר תמכו בתכנית החלוקה, פעלה כעת כחוק, אחרי ששלטונות המנדט הוציאו אותה מחוץ לחוק. העיתון **אלאיתחאד**, אשר נסגר על ידי השלטונות הבריטיים בפברואר 1948, חידש את פעילותו בנובמבר 1948, והפעם **כביטאון המפלגה הקומוניסטית (מק"י)**.

בן לילה הפכה מק"י למסגרת החוקית היחידה כמעט, הפתוחה לפני האזרחים הפלסטינים בישראל, אשר ביקשו למחות על מדיניות ההפליה אשר התנהלה נגדם בחסות הממשל הצבאי. לאור זאת הפכה המפלגה הקומוניסטית בפעם הראשונה בהיסטוריה שלה לנדבך מרכזי בפעילותם הפוליטית של האזרחים הערבים-פלסטינים, אחרי שניצבה מאז הקמתה ועד שנת 1948 בשולי התנועה הלאומית הפלסטינית, ואחרי שדעת הקהל הפלסטינית הסתייגה במידה רבה מהרעיון הקומוניסטי.

במישור הפוליטי הכללי, אף שהחברים הערבים והיהודים עיכלו והפנימו את השינויים הדרמטיים, חזרו וצפו על פני השטח מדי פעם חילוקי דעות על רקע לאומי. הם בלטו ביתר שאת לאחר הוועידה האחת עשרה בשנת 1949 (והראשונה לאחר הקמת מדינת ישראל), והתמקדו בשתי סוגיות עקרוניות: סוגיית גבולות מדינת ישראל; וסוגיית זכות ההגדרה העצמית של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. בעניין הגבולות הייתה דרישתם של חבריה הערבים של המפלגה שהם יחפפו לגבולות תכנית החלוקה של האו"ם מ-29 בנובמבר 1947. לעומתם סברו החברים היהודים שגבולות המדינה הם אלה של הסכמי שביתת הנשק אשר נתחמו בין ישראל ומדינות ערב באביב 1949 (רכס, 1993, 56). העניין לא הובא

לידי דיון והכרעה, והמשתתפים הסתפקו בנוסח כללי אשר אינו מתנגד לחזרה לגבולות החלוקה, אך גם אינו תובע זאת במפורש. בעניין זכות ההגדרה העצמית של בני המיעוט הערבי הייתה דרישתם של החברים הערבים להעניק להם זכות הגדרה עצמית, אף אם יבחרו בהיפרדות מוחלטת מהמדינה ובהצטרפות למדינה הפלסטינית אשר תוקם ליד מדינת ישראל. שתי הוועידות שבאו אחר כך, הוועידה השלוש עשרה והוועידה הארבע עשרה, קיבלו שתי החלטות בנידון המדגישות את זכות המיעוט הערבי להגדרה עצמית. מרבית החברים היהודים התנגדו לכך וקראו להעמקת השתלבותם של האזרחים הערבים במדינה ובמוסדותיה. הם קראו לביטול שתי ההחלטות, והצליחו בכך בשנת 1961 (רכס, 1993).

הפילוג מחדש, והקמת רק"ח והחזית

בשנת 1964 חזרו רוחות הפילוג לנשוב במסדרונות המפלגה הקומוניסטית. נושא המחלוקת לא נגע הפעם למיעוט הערבי וליחסיו עם הרוב היהודי, אלא לקשר עם המרחב הערבי הכללי. ב-20 בספטמבר פרסם אחד ממנהיגי מק"י, שמואל מיקוניס, מאמר **בקול העם**, ובו תקף קשות את שלטונות ברית המועצות על שהעניקו את "פרס לנין לשלום" לנשיא האלג'ירי ולמנהיג "חזית השחרור הלאומי" אחמד בן בילא. מיקוניס טען ש"בן בילא אינו מסתיר את מחויבותו להשמדת ישראל" (רכס, 1993, 62–68). **אלאיתחאד** סירב לפרסם את המאמר, ונוצר משבר שבעקבותיו נערכו שתי ועידות נפרדות. החברים הערבים וכמה חברים יהודים, בהנהגת מאיר וילנר, התפלגו פעם נוספת והקימו את הרשימה הקומוניסטית החדשה (רק"ח). החברים היהודים שמרו לעצמם את שם המפלגה המקורי במשך שנים מספר, עד שמפלגה זו נמוגה ונעלמה מהנוף הפוליטי.

בשנת 1975 ייסדה המפלגה הקומוניסטית גוף חדש, אשר כלל בתוכו קומוניסטים ולא קומוניסטים מקרב תנועות השלום היהודיות והערביות, והוא נקרא חד"ש – חזית דמוקרטית לשלום ושוויון. רק"ח, ומאוחר יותר החזית, ניהלו מאבקים רבים נגד דיכוי והפלייתו של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. הם התנגדו לממשל הצבאי, לשיטות עבודתו וליחסו כלפי האוכלוסייה הערבית, ונאבקו למען

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

השוויון בכל המישורים. הם השקיעו מאמצים רבים, יחד עם ארגונים ערביים נוספים, לשימור הזהות התרבותית הערבית. רק"ח והחזית נאבקו גם בהפקעת האדמות ומילאו תפקיד מכריע בעיצוב השיח הערבי ובבניית המוסדות הייצוגיים של המיעוט הערבי דוגמת "הוועד להגנה על האדמות", "ועדת ראשי הרשויות הערביות" ו"ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי". מנהיגי המפלגה, ובראשם תאופיק זיאד וסליבא ח'מיס, מילאו תפקיד מרכזי באירועי יום האדמה בשנת 1967, אשר הפך לאחד האירועים הלאומיים העיקריים של הערבים בישראל. פעילי המפלגה תרמו רבות לבניית הקשרים עם הפלסטינים בגדה המערבית, ברצועת עזה ובתפוצות. החזית הביעה תמיכה מלאה בעמדות הפלסטיניות הרשמיות במהלך האינתיפאדה הראשונה (1987–1993) והאינתיפאדה השנייה (2000–2010) (Kabha and Caspi, 2011, 183–184).

הפילוג בשנים 1964–1965 היה שיאו של תהליך הערביזציה השני שעברה המפלגה. תהליך זה היה הדרגתי הפעם, והתפשט מלמטה למעלה. הוא התחיל בשורות קהל המצביעים והחברים, ומשם עבר לדרג המנהיגות ומוסדות המפלגה. התהליך הושלם במחצית הראשונה של שנות התשעים עת היו הערבים היו רוב מוחץ הן בבסיס המפלגה והן בהנהגתה (רכס, 1993). 68% מכלל החברים במפלגה בשנת 1949 היו יהודים, אך לאחר הפילוג בשנת 1964 ירד מספרם ל-31%, ובשנת 1988 הגיע ל-20% בלבד (נויברגר, 1998, 101). שיעור היהודים מכלל חברי הכנסת של המפלגה היה ב-1949 50% וב-1961 – 66%. מאז הפילוג בשנת 1965 הוא נמצא בירידה מתמדת, ובשנים האחרונות הוא עומד על 25% בלבד.

סוגיית היחסים בין שתי הקבוצות הלאומיות אשר מרכיבות את המפלגה השפיעה רבות על בניית סדר העדיפות שלה ושל חד"ש. יחסים אלה השפיעו במידה רבה על הרכב הרשימה לכנסת ועל סדר המועמדים בתוכה. סוגיה זו הייתה אחת מנקודות המחלוקת בין המחנות השונים בחזית בשתי מערכות בחירות: בשנת 2003 ו-2006 (ראו את המאמר המפלגה הקומוניסטית הישראלית: על פרשות דרכים, 1948–2012 בספר זה).

בשנים האחרונות מתנהלים מאבקים סמויים בין הגוורדיה הוותיקה של המפלגה ובין מנהיגותה החדשה, אשר תובעת שינויים ורפורמות. מאבקים אלה משפיעים על היחסים בין שתי הקבוצות הלאומיות. הדבר מתבטא במובהק בשתי סוגיות עיקריות: הוויכוח סביב הפתרון של הקמת שתי מדינות לשני עמים או מדינה חילונית דמוקרטית אחת; הוויכוח בנושא העמדה כלפי המהפכה הסורית. אנשי הגוורדיה הישנה מתנגדים למהפכה זו, ואילו אנשי הדור הצעיר אינם מעזים לתמוך בה בגלוי. נושא היחסים הללו ימשיך ללוות את המפלגה בגלל אופיו הדומיננטי של הקונפליקט בתוך סוריה.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

דותן, שמואל (1991). אדומים, המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא: שבנא הסופר.
ישראלי, ג"ז (1953). מפ"ס-פ.ק.פ-מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בישראל, תל אביב: הוצאת עם עובד.

נויברגר, בנימין (1998). "המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות", תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
רכס, אלי (1993). המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז משה דיין.

ערבית

בשיר, סלימאן (1978). המזרח הערבי בהגות ובפרקטיקה הקומוניסטית, 1918-1928, שפרעם: בית דפוס המזרח השיתופי.

אלע'ול, חלמי (1987). לידתה והתפתחותה של הליגה לשחרור לאומי בפלסטין, 1943-1948, ביירות.

אלשריף, מאהר (2004). פלסטין בארכיון הסודי של הקומוניסטרן, דמשק: דאר אלמדא.

תומא, אמיל (1974). יומני עם, 30 שנות עיתון אלאיתחאד, חיפה: ערבסק הוצאה לאור.

אנגלית

Kabha, M., & Caspi, D. (2011). *The Palestinian Arab in/outside: Media and conflict in Israel*. London, United Kingdom: Vallentine Mitchell.

קריאה נוספת

ערבית

מחארב, מחמוד (1989). המפלגה הקומוניסטית הישראלית והסוגיה הפלסטינית: 1948-1981, ירושלים.

אנגלית

Kaufman, I. (1997). *Arab National Communism in the Jewish state*. Gainesville: University of Florida.

Lustick, I. (1980). *Arabs in the Jewish state: Israel's control of a national minority*. Austin: University of Texas Press.

הפולסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

המפלגה הקומוניסטית הישראלית: על פרשות דרכים, 1948-2012

אודי אדיב

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

המפלגה הקומוניסטית הישראלית: על פרשות דרכים, 1948-2012

אודי אדיב*

ההיסטוריה של הקומוניזם היא סיפור שסופו טרגי. זהו סיפור שהחל בקול תרועה רמה, מלווה בתקוות גדולות, הכוללות חזון על הקמת חברה סוציאליסטית שוויונית ובניית אדם חדש, ומסתיים בכל ענות חלושה. כל זאת על רקע אין סוף מחלוקות אידאולוגיות, יריבויות אישיות ומקרי רצח המוניים, שהובילו בסופה של המאה העשרים להתמוטטותו של הגוש הסובייטי ולהיעלמותן של רוב המפלגות הקומוניסטיות בעולם.

לסיפור טרגי זה יש השלכות ניכרות על המפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י). מפלגה זו הוקמה מחדש, למחרת ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, מלווה בתקוות גדולות וחזון של הקמת מדינה סוציאליסטית חדשה. שמואל מיקוניס, מאיר וילנר ואסתר ווילנסקה – ממנהיגי ההיסטוריים של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית – ששללו בתוקף בתקופת המנדט את הרעיון הציוני של הקמת מדינה יהודית בפלסטין. החליטו בעקבות נאומו של גרומיקו במאי 1947, לתמוך בהקמת מדינת ישראל כמימוש "זכות העם היהודי להקים את מדינתו".¹ והפכו בן לילה לפטריוטים ישראלים נלהבים. הקומוניסטים היהודים אימצו אז הלכה למעשה את תפיסתו "הדו-לאומית" של השמאל הציוני, ולפיה אין מדובר עוד כלל וכלל בהמשכו, הדורש ביטול, של הניגוד הקולוניאלי בין המתיישב הציוני והעם הפלסטיני הילידי, אלא בקיומן הנפרד של שתי קבוצות לאומיות שונות הקיימות ופועלות כל אחת כשלעצמה ולמען עצמה. ואולם, על רקע המאורעות במלחמת 1948 התבדו במהרה התקוות הגדולות של המפלגה לגבי אופייה הסוציאליסטי של המדינה החדשה. המדינה היהודית, שהקומוניסטים

* ד"ר אודי אדיב מלמד תאוריות פוליטיות באוניברסיטה הפתוחה וכותב בעיקר בכתבי עת פלסטיניים בנושא הסכסוך בהקשר של החברה הישראלית.

1 ציטוט הלקוח מ"מגילת העצמאות" שעליה חתם וילנר בשמה של מק"י ב-14 במאי ערב ההכרזה על הקמת המדינה, במקומו של מיקוניס, המזכיר הכללי שנעדר אז מהארץ.

הכירו בה ותמכו בהקמתה ב-1948 בהשראתה ובאישורה של מוסקבה, לא ביטלה את הניגוד הקיים בין שתי הקהילות של פלסטין המנדטורית, אלא דווקא מימשה והעצימה אותו משום שהייתה מימושו של הפרויקט הציוני.

בדיעבד, נראה ברור כיום שהקמת "המדינה היהודית" לא הייתה אלא מימוש שלטונו ואדנותו של היישוב הציוני. אגב כך הורד חלק מן העם הפלסטיני, אשר נשאר בתחומי המדינה הציונית החדשה, לדרגת מיעוט מופלה וחסר זכויות הכפוף לחוקיה של המדינה. כיוון שכך הפכה מק"י להיות הלכה למעשה מפלגתו של המיעוט הפלסטיני, שנותר לאחר הנִפְּנָה בתחומי המדינה. אכן, משנות החמישים ועד היום ניצבת מק"י בראש כל המאבקים הגדולים של הציבור הפלסטיני בישראל, החל במאבק לביטול הממשל הצבאי בשנות החמישים והשישים; אירועי המחאה על רצח שלושת הצעירים החיפנים הפלסטינים ב-1961; ההתנגדות לכיבוש הגדה המערבית ועזה במלחמת 1967 והקריאה להקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל; יום האדמה ב-1976; הקמת "ועדת המעקב של ערביי ישראל"; היוזמה להקמת "הקונגרס הערבי ב-1981", אשר נאסרה בהוראת שר הביטחון אז מנחם בגין; התמיכה העממית באינתיפאדה הראשונה; התמיכה בהסכם אוסלו; התקוממות אוקטובר 2000 בעקבות רצח המפגינים באלאקצא ופריצת האינתיפאדה השנייה. בד בבד, אך באופן בלתי תלוי במאבקו של המיעוט הלאומי הפלסטיני, לא חזר בו "הפלג" היהודי-ישראלי של מק"י מאמונתו בהפיכת מדינת ישראל למדינת פועלים סוציאליסטית, והיה מעורב באופן פעיל בכל המאבקים החברתיים הגדולים ובשביתות הפועלים בקרב הציבור היהודי.

הנה כי כן, מק"י, מראשית הקמתה ועד היום, נעה מפרשת דרכים אחת לאחרת בעודה מנסה לנווט את דרכה בין שני קצוות: מצד אחד, מאבקם החברתי-פועלי של הקומוניסטים היהודים ואמונתם בהפיכתה של המדינה היהודית, שהם נלחמו למענה, למדינה סוציאליסטית, ומצד אחר – מאבקם הלאומי של הקומוניסטים הפלסטינים.

פרשת דרכים ראשונה: הקמת המפלגה ב-1948

פרשת הדרכים הראשונה בדרכה העקלקלה של מק"י הייתה תמיכתה ב"החלטת החלוקה" והקמתה של המפלגה החדשה למחרת ההכרזה על הקמת המדינה ב-15 במאי 1948. מנהיגי הפק"פ (המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית), שבכל תקופת המנדט נאבקו בצד התנועה הלאומית הפלסטינית כנגד ההתיישבות הציונית, החליטו במאי 1947, בהשראת נאומו הידוע של גרומיקו, לתמוך בהצעת ה"חלוקה" (פרח, 1993), וכעבור חצי שנה גם בהכרזתו של בן-גוריון על הקמת מדינת ישראל כ"מימוש זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי" (מיקוניס, 1972, 5). בד בבד התייצבה הנהגתה היהודית של המפלגה בצדו של היישוב הציוני במלחמת 1948 (מק"י, 1951), וכמה מחבריה היהודים התגייסו בהוראת המפלגה בתור לוחמים מן השורה ביחידות הצבא הישראלי שהוקם (בשן, 1961). על פי הכרזותיהם של מיקוניס ווילנר, מנהיגיה של המפלגה, ניהל באותה עת "הישוב היהודי" מלחמה אנטי-אימפריאליסטית בצבאותיהן הזרים של המדינות השכנות שפלטו לארץ ישראל בשליחותם של האימפריאליסטים הבריטים. כך הסכים וילנר בדיון בכנסת במאי 1950 עם "הצורך להרחיק ככל האפשר את הפולשים של המדינות הערביות ואת הפולשים הבריטים מארץ ישראל" (אור ומחובר, 1999, 46), ויצא נגד "הסיפוח של חלקי ארץ ישראל הערביים [לחלקים שנועדו להיות במסגרת המדינה הערבית לפי החלטת החלוקה – א"א] לממלכת עבר הירדן". לעומת זאת הוא לא התייחס כלל בנאומו לסיפוח של חלקי פלסטין האחרים לישראל. כמה שנים מאוחר יותר, במאי 1957, עתיד מיקוניס, המזכיר הכללי של המפלגה, לברך בנאום הפתיחה של הוועידה השלוש עשרה את המפלגה הקומוניסטית הצרפתית "שפעלה להצלת יהודי צרפת מציפורני הנאצים... וניצבה לימין מאבק העצמאות של עמנו בשנת 1948" (מק"י, 1957, 10).

פרשת דרכים שנייה: מק"י בין פטריוטיזם ישראלי, לאומיות ערבית-פלסטינית ואינטרנציונליזם פרולטרי

פרשת הדרכים השנייה הייתה, ועודנה, הדואליות, או ה"שילוש" האידאולוגי הטמון במצע של מק"י ובנאומיהם של מנהיגיה. הנה כי כן, בהחלטה מספר 8

של הוועידה התשע עשרה של מק"י בשנת 1981 נאמר שהמפלגה "מבוססת על יסודות המרקסיזם-לניניזם" ובד בבד "מבטאת את האינטרסים המשותפים של שני העמים בארץ" (מק"י, 1981, 70). כך גם, על פי דבריו של וילנר, המזכיר הכללי של המפלגה, מחד גיסא "מפלגתנו הקומוניסטית לחמה למען עצמאותו של עם ישראל" (שם), ומאידך גיסא היא מכירה "באוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל כמיעוט לאומי, לו שמורה הזכות לשוויון זכויות לאומי ואזרחי בתחומים הפוליטי, החברתי והתרבותי" (שם, 44). נראה אפוא שהפטריוטיזם הישראלי של וילנר כוון לאזניו של הציבור הישראלי, כשם שהקריאה להכרה בזכויותיהם הלאומיות של "האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל" כוונה בעיקר לאזניהם של האזרחים הפלסטינים. כיצד, אם כן, יכלה מפלגה ש"לחמה ב-1948 לצידו של העם בישראל לעצמאות לאומית" (מק"י, 1981, 70) בד בבד לייצג את "האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל כמיעוט לאומי"? זאת נראית משימה בלתי אפשרית שמק"י נקלעה לתוכה והעמיסה על שכמה בעקבות תמיכתה בהקמתה של "המדינה היהודית" ב-1948. הגישור על הניגוד בין שני הלאומים היה ברור מנקודת ראותה האידאולוגית של מק"י משום שהיא הניפה את דגל "האינטרנציונליזם הפרולטרני" ו"המאבק המעמדי" כעקרון-על וכאידיאל אוטופי, האמור לגשר על הניגוד בין שתי הזהויות הלאומיות הקיימות.

פרשת דרכים שלישית: "אחוה יהודית-ערבית"

מנהיגיה של מק"י מתגאים עד היום ברוח האחוה והידידות השוררת במפלגתם, רוח המכונה בניהם "אחוה יהודית-ערבית". יתר על כן, לפי דבריהם סוד יתרונה ומעלתה של מק"י בהשוואה לכל שאר המפלגות הציוניות טמון ברוח זו, השוררת בכל מחוזותיה ובכל תאיה של המפלגה. אולם בחינה מעמיקה וביקורתית יותר של הדברים חושפת מציאות אחרת. הקומוניסטים היהודים והפלסטינים פעלו אכן ביחד בתקופת המנדט במסגרת הפק"פ למען "שיתוף פעולה של ההמונים הערבים והיהודים". לעומת זאת, הקריאה ל"אחוה יהודית-ערבית" הוכרזה

2 ראו את נאומו של וילנר בכנסת לאחר הפלישה הישראלית ללבנון ביוני 1982, שבו טען שזו: "מלחמה נגד האינטרסים האמיתיים של ישראל, נגד ביטחונה של עם ישראל, נגד סיכויי השלום. זוהי מלחמה המשחיתה עוד יותר את החברה הישראלית" ([אתר חד"ש](#)).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

לראשונה בסוף שנות השלושים על ידי קבוצת סטודנטים חברי "הסקציה היהודית" בפק"פ שהוקמה ב-1937. קבוצה זו פעלה באותה עת באוניברסיטה העברית בירושלים יחד עם אנשי "פועלי ציון שמאל" ו"ברית שלום", במסגרת של "הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי" (דותן, 1991, 274). נראה אפוא שקריאתה של מק"י לאחר הקמת המדינה ל"אחווה היהודית-ערבית" שימשה בעיקר תחליף לחזונה הדמוקרטי הפלסטיני המאוחד של פק"פ. במצב הזה, בהיעדר תפיסה לאומית דמוקרטית מאוחדת במדינת ישראל, נותר למנהיגי מק"י רק להפריז בחשיבות "האחווה היהודית-ערבית" כהצעה היחידה שיכלה להציג במציאות הפוליטית ששיקפה אדנותיות של המדינה החדשה כלפי אזרחיה הפלסטינים. במציאות הישראלית הייתה ה"אחווה היהודית-ערבית" לכל היותר ביטוי של רגש אמתי אך חד-צדדי מצד הקומוניסטים היהודים בלבד כלפי התושבים הפלסטינים. נראה שרגש "האחווה" של הקומוניסטים הישראליים אכן העניק להם תחושה של התעלות מוסרית על החברה הישראלית: תחושה, שבד בבד, חיברה אותם, כביכול, לתושבים הפלסטינים והבדילה אותם ממעמד האדונים הישראלי. אולם ה"אחווה היהודית-ערבית" הפכה להיות במשך השנים האידאל המוסרי שלאורו פעלו ופועלים חבריה היהודים של מק"י, כסוג של תודעה המאפשרת להם להיות מוסריים ללא ויתור על ההגמוניה שלהם במפלגה, כפי שמחייבת המוסריות האמתית.

פרשת דרכים רביעית: הפילוג ב-1965

הפילוג של מק"י בשנת 1965 היה ללא ספק פרשת דרכים חשובה, אשר נראתה לכאורה כהפיכה הפנימית של החברים הפלסטינים נגד הנהגתה הפטריוטית-ישראלית של המפלגה. הוויכוח הפנימי פרץ כתגובה של תופיק טובי, אמיל תומא ואמיל חביבי, חברי הלשכה הפוליטית של מק"י, לגינוי של משלחת המפלגה ל"פסטיבל הנוער הדמוקרטי" שנערך אז במוסקבה, בהנהגתו של יאיר צבן, להחלטתה של מוסקבה להעניק את פרס לנין לאחמד בן בלה, נשיאה הכריזמתי של אלג'יר העצמאית. הגינוי של הענקת הפרס לבן בלה, שנעשה על דעתם של מיקוניס וסנה ללא אישור של מוסדות המפלגה, חשף את הניגוד הפנימי שמפלג

את מק"י מיום הקמתה. הניגוד בין אמונתה הקומוניסטית הישראלית לבין הווייתו הלאומית של הציבור הפלסטיני בישראל. הקומוניסטים הפלסטינים למרות הצטרפותם ללא תנאי למפלגה הקומוניסטית הישראלית ב-1948, לא ויתרו על השקפתם הלאומית הערבית-הפלסטינית. לפיכך, גם אם בנאומיהם ובמאמריהם בשפה העברית הם חוזרים על הסיסמאות הפטריוטיות הישראליות של "קול העם" ו"זו-הדרך", שני ביטאונים העבריים של המפלגה, בפני הקהל הפלסטיני קורא הערבית מעל דפי "אלאיתחאד", הם היו תמיד המפלגה הפטריוטית הערבית הפלסטינית בה"א הידיעה. כך, כותרות המאמרים הראשיים בעיתון מיום הקמתה של המדינה עוסקות רובן ככולן בבעיה הפלסטינית, וכך שיקפה הספרות הערבית של המפלגה את המאווים הפלסטיניים העמוקים ביותר כולל למשל שירתו של מחמוד דרוויש (2007) והנובלה של אמיל חביבי (1984).

באופן היסטורי היו, ועודם, הקומוניסטים הפלסטינים – בדומה למרקסיסטים בקרב כל עמי העולם השלישי – חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית של עמם שנאבקה למען העצמאות ונגד השלטון הזר במקרה זה הבריטי. הקושי התאורטי והפוליטי שלהם היה לשלב בין הראייה המעמדית של מעמד הפועלים לבין התפיסה הלאומית המכילה את כל העם. הפתרון, לפי התאורטיקנים הקומוניסטים, מבוסס כאמור, על הפנומנולוגיה המרקסיסטית או על תורת השלבים הלניניסטית, ולפיהן הלאומיות היא צורת הופעתה הראשונה, או השלב הראשון, של מלחמת המעמדות, בבחינת אמצעי המוביל להשגתו בעתיד של המשטר הקומוניסטי. תפיסה זו הלמה את תקופת המאבק בשלטון הבריטי, אולם לפי דבריו של אמיל תומא, לאחר הקמת המדינה "הבעיה לא נפתרה בצורה נכונה ומלאה היות והאימפריאליזם בקנוניה עם ההנהגה הציונית והראקציה הערבית מנעו מהעם הפלסטיני לממש את זכותו להגדרה עצמית ולהקמת מדינתו העצמאית".³ כלומר, רק היעד הלאומי היהודי מומש, אך הוא מומש במקומו ועל גבו של העם הפלסטיני שלא זכה בעצמאותו ולא הקים את מדינתו. פירוש הדבר שהקומוניסטים הפלסטינים אמורים היו להמשיך במאבקם

3 מספטמבר 1964 ועד מועד כינוסן של שתי הוועידות הנפרדות של מק"י ורק"ח באוגוסט 1965, התנהל מעל דפי "קול העם", ויכוח סוער בין הקומוניסטים הפלסטינים שייצגו מה שנקרא אז "דעה א" לבין הדוברים של הפלג היהודי שביטאו את "דעה ב". הציטוט של אמיל תומא חוזר על עצמו בהקשרים שונים ובצורות ניסוח מגוונות בכל מאמרי הפולמוס של אותם חודשים.

הלאומי עד סיומו, כלומר עד מימוש הזכות להגדרה עצמית לפלסטינים, בעוד שהקומוניסטים הישראלים היו אמורים לנטוש את הלאומיות היהודית ולעבור לשלב של מלחמת המעמדות הפנימית. אך כיצד אפשר לגשר בין שני המאבקים במסגרת של מפלגה ישראלית מאוחדת, שמנהיגיה נשבעו אמונים למדינת ישראל וחתמו על מגילת העצמאות? הפתרון, נמצא, כאמור, בכפל התודעתי ששיקפה כפילות המציאות עצמה ובפעילות שניהלו החברים הפלסטינים בשפה הערבית. אולם כפילות בחיי המפלגה, כמו בחיי הנישואים, איננה יכולה להאריך ימים. ואכן מיקוניס וסנה החליטו לשים לכך קץ ולמנוע אחת ולתמיד את המסר הכפול של החברים הפלסטינים, מסר שאיננו עולה בקנה אחד עם עקרונותיה של "המפלגה הפטריוטית בישראל". עורכי **אלאיתחאד** מצדם דחו, כאמור, מכול וכול את ניסיונם של האחרונים למנוע מהם להביע את דעתם. כך, הם טענו, על פי תורת השלבים הלניניסטית, שזכותם להחזיק בהשקפותיהם הלאומיות הערביות והפלסטיניות כיוון "שהעם היהודי זכה להקים את מדינתו, בעוד שמדינתו של העם הערבי הפלסטיני נגזלה ממנו והוא לא זכה עדיין לממש את זכותו" (מק"י, 1957, 5). המרד של עורכי **אלאיתחאד** נראה מהלך ראוי וצעד קדימה שעשוי היה לחלץ את מק"י משפל המדרגה ומהמבוי הסתום שהגיעה אליו בהנהגתם של מיקוניס וסנה. אולם עורכי **אלאיתחאד** לא ערערו כלל על עקרונות המצע הפטריוטי הישראלי של המפלגה. בחינה השוואתית של תקנוני המפלגה הקומוניסטית הישראלית, כפי שאושרו בוועידה השלוש עשרה בשנת 1957 ובוועידה התשע עשרה בשנת 1981, תתקשה לחשוף הבדלים משמעותיים בכל הנוגע לפטריוטיזם הישראלי של המפלגה. בסעיף 4 בשני התקנונים נכתב באותן מילים ממש: "המפלגה הקומוניסטית הישראלית היא המפלגה הפטריוטית בישראל, מפלגת האינטרנציונליזם הפרולטרני" (מק"י, 1981, 196).

פרשת דרכים חמישית: נפילתה של ברית המועצות

נראה שנפילתה של ברית המועצות בשנת 1989 הייתה אמורה להיות החוליה האחרונה בשרשרת הכישלונות והמשברים שפקדו את מק"י מיום הקמתה. אולם למרבה הפלא צלחה המפלגה גם את פרשת הדרכים הזו, ומבחירות לבחירות

הצליחה אפילו לחזק את כוחה. כפי הנראה לעין, מנהיגיה של מק"י המשיכו להנהיג את המפלגה כאילו לא היו הדברים מעולם, על אף הביקורת הפנימית שהתפתחה בקרב כמה ממנהיגיה וחבריה הערבים ועל אף נטישת שורותיה. אותה הנהגה שפעלה קודם לאורו ובהשראתו של המשטר הסובייטי המשיכה לפעול גם לאחר נפילתו של המשטר; ממש כמו אותו אור של כוכב רחוק שמגיע לכדור הארץ אחרי שהכוכב עצמו כבר שקע, נעלם והפך לחור שחור.

בהיעדר נהגים ודיונים דמוקרטיים לא נתנה ההנהגה מעולם לציבור החברים דין וחשבון אמתי על כל טעויותיה והטעויותיה.

אף על פי כן, נפילתה של ברית המועצות החלישה בבירור את כוחה ואת השפעתה של ההנהגה היהודית של המפלגה. מאיר וילנר, דוד חנין ותמר גוז'נסקי, מנהיגיה הוותיקים של המפלגה שלטו במפלגה בכוח הסמכות האידאולוגית ששאבו מהמשטר הסובייטי. נפילת המשטר הנחיתה אפוא מהלומה קשה על מעמדם ועל יוקרתם של אותם מנהיגים בקרב חברי המפלגה, ובמידה רבה ניתן לומר שעולמם אכן חרב עליהם. את החלל המנהיגותי שנוצר מילא דור הביניים של המנהיגים הפלסטינים של המפלגה, אותם מנהיגים – כמו מוחמד ברכה ומוחמד נפאע – שדווקא כן שאבו את כוחם מציבור הבוחרים של המפלגה, ולא היו קשורים עוד למשטר הסובייטי. הנה כי כן, המרד של החברים הפלסטינים בהנהגה הפטריוטית הישראלית של המפלגה, שהחל בקול ענות חלושה בפילוג בשנת 1965, צבר תנופה בעקבות נפילתו של המשטר הסובייטי. במהלך שנות התשעים נראה שההנהגה הקומוניסטית הוותיקה איבדה בהדרגה את כל עמדות המפתח שהיו לה בהנהגת המפלגה לטובת ההנהגה הפלסטינית הצעירה. יתרונה הגדול של ההנהגה החדשה היה בכך שהיא צמחה אכן מקרב הציבור הפלסטיני, ולא הייתה קשורה עוד בטבורה לברית המועצות ולדגם המרקסיסטי. אף על פי כן, בצדה של ההנהגה הפלסטינית החדשה ממשיכה לפעול באופן עצמאי הקבוצה התל אביבית של מק"י בהנהגתם של דב חנין ותמר גוז'נסקי, השומרת אמונים להנהגה הקומוניסטית הישראלית הישנה. כך, נראה שההנהגה הפלסטינית החדשה לא רק שלא פתרה את הניגוד הפנימי האמור שחצה ופילג את מק"י מיום היווסדה, אלא אפילו העצימה והחריפה אותו. לזכותה של ההנהגה הקומוניסטית הוותיקה

צריך היה לומר שהם באמת ובתמים האמינו באידאולוגיה הקומוניסטית כתכליתה הסופית של האנושות, שם ואז, לשיטתם, יבוטלו כל הגבולות והמחיצות בין העמים והלאומים והיהודי והערבי "יכתתו חרבותם... וכגדי ירבצו". כך למשל לדברי וילנר "על פי העיקרון המעמדי, תופיק טובי הוא בן העם שלי" (מק"י, 1981, 69). לעומת זאת, בנאומיהם ובמאמריהם של מוחמד ברכה, מוחמד נפאע וחנא סוויד אין זכר ל"פרימט המעמדי" והם עוסקים רובם ככולם בהגנה על זכויותיו של "המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל". כיוון שכך, ללא המחנה המשותף הסוציאליסטי המעמדי, לא ברור מהו היסוד הקושר עדיין את החברים הפלסטינים ואת החברים הישראלים במסגרת "המפלגה הקומוניסטית"? עם זאת נראה שהמחנה המשותף הברור ביותר, אשר קושר בין שני הצדדים, הוא תביעתם של הקומוניסטים הפלסטינים להקמת מדינה פלסטינית בשטחי הגדה והרצועה בצד של מדינת ישראל בגבולות 1967, ואגב כך, השלמתם עם קיומו של המיעוט הפלסטיני בתחומי "המדינה היהודית". אותם מנהיגים אכן מכירים בעם הפלסטיני החי בשטחים הכבושים ובארצות השכנות, ואפילו מכריזים שהם חלק בלתי נפרד ממנו. אך הלכה למעשה הם קיבלו את ההגדרה העצמית הנפרדת של הציבור הפלסטיני בישראלי כמיעוט לאומי הקיים כשלעצמו ובשביל עצמו באופן בלתי תלוי בעם הפלסטיני בכללותו. לפיכך, עיקר המאבק שלהם מתנהל בתחומה של האתנוקרטיה הישראלית, מעל במת הכנסת למען "שוויון הזכויות של המיעוט הערבי בישראל".

סוף דבר

נראה שמנהיגיה של מק"י, החיים בעולם המושגים של התאוריה המרקסיסטית, אינם יודעים כיצד לחבר בין המאבק הלאומי הפלסטיני לבין המאבק המעמדי-פועלי בתוך ישראל. כך, מק"י נעה, מיום היווסדה ועד היום, מפרשת דרכים אחת למשנה בנסותה לגשר בין שני הקטבים – המעמדי והלאומי – אך בסופו של דבר היא נופלת בין הכיסאות ומאבדת את שני העולמות. מצד אחד, הלאומיות הפלסטינית של החברים הערבים של מק"י מתנהלת בתחום האתנוקרטיה היהודית הקיימת, מקבלת ומקבעת הלכה למעשה את הפילוג הלאומי הפלסטיני

(בין הפלסטינים בישראל לבין הפלסטינים האחרים), ומצד אחר המאבק החברתי-הפועלי של הקומוניסטים הישראלים למען הסוציאליזם מתנהל אך ורק בעברית, ללא שום קשר, ולעתים גם בניגוד גמור, למאבק הלאומי הפלסטיני.

לסיכום נאמר, שהדברים נכתבים דווקא מתוך אמונה ותקווה שהדור הפלסטיני והישראלי הצעיר ילמד את הלקח ההיסטורי המר של המפלגה היחידה שניסתה באמת ובתמים לחבר בין ציבור המהגרים היהודי והעם הפלסטיני המקומי, ובהיעדר תפיסה לאומית דמוקרטית מאוחדת מצאה את עצמה פעם אחר פעם, לאורך כל דרכה, מחולקת ומפוצלת בעצמה בין שני הצדדים היריבים.

ביבליוגרפיה

עברית

- אור, עקיבא, ומשה מחובר (1999). **שלום, שלום ואין שלום**, ירושלים: הוצאה עצמית.
בשן, רפאל (1961). ריאיון של מיקוניס, **מעריב**, 24.11.1961.
דותן, שמואל (1991). **אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל**, תל אביב: הוצאת שבנא הסופר.
דרוויש, מחמוד (2007). "תעודת זהות", **מטעם** 12:32.
חביבי, אמיל (1984). **האופטימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו-אלנחס אל-מתשא'אל**, תל אביב: מפרש.
מיקוניס, שמואל (1972). **סתירות ומסקנות**, תל אביב: הוצאה עצמית.
מק"י (1951). "משפט בן-גוריון", יוני, תל אביב.
--- (1957). **הוועידה השלוש עשרה**, תל אביב-יפו.
--- (1981). **הוועידה התשע עשרה**, חיפה-נצרת.
פרח, בלוס (1993). **מהמדינה העותומנית למדינה העברית**, ירושלים: הוצאה עצמית.

קריאה נוספת

- בשארה, עזמי (1993). "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", **תיאוריה וביקורת** 3: 7-20.
רכס, אלי (1993). **המיעוט הערבי בין קומוניזם ללאומיות הערבית**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
Kaufman, I. (1997). *Arab national communism in the Jewish state*. Gainesville: University of Florida Press.
Lustick, I. (1980). *Arabs in the Jewish state: Israel's control of a national minority*. Austin: University of Texas Press.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

התנועה האסלאמית בישראל התפתחות היסטורית ואידאולוגית

נוהאד עלי

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

התנועה האסלאמית בישראל

התפתחות היסטורית ואידאולוגית

נוהאד עלי*

אחת ההתפתחויות ההיסטוריות המרכזיות של המאה העשרים היא תהליכי התעוררות והשתנות דתיים שתוארו והומשגו במחקר האקדמי בעיקר בעזרת המושגים חזרה לדת, התעוררות דתית ופונדמנטליזם דתי. אין ספק שמושגים אלו צמחו מתוך נקודות המבט האקדמית, הציבורית והתרבותית שהגיבו בבהלה מסוימת לנוכח התעוררות הדתיות והעצמתה, אשר נדמה היה כי פסה מן העולם לנוכח תהליכי רציונליזציה, מודרניזציה וחילון שנראו דאז כבלתי נמנעים וכחד-כיווניים (עלי, 2006). התופעה היא אוניברסלית, חוצת גבולות ותרבויות ואינה נחלת דת זו או אחרת. מתברר שתופעות דומות עלו בתרבויות שונות ובמדינות במזרח הרחוק, באירופה, בארצות הברית וגם בישראל (Pipes, 1983; Rabie, 1987).

רוב המחקר העוסק בפונדמנטליזם הדתי מתמקד בפונדמנטליזם האסלאמי (Arjomand, 1984). ההתעניינות בפונדמנטליזם האסלאמי והחשש מפניו גברו מאוד בעקבות אירועי 11 בספטמבר 2001 בארצות הברית. באשר למוסלמים בישראל, תופעת הפונדמנטליזם הדתי והחזרה לדת מזוהות במחקר ובישיח הציבורי עם הופעתה ועם התפתחותה של התנועה האסלאמית, שניצניה הראשונים בצבצו לכאורה בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים. התופעה העסיקה ומעסיקה מאז פוליטיקאים, אנשי תקשורת וחוקרים באקדמיה ובמוסדות המדינה. אך ההתעניינות בה התמקדה במדדי ה"הקצנה", האמיתיים או המדומים, שלה.

הדיון הציבורי בכל הקשור לתנועה האסלאמית בישראל נבדל מהשיח המתנהל

* ד"ר נוהאד עלי הוא מרצה במכללה האקדמית גליל מערבי ואוניברסיטת חיפה.

בכל התנועות האסלאמיות בעולם ומההתעניינות שהן מעוררות. צמיחתה והתפתחותה של התנועה בישראל עוררו עניין רב ופולמוס נרחב בקרב העולם הערבי והמוסלמי. התנועה האסלאמית בישראל, או כפי שמנהיגיה מעדיפים לכנותה התנועה האסלאמית באדמות 1948, נתפסת בעיני רבים כחידה. מחד גיסא, שורר קונצנזוס הן בקרב תומכי דרכה של התנועה האסלאמית והן בקרב מתנגדיה כי מאז הקמתה ייעדה לעצמה תפקיד היסטורי בשמירה ובהגנה על המקומות הקודשים של הפלסטינים בכלל ובירושלים המזרחית הכבושה בפרט. מאידך גיסא, מבקרי דרכה של התנועה האסלאמית תוהים על כך שהתנועה צמחה בישראל והסכימה לפעול לפי כללי המשחק הישראליים. חלק מהמבקרים הרחיקו לכת ותהו כיצד הסכימו מנהיגי "תנועה אסלאמית" לשאת דרכן ישראלי ואף להתמודד בבחירות לפרלמנט הישראלי (עלי, 2009; מרכז אלמסבאר, 2009).

רוב חוקרי התנועה האסלאמית ראו בה מקשה אחת. הם התעלמו מהשינויים הארגוניים והאידיאולוגיים שהיא עברה ושייכו אותה ל"גל הפונדמנטליזם האסלאמי השוטף את העולם הערבי והמוסלמי" (ראו לדוגמה; Rekhess, 1991; Sivan, 1985; 1997). רבים התעלמו מההקשרים ומהאילוצים המקומיים של התפתחותה על פני רצפים ומשברים היסטוריים וכן ממורכבות מערכת היחסים בתוכה בין הגורמים הדתיים, הלאומיים הפוליטיים – המקומיים והכלל-אזוריים (Israeli, 1992). מאמר זה יבחן את התנועה האסלאמית מזווית ראייה אחרת, ביקורתית יותר. מטרתי היא לסרטט קווים ראשוניים לדרכה ההיסטורית של התנועה ולבחון את דרכי פעולתן ואת השקפות עולמן של הקבוצות השונות המשתייכות ל"פונדמנטליזם האסלאמי" בקרב הערבים הפלסטינים בישראל. את הדיון אערוך לאור ציר הזמן, כלומר נרטיב היסטורי של התנועה, ולאור שאלת היחסים שבין מעגלי הזהות שיוצרת התנועה: אסלאמיות, ערביות, פלסטיניות ו"ישראליות" שנוצרה מכפייה ומכורח המציאות.

כאמור, התנועה האסלאמית בישראל החלה את דרכה בראשית שנות השבעים, כתנועת מיעוט לאומי ודתי במדינה יהודית אתנית. אך שורשיה, כפי שארחיב בהמשך, התחילו בתוך החברה הפלסטינית לאחר מלחמת העולם הראשונה ולאחר החלת המנדט הבריטי על פלסטין, עת הוקמה במצרים תנועת האחים

המוסלמים שעוד בחיתוליה הקימה לה סניפים בפלסטין (ע'ץ, 1992).

מאז הקמת מדינת ישראל ידעה התנועה תהפוכות רבות, שהחשובה שבהן אירעה בשנות השבעים של המאה העשרים, כפי שאראה בהמשך. באמצע שנות השמונים התבטאה הפעילות הפוליטית הציבורית במישור המוניציפלי, ובו היא הגיעה להישגים לא מבוטלים בכל הבחירות למועצות המקומיות שבהן השתתפה וזכתה בראשות שש מהן (פז, 1989). בעקבות הצלחה זו נטו חלק ממנהיגי התנועה להעתיק את זירת פעולתם גם למישור הארצי, החלטה שהעלתה מחדש את סוגיית מקומו של היסוד הלאומי-פלסטיני בתנועה בפרט ואת סוגיית מורכבות הזהות בין הבסיס הלאומי לבין הבסיס הדתי בכלל. שאלה זו מעסיקה רבות מתנועות התחייה האסלאמית בעולם הערבי והמוסלמי (עלי, 1998; מיעארי, 1991; מאלך, 1990; עבד אלרחמן, 1990). החלטת חלק מראשי התנועה להשתתף בבחירות לכנסת הארבע עשרה בשנת 1996 גרמה לפילוג ארגוני עמוק בין שני פלגים עצמאיים, שכוננו בתקשורת "פלג צפוני" ו"פלג דרומי", על פי חלוקה גאוגרפית של מגורי ראשי הפלגים (להרחבה ראו Salah, 2007). מאז, קיימות הלכה למעשה שתי תנועות אסלאמיות. ואולם, חשוב בעיניי להדגיש כי שני הפלגים יונקים מאותם מקורות אידאולוגיים וכי רוב מנהיגיהם התחנכו באותן מכללות דתיות בחברון ובשכם (עלי, 1998; מאיר, 1989). התקשורת, הפוליטיקאים ורבים מהחוקרים הישראלים מייחסים דוגמתיות לפלג הצפוני ופרגמטיות לפלג הדרומי על רקע נכונותם להשתתף בבחירות לכנסת ועל רקע עמדותיהם של ראשי הפלגים כלפי היחסים עם מדינת ישראל (עלי, 2006).

חוקרי התנועה האסלאמית בישראל טוענים שישנן שתי מערכות גורמים לתחיית האסלאם הפוליטי בישראל. המערכת הראשונה היא פנימית ישראלית, המדגישה את תהליכי המודרניזציה והעיור שגרמו להתפוררותן החלקית של המסגרות המסורתיות (מאיר, 1989; Rekhess, 1991), את החיפוש אחר זהות ייחודית, את המפגש מאז 1967 עם שאר חלקי העם הפלסטיני, את פעילותם של ה"ואעדון" (המחזירים בתשובה) מהשטחים הכבושים בשנת 1967, את הנגישות למקומות הקדושים לאסלאם בירושלים ובחברון ואת האפשרות שנפתחה לעלייה לרגל למכה (שטנדל, 1992; Sivan, 1985). מערכת הגורמים השנייה היא חיצונית

לישראל, וכוללת את משבר האידאולוגיות הגדולות ששלטו בעולם הערבי עד שנות השישים, את תבוסת מדינות ערב במלחמת 1967, את הניצחון מנקודת המבט של הערבים במלחמת 1973 הידועה בשם "מלחמת אוקטובר" ואת השפעתה של ההתעוררות הדתית באזור (מאיר, 1989; Sivan, 1991; Rekhess, 1985). טענות אלו זכו לביקורות מפי חוקרים בין השאר בטענות שהן משקפות מחשבה אוריינטליסטית ושהן מתעלמות מייחודם של הפלסטינים בישראל (להרחבה ראו עלי, 2006).

סוגיית הכרתה של התנועה האסלאמית במדינת ישראל היא אחת השאלות המסקרנות ביותר, בייחוד בכל הקשור לפלג הצפוני של התנועה בהנהגת השיח' ראָד סלאח. יש הטוענים כי אי-השתתפותו של פלג זה בבחירות לכנסת מלמדת על אי-הכרה בישראל. טענה זו קיבלה משנה תוקף אחרי שהתנועה חדלה מהתמודדותה גם בבחירות המוניציפליות מאז 2003, זולת לבחירות בעיר אום אלפחם בשל מעמדה המיוחד. הסירוב להשתתף בבחירות המוניציפליות והחרמת הבחירות הארציות נתפסו בעיני רבים מהממסד הישראלי כהקשחת העמדות כלפי מדינת ישראל. בריאיון לעיתון **גלובס** (11.8.1985) טען יוסף גינת כי "צעירים אלה הם קיצוניים ביותר גם בשלילתם את קיומה של המדינה והם נמנעים מכל מעורבות במסגרת האזרחית שלה" (בתוך ע'אנס, 1992). הסבר זה מוכחש על ידי ראשי התנועה. חוקרים אחרים אינם מייחסים לעניין ההשתתפות בבחירות שום חשיבות אידאולוגית אלא חשיבה פרקטית. עזיז חידר (להרחבה ראו עלי, 2006) לדוגמה פירש את הימנעות הפלג הצפוני מהתמודדות בבחירות המוניציפליות בחלק מהרשויות המקומות כאות לחולשת התנועה, גם אם זמנית. הוא סובר שמיאון זה מבטא את תהליך ההתרחקות של הציבור הערבי מן התנועה האסלאמית, ובייחוד מן הפלג הצפוני, בעקבות אירועי אוקטובר 2000 ובעקבות מעצרו של מנהיג הפלג הצפוני השיח' ראָד סלאח. לדעתו של חידר, מצד אחד זהו ביטוי לתחושה שהתנועה האסלאמית הרחיקה לכת בעמדותיה "הלאומניות-דתיות", ומצד אחר זהו ביטוי לחוסר העניין בניסיון להציג את האסלאם כחוד החנית במאבקו הגלובלי במערב, שעה שהמוסלמי המקומי מוטרד מבעיות היום-יום (יאיר אטינגר, **הארץ**, 11.10.2003, "[הבחירות יתקיימו רק בעוד שבועיים, אבל](#)").

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

התנועות האיסלאמיות כבר הפסידו", בתוך עלי, 2006). להבדיל מחידר אינני חושב שהפלג הצפוני נחלש, אולם עד רגע לכתובת מאמר זה, אין מחקר מעמיק בנושא זה שיכול להפריך או לאשש טענות אלו.

בראיונות שערכתי עם מנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, הם הכחישו מכול וכול את הטענה שאי-השתתפותם בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות נובעת מאידאולוגיה ומאי-הכרתם בישראל. הם טוענים שהימנעותם טקטית, משום שבמבחן התוצאה הם עלולים רק להפסיד מהשתתפות בבחירות, שכן ההשתתפות מגבירה את התחרות ואת הפילוג הפנימי הקיימים ממילא בקרב הערבים בישראל ומונעת קונצנזוס רחב על פעילות התנועה, בייחוד במישורים החברתי, הדתי והתרבותי.¹

התפתחותה ההיסטורית של התנועה האסלאמית בישראל

הספרות ההיסטורית שעסקה בתנועה האסלאמית בישראל מבחינה בדרך כלל בין חמישה שלבים בהתפתחותה (עלי, 1998; Ali, 2004). שלבים אלה אינם מעידים רק על מעברים כרונולוגיים אלא על שינויי מגמה ועל עיצוב מחדש הסותר את יומרתה של התנועה להמשכיות א-היסטורית, כלומר להמשכיות מלפני שנת 1948 ואחריה, ולהתחברות למקורות האסלאם הקדומים. שינויים אלה משקפים את השינויים האידאולוגיים-ארגוניים של התנועה. כפי שאראה, התמה המרכזית אשר תסביר את השינויים בתנועה האסלאמית היא ההקשר הפוליטי-לאומי המשתנה שבתוכו היא פועלת. בהתאם לכך שמות השלבים השונים קשורים להקשר הפוליטי-לאומי הזה. חשוב לציין כי הרכיב המקומי של הזהות הפלסטינית מלווה את התנועה מראשית דרכה.

1. השלב המצרי, 1928–1948

לאחר מלחמת העולם הראשונה ועם ראשית המנדט הופרדה פלסטין גאוגרפית מסוריה הגדולה. בעקבות הפרדה זו החלה פלסטין להיחשף להשפעות ערכיות,

¹ עלי, 2004. ראו גם ראיונות שערך המחבר עם השיח' ראָד סלאח, 5.12.2002 ועם השיח' כמאל ח'טיב, 18.10.2002, אשר התפרסמו בתוך עלי, 2006.

תרבותיות ואידאולוגיות שנשבו אז במצרים שהייתה, בדומה לפלסטין, תחת שלטון המנדט הבריטי. כבר בשנת 1928, שנה לאחר היווסדותן של עמותות הנוער האסלאמי במצרים, הן הצליחו להקים סניפים בפלסטין וברחבי העולם הערבי.

אחד המאפיינים הבולטים של פעילות תנועת "האחים המוסלמים" הפלסטינית, ולהבדיל משאר התנועות האסלאמיות האחרות, הוא שיתוף הפעולה ההדוק עם קומוניסטים ועם נוצרים. שיתוף פעולה זה מעיד על חשיבות הרכיב הלאומי הפלסטיני בה (ע'ץ, 1992).

לאחר הנֶפְּהּה הפלסטינית והקמת מדינת ישראל ב-1948 נסגרו הסניפים בכל המקומות שהשתלט עליהם הצבא הישראלי (ראו את המאמר העוסק [בנכבה](#) בכרך הראשון בספר זה). סגירת הסניפים על ידי ישראל גרמה אמנם לשבר בתנועה, אולם המנהיגים אשר חלקם גורשו וחלקם עזבו בגלל המלחמה לגדה המערבית ולרצועת עזה, הקימו שם סניפים חדשים שנשאו אופי דומה (מאיר, 1989).

2. השלב שלאחר הנֶפְּהּה והקמת מדינת ישראל, 1948–1967

השלב השני הוא הטראומטי ביותר בהתפתחותו של המיעוט הלאומי הפלסטיני בישראל בכלל ושל התנועה האסלאמית בפרט. ברקע שלב זה עומדים יחסי גומלין א-סימטריים בין המדינה לבין שרידי הרוב הפלסטיני, שהפך למיעוט מדוכא במציאות הפוליטית החדשה שהתהוותה בעקבות הנֶפְּהּה ב-1948 שהביאה לעקירת מרבית העם הפלסטיני ולהחלת ממשל צבאי שהגביל את תנועתם ואת חופש התארגנותם של הפלסטינים אזרחי ישראל עד 1966 (ראו את המאמר העוסק [בממשל הצבאי](#) בכרך ראשון בספר זה). סיום שלב זה בישר את קצו של השלב הפסיבי בהתפתחותה של התנועה האסלאמית.

מאז קום מדינת ישראל ועד סוף שנות השישים לא התמסדה שום תנועה דתית בקרב הערבים בישראל. תפקידם של אנשי הדת המוסלמים הצטמצם לטקסים דתיים ולטיפול בענייניהם השרעיים ובמעמד האישי של המוסלמים (אל-

חאג', 1997), בייחוד חרף העובדה שמדינת ישראל הפקיעה את אדמות הווקף שהנהלתם הייתה כרוכה בפעילות חברתית ענפה בתקופת המנדט.

3. השלב הפלסטיני, 1967–1983

זהו השלב החשוב ביותר בהתפתחות זהותם העצמית הייחודית של הערבים בישראל בכלל ושל התנועה האסלאמית בפרט. לדעת חוקרים מסוימים, וכן בעיני חלק ממנהיגי התנועה האסלאמית בישראל, 1967 מסמנת את נקודת ההתחלה של השלב הזה שנמשך עד 1983 (עלי, 1998; ראו גם Salah, 2007)

בשלב זה פעלה התנועה האסלאמית בשם "תנועת הצעירים המוסלמים" (ובערבית: "חֶרְפַת אַלְשַׁבָּאב אַלְמַסְלִים") והיא הרבתה לפעול בתחומים החברתי והתרבותי נוסף על המישור הדתי. התנועה הדגישה את החשיבות שבהתגייסות העצמית של החברה, עיקרון אשר התנועה שואבת מהרוח המוסלמית של מתן צדקה (זַכָּאֵת), מנגנון אשר יכול לשמש תחליף למנגנוני הסעד של מדינת הרווחה (מאלך, 1990).

השילוב בין הדתי והפוליטי מתבטא גם בגלגולי התפתחותה של התנועה האסלאמית בישראל על זרמיה השונים. מוקד מרכזי של מחלוקת ופילוגים היה משקלו ומקומו של הגורם הפוליטי המובהק. התחייה האסלאמית, אם כן, לא התגבשה מראשיתה כמקשה אחת. בולט כי במהלך דרכה גבר כוחם של אלה שביקשו לרסן את עמדותיהם הלוחמניות שהתבטאו בעמדתם של חברי "אֶסְרַת אַלְג'ֵהָאד" (משפחת הג'יהאד או לוחמי הקודש), אשר פעלו כמחתרת צבאית למחצה (מאיר, 1989). קבוצה זו, "אלג'האד", האמינה, שפלסטין נגזלה בכוח בידי הציונים, ולכן רק באמצעות הכוח ניתן יהיה לשחרר את הארץ הקדושה (שם). הקו הלאומי-דתי המנחה אידאולוגיה מתמצה בססמה המשולשת המנוסחת כעין קריאת קרב: "פלסטין לפלסטינים – מולדת, ללאומנים – מדינה ערבית, ולמוסלמים – אמונה" (ובערבית: "פלסטין לפלסטיניין וְטוֹן, וללקומיין ערבייטן וללמסלמין עקידתן") (עלי, 1998).

לקראת סוף שנת 1980 חשפו כוחות הביטחון הישראליים את "משפחת הג'יהאד"

בשלמותה, וביצעו בקרב חבריה מעצרים נרחבים. עם חשיפתה בא על קצו שלב חשוב בהתפתחותה של התנועה האסלאמית בישראל.

4. השלב ההסתגלותי לאילוצים הפוליטיים הישראליים, 1983–1996

בשנת 1983 שוחררו מהכלא רוב מנהיגי התנועה האסלאמית שנכלאו בגלל השתייכותם למשפחת הג'יהאד, ובראשם השיח' עבדאללה נימר דרוויש, המייסד של התנועה. הללו החלו בעיצוב התנועה מחדש תוך כדי הדגשת המאפיינים הדתיים-חברתיים. בשנה זו התחיל השלב שאותו ניתן לכנות "שלב ההסתגלות לאילוצים הפוליטיים" שנמשך עד 1996. הסתגלות זו התבטאה בפרגמטיות בשני תחומי פעילותה העיקריים של התנועה: האידאולוגי והארגוני-פוליטי.

בשלב זה של התארגנותה הפוליטית והאידאולוגית המחודשת של התנועה בקרב הפלסטינים בישראל בולט פרגמטיזם פוליטי. מאפיין מרכזי בפרגמטיזם הזה הוא הניסיון לשלב בין הדבקות במקורות האידאולוגיים-אסלאמיים לבין האילוצים שהכתיבה המציאות הפוליטית של החיים בישראל (מאלך, 1990). התחום האידאולוגי התאפיין בשינוי בעמדות פוליטיות-מדיניות, בהדגשת השמירה על החוק הישראלי, בקבלת הסטטוס-קוו של האזרחות הישראלית ובניסיונה של התנועה האסלאמית להשתלב בקונצנזוס של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. התחום הארגוני-פוליטי התבטא בכניסת התנועה האסלאמית לתחום המוניציפלי ובהקמת מסגרות לשירותי תרבות, חינוך ורווחה ביישובים ערביים שונים.

בבחירות לרשויות המקומיות, שהתקיימו בפברואר 1989, זכו הרשימות האסלאמיות לייצוג כזה או אחר בכל היישובים שבהם התמודדו (פז, 1989). הצלחתה של התנועה האסלאמית במישור המוניציפלי העלתה מחדש את שאלת זהותה הלאומית. הצלחה זו והשמועה שהתנועה עתידה להתמודד בבחירות לכנסת הארבע עשרה בשנת 1996 גרמו לחברי כנסת מהימין הישראלי, מהליכוד ומצומת, לפעול כדי למנוע זאת. הם טענו כי התנועה האסלאמית היא גורם אנטי-ישראלי מובהק שעלול לחבל במערכת היחסים העדינה והשברירית בין יהודים לבין ערבים במדינה. הוצאת התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק נידונה בהרחבה בתקשורת ובקרב מקבלי ההחלטות בישראל. חברי כנסת ושרים כמו

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

השר לשעבר צחי הנגבי, השר לשעבר משה ארנס והשר אביגדור ליברמן תבעו זאת בכנסת. ב-10 בספטמבר 2001 דנה הממשלה במדיניותה כלפי התנועה האסלאמית ושמעה סקירות בנושא מגורמים ביטחוניים, וב-1 באוקטובר 2002 דן היועץ המשפטי לממשלה בסוגיה זו בעקבות פניית חברי כנסת מהימין ובעקבות הצטרפותו של השב"כ לקריאה דומה (עלי, 2006).

לאחר הבחירות המוניציפליות בשנת 1989 ובזכות הצלחתה המרשימה של התנועה בבחירות אלה, השתלבה התנועה האסלאמית בוועד ראשי המועצות הערביות ובוועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל. התחזקות היסוד הלאומי התבטאה גם בעובדה כי ההצלחה במישור המוניציפלי דרבנה חלק ממנהיגי התנועה להעתיקה למישור הפרלמנטרי-הארצי.

לקראת הבחירות לכנסת הארבע עשרה בשנת 1996, חברה התנועה למפלגה הדמוקרטית הערבית ויחד הקימו את "הרשימה הערבית המאוחדת". ואולם החלטה כזאת גרמה לקרע פורמלי בה בין שני פלגים: פלג אחד המשיך לפעול בהנהגתו של השיח' דרוויש, שהתפטר בינתיים מכל תפקיד בתנועה, אך שמר על התואר "מנהיג רוחני", ובמקומו מונה כמנהיג השיח' אבראהים צרצור שכיום הוא חבר כנסת ויו"ר הרשימה המאוחדת. ב-10 באפריל 2010 נערכו בחירות לראשות התנועה האסלאמית, ובהן זכה השיח' חמאד אבו דעאבס בראשות התנועה. פלג אחר החל לפעול בהנהגתו של השיח' ראאד סלאח, מי שהיה ראש עיריית אום אלפחם.

5. השלב של מיסוד הפיצול, 1996 ועד היום

כאמור, חילוקי הדעות הללו הביאו לקרע עמוק בתנועה. קרע זה הוצג, בייחוד על ידי כלי התקשורת, כוויכוח בין שני מחנות אידאולוגיים. האחד דוגמתי ונוקשה, בהנהגתם של השיח'ים סלאח, מחאג'נה, ח'טיב ואחרים, והאחר, פרגמטי ומתפשר בהנהגתם של השיח'ים דרוויש, ח"כ לשעבר ח'טיב, ח"כ לשעבר דהאמשה ואחרים. מחלוקת זו יצרה הלכה למעשה שתי תנועות העונות לשם "התנועה האסלאמית"².

2 על אודות הפילוג ראו בהרחבה עלי, 1998; 2004. Ali.

אופני פעולתה של התנועה האסלאמית בישראל, בייחוד זו שבהנהגת השיח' סלאח, מציעים חלופה חדשה לאקטיביזם חברתי ופוליטי לפלסטינים בישראל. חלופה זו מבוססת על המטרה של הקמת תשתית חברתית לקהילה המסוגלת לספק בכוחות עצמה מצרכים רבים שמדינת ישראל אינה מספקת, אם משום שאינה רוצה לספק אותם, או שבסדר העדיפות התקציבי שלה ואילווציו מעמידה את הציבור הפלסטיני בתחתית הסולם. כך עולה כי התנועה עסוקה בבניית קהילה אסלאמית בלתי תלויה ועצמאית למחצה (להרחבה ראו עלי, 2006).

לאחר אירועי אינתיפאדת אלאקצא, באוקטובר 2000, קיבלו תנופה של ממש הניסיון להקים מוסדות חלופיים והמאמץ לגייס תרומות בישראל ומחול. מנהיגי התנועה האסלאמית הסבירו תנופה זו בחרם שהטילו המוסדות הישראליים על האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. מנהיגי התנועה הדגישו שבמשך האירועים נמנעו שירותי ההצלה והאמבולנסים מלהגיע ליישובים ערביים, עובדה שגבתה חיי אדם. מאותו יום יזמה התנועה האסלאמית הקמת רשתות בריאות ובתי חולים. הפעילות של עמותות אלו ומטרתן המוצהרת להקים "קהילה עצמאית" (מג'תמע עצאמי), ככל האפשר, הדאיגו לא מעט את שירותי הביטחון ואת מקבלי ההחלטות בישראל. לפיכך ערכו כוחות הביטחון פשיטה בשעה אחת אחר חצות הלילה שבין 12 ל-13 בחודש מאי 2003 במטרה להרתיע את מנהיגי התנועה מעשייתם זו באמתלה ביטחונית.³ פעולה זו כללה פשיטות על משרדי העמותה, על משרדי [עמותת קרן אלאקצא](#) לבינוי אתרי הקודש האסלאמי ועל בתיהם של אחדים ממנהיגי התנועה האסלאמית (ליביו וקרמניצר, 2003).⁴

נוסף על החרמת מסמכים, מחשבים אישיים וציוד דיגיטלי ואישי, נעצרו שישה עשר ממנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ובראשם: מנהיג התנועה השיח' סלאח, שנעצר ליד מיטת אביו הגוסס (אשר נפטר יום לאחר מעצר בנו); ד"ר סלימאן אגבאריה, שכיהן כראש עיריית אום אלפחם בעת המעצר; סגן יו"ר התנועה, השיח' כמאל ח'טיב; ודובר התנועה, השיח' עבד אלרחמן, שנעצר בשדה התעופה בדרכו חזרה מגרמניה. רוב העצורים שוחררו כעבור כמה ימים בתנאים

3 ראו ריאיון עם השר לביטחון הפנים דאז צחי הנגבי מיום 13.5.2003, אצל רופא-אופיר, 2004 (מובא גם בתוך עלי, 2006).

4 מובא גם בתוך עלי, 2006.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

מגבילים. מעצרים של חמישה מראשי התנועה, כולל השיח' סלאח וד"ר סלימאן אגבאריה, הוארך ובסופו של דבר הם הודו בעסקת טיעון וישבו בכלא בגלל עברות כלכליות ולא בגלל פגיעה בביטחון המדינה. מעצר זה עורר התמרמרות ואכזבה בקרב הציבור הפלסטיני, בייחוד בקרב אוהדי התנועה האסלאמית. תסכול זה התבטא בהפגנות, באספות ואף יותר מכול באירועי "פסטיבל אלאקצא בסכנה" שנערך מדי שנה באצטדיון השלום באום אלפחם.

גל ההסתה נגד התנועה האסלאמית וראשיה לא פסק. שני אירועים גרמו לאחרונה לליבויו ואף לגל של התבטאויות מתלהמות מצד אנשי ציבור ופוליטיקאים ישראלים כנגד התנועה האסלאמית וראשיה: השתתפות השיח' סלאח במשט ההומניטרי לשבירת המצור על עזה במאי 2010; ומעצרו של השיח' על ידי משטרת לונדון ב-29 ביוני 2011 אחרי שסלאח הוגדר על ידי הרשויות בבריטניה כאדם בעל "נטיות אנטישמיות מובהקות" (**חדשות 2**, 29.6.2011). בתנועה האיסלאמית הגיבו בזעם על מעצרו של סלאח. "מדובר במעצר פוליטי, מאז שהוא נסע בשבת ללונדון הופעל לחץ גלוי על ידי הלובי היהודי בבריטניה לעצור ולגרש את סלאח", התבטא עו"ד זאהי נוג'ידאת, דובר התנועה **בריאיין לערוץ 2** בטלוויזיה. "השיח' קיבל הזמנה רשמית מהפורום המוסלמי בבריטניה, וגם מעמותות ארגונים פלסטיניים. הוא ערך כמה פגישות בנושא הכיבוש, אבל אתמול התבשרנו שהוא נעצר. לפי מיטב ידיעתי, לא היה לסלאח איסור כניסה לבריטניה" (**חדשות 2**, 29.6.2011). לאחר מעצרו של השיח' שוב עלו הצעות מהימין בישראל להוציא את התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק. **בריאיין ברשת ב** אמרו ח"כ אלכס מילר מישראל ביתנו וח"כ אופיר אקוניס מהליכוד "כי יזרוז את הצעות החוק נגד התנועה האסלאמית ויביאו בהקדם לוועדת השרים הצעות להוציא את התנועה מחוץ לחוק" (**רשת ב**, 29.6.2011).

מעצרים של המנהיגים וגם שחרורם התרחשו לא מזמן, ולכן עוד לא ברורה השפעתם על התנועה. אולם ראוי לציין שמנהיגי התנועה האסלאמית ורבים מהמנהיגים הפלסטינים בישראל רואים שההתקפה מצד הממסד הישראלי על התנועה האסלאמית היא חלק מן ההתקפה שמנהל הממסד על האוכלוסייה הפלסטינית, ובייחוד על תנועות ועל מפלגות פוליטיות המתגרות את הגדרתה

של המדינה כמדינה יהודית.

בשנתיים האחרונות, וביתר שאת לאחר בחירתו של השיח' חאמד אבו דעאבס לראש הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, גברו הניסיונות לאיחוי הקרע בין שני פלגי התנועה האסלאמית. הניסיונות הללו טרם נשאו פרי, אך שני הפלגים משדרים אופטימיות לקראת פיוס.

סיכום

במאמר זה סרטטתי נרטיב היסטורי המתאר את התפתחותה של התנועה האסלאמית בישראל מאז סוף שנות העשרים של המאה הקודמת עד היום. ציינתי כמה קווים של מחלוקות עכשוויות בתנועה. הראיתי כי התנועה האסלאמית אינה עשויה מקשה אחת וכי תהליכי התפתחותה מורים על התחבטות מתמשכת בשאלת מקומם של היסודות הפוליטיים, הדתיים והלאומיים בהשקפת עולמה ובדרכי פעולתה. ההקשרים והאילוצים שבתוכם היא פועלת מלמדים על היותה תנועה דינמית שעמדותיה האידאולוגיות מתבררות ומתגבשות תוך כדי עשייה פוליטית וחברתית ותוך כדי דו-שיח עם הרכיבים החברתיים והפוליטיים השונים שאתם היא מתמודדת. בכלל זאת התייחסתי לאילוצים שעמם היא מתמודדת על רקע פעילותה במדינה יהודית אתנית ועל רקע המבנה החברתי-פוליטי-תרבותי דתי ההטרוגני של המיעוט הפלסטיני בישראל.

ביבליוגרפיה

עברית

- אל-חאג', מאג'ד (1997). "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 41-42, 103-122.
- מאיר, תומס (1989). "הצעירים המוסלמים בישראל", **המזרח החדש** לב, 10-20.
- מאלך, אברהים (1990). **התנועה האסלאמית בישראל: בין הדבקות במקורות למחסה הפרגמטיזם**, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים.
- ליביו ארן, ויובל קרמניצר (2003). "התקשורת ומצב הדמוקרטיה - חומרי נפץ", **הארץ**, 13.5.2003.
- עיאנס, אסעד (1992). "תפיסות לגבי התנועה האיסלאמית בישראל", **אסלאם ושלו**, 83 - 99.
- עלי, נוהאד (1998). **התנועה האסלאמית בישראל: אידאולוגיה, מטרות ומאפיינים מיוחדים**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- (2004). "התנועה האסלאמית בישראל: בין דת, לאומיות ומודרניות", בתוך: י' יונה וי' גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- (2006). **פונדמנטליזם דתי כאידאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השוואתית**, עבודת דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
- (2009). "שינויים בזהות ותמורות בעמדות בקרב תומכי התנועה האסלאמית בישראל ומתנגדיה", **החברה הערבית בישראל** 3, 304-324.
- פז, ראובן (1989). **התנועה האסלאמית בישראל בעקבות הבחירות לרשויות המקומיות: סקירה וניתוח**, תל אביב: מרכז דוין.
- רופא-אופיר, שרון (2004). "כנס התנועה האיסלאמית: לא לשתוק על העוולות לאחינו בגדה", **ynet**, 11.9.2004, נצפה לאחרונה 17.2.2013.
- רכס, אלי (2000). "התנועה האסלאמית בישראל וזיקתה לאסלאם הפוליטי בשטחים", בתוך: ר' גביון וד' הקר (עורכות), **השסע היהודי ערבי בישראל: מקראה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 271-296.
- שטנדל, אורי (1992). **ערביי ישראל: בין פטיש לסדן**, ירושלים: אקדמון.

ערבית

- מיעארי, מחמוד (1991). "התנועה הפלסטינית בישראל", **ענייני פלסטין** 215-216, 3-15.
- מרכז אלמסבאר (2009). **התנועה האיסלאמית בישראל**, דובי: מרכז אלמסבאר למחקרים.
- עבד אלרחמן, ח'יר אלדין (1990). "התנועה הפלסטינית בישראל", **ענייני פלסטין** 208, 20-29.
- ע'ץ, ח'ליל (1992). "שורשי האסלאם הפוליטי בפלסטין", **ענייני פלסטין** 227-228, 19-33.

אנגלית

- Ali, N. (2004). Political Islam in an ethnic Jewish state: Its historical evolution and contemporary challenges. *Holy Land Studies*, 3(1), 69-92.
- Arjomand, A. (1984). *The shadow of God and the hidden imam: Religious, political order and societal change in Shi'ite Iran from the beginning to 1980*. Chicago, IL: Chicago University Press.

- Israeli, R. (1992). *Muslim fundamentalism in Israel*. London, England: Brassey's.
- Pipes, D. (1983). *In the path of God, Islam and political power*. New York, NY: Basic Books.
- Rabie, M. (1987). *The rise of Islamic fundamentalism*. Washington, DC: Center of Research and Publishing.
- Rekhess, E. (1991). *Resurgent Islam: Conference about the Arab minority in Israel: Dilemmas of political orientation and social change*. Tel-Aviv, Israel: Dayan Center, Tel-Aviv University.
- . (1997). Islam across the green line: Relations among Islamist movements in Israel, the West Bank and Gaza. *Research Memorandum* 33. Washington, DC: The Washington Institute.
- Salah, R. (2007). The Islamic Movement inside Israel. *Journal of Palestine Studies*, 36(2), 6676-.
- Sivan, E. (1985). *Radical Islam*. New Haven, CT: Yale University Press.

הפלסטינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית - בל"ד

נימר סולטאני

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית - בל"ד

נימר סולטאני*

הקמת המפלגה ומטרותיה

מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית (להלן: בל"ד) מגדירה את עצמה "מפלגה לאומית ערבית פטריוטית פלסטינית". היא דמוקרטית ברעיונה ובמטרותיה הפוליטיות ומחויבת לעקרונות הצדק החברתי. בל"ד פועלת במטרה לחבר בין הזהות הלאומית לבין עקרונות הדמוקרטיה. היא פועלת בנסיבותיו של הציבור הערבי בתוך ישראל בפרט, ובנסיבותיה של החברה הישראלית בכלל. כל זאת מתוך הדגשת התארגנותם של האזרחים הערבים כמיעוט לאומי בעל זכויות קולקטיביות, ויישום רעיון האזרחות השוויונית כנגד הרעיון הציוני והמשטר הפוליטי-חברתי שעליו הוא מושתת (בל"ד, 1999א).

בל"ד רואה את שורשיה בתנועה הלאומית הערבית, בתנועה הפטריוטית הפלסטינית, בשמאל העולמי ובדמוקרטיה הליברלית, והיא מבקשת לחבר בתפיסתה בין כולם. סיסמאותיה ותביעותיה העיקריות של בל"ד מאז היווסדה מושתתות על העקרונות האלה: התביעה לזכויות קולקטיביות של האזרחים הערבים בישראל; התביעה להפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה; התביעה לאוטונומיה תרבותית, כך שהמיעוט הערבי ינהל בעצמו את ענייניו התרבותיים, הדתיים, החינוכיים והאחרים, במסגרת מדינת האזרחים, בלי שהדבר יפגע בשוויון המגיע להם; התביעה להפריד בין דת ומדינה. במישור הפנימי תובעת בל"ד לארגן את המיעוט הערבי על בסיס לאומי ולא על בסיס דתי או מעמדי (שם).

ב-30 במרץ 1995 נערך כינוס הייסוד של בל"ד בניסיון לקבץ יחדיו את פעילי התנועות הפוליטיות וארגוני הסטודנטים תחת מסגרת אחת. רבים מבין הפעילים הגיעו מתנועות "ברית שוויון", "אבנא אלבלד" (בני הארץ), מ"הרשימה

* ד"ר נימר סולטאני הוא מרצה בבית ספר למשפטים באוניברסיטת לונדון, (SAOS).

המתקדמת לשלום ושוויון" (התנועה לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בבחירות 1992), מארגון הסטודנטים באוניברסיטת תל אביב "ג'פרא", מהמפלגה הקומוניסטית הישראלית ומתנועות מקומיות כמו "אלנהדה" מטייבה ו"בני טירה" מטירה שבמשולש. כמו כן הגיעו פעילים עצמאיים. בהתחלה כונתה תנועה חדשה זו בשם "30 במרץ" וביטאונה היה כתב העת אלמֶנָאָר. ב-30 במרץ 1996 נערכה ועדה לבחירת רשימת המפלגה החדשה שתתמודד בבחירות לכנסת והיא כונתה בשם "ברית לאומית דמוקרטית". עוד באותה שנה החלה המפלגה להוציא לאור בנצרת שבועון שנשא את כותרת ספרו של הפילוסוף הערבי אבן רושד **פְּסָל אלמֶקָאל**. היה זה הביטאון הרשמי של המפלגה הצעירה, אשר חדל לראות אור לאחר בחירות 2003 בגלל קשיים כלכליים. הוצאת הביטאון התחדשה בינואר 2005.

תנועת ברית שוויון הייתה הבולטת ביותר מבין התנועות והארגונים שייסדו יחדיו את מפלגת בל"ד. תנועה ערבית-יהודית זו נוסדה בעקבות מפגשים וימי עיון שערכו פעילים ואינטלקטואלים במשך כשנה. הוועידה המייסדת של התנועה התקיימה בעיר חיפה ב-11 באפריל 1992. תנועה זו הוציאה לאור כתב עת בשם **אלביאן** להפצת רעיונותיה ומטרותיה. רבים מחבריה המייסדים של התנועה היו פעילים ומנהיגים לשעבר במפלגה הקומוניסטית הישראלית ובחזית הדמוקרטית לשלום ושוויון, ובייחוד מקרב תנועת הסטודנטים של חד"ש. אלה פרשו מהמפלגה הקומוניסטית בעקבות ויכוחים שהתגלעו בשורות המפלגה ובעקבות ביקורת שנמתחה בכמה מישורים: הארגוני, הרעיוני והפוליטי. חילוקי דעות אלה פרצו על רקע קריסת הגוש הסוציאליסטי בשלהי שנות השמונים של המאה הקודמת (ראו המאמר העוסק במק"י בספר זה). רעיונותיה ועקרונותיה של ברית שוויון היו הבסיס הרעיוני של מפלגת בל"ד. בשנת 1992 החליטה התנועה שלא להשתתף בבחירות לכנסת, ולאחר זמן חדלה להתקיים (ברית שוויון, 1992).

עמדותיה הפוליטיות של בל"ד

בעקבות הסכמי אוסלו בשנת 1993 החלה בל"ד בפעילות ביקורתית נגד ה"ישראליזציה", בהתכוונה לתופעה של התנהגויות הקשורות בזהות או להיעדר עקרונות לאומיים ברורים ומוגדרים בקרב הציבור הערבי כפי שעולים מהמושג

"הערבי הישראלי". תופעות אלה התבטאו במיוחד בהצטרפותם של עשרות אלפי אזרחים ערבים למפלגות הציוניות, ובייחוד למפלגת העבודה אשר הובילה את הסכמי אוסלו עם אש"ף. התחושה באותה עת בקרב רבים מבין האזרחים הערבים הייתה כי הבעיה הפלסטינית באה על פתרונה, או לקראת פתרון, וכי הגיעה העת שהאזרחים הערבים ישתלבו בישראל ויזכו בשוויון. ואולם, בל"ד קראה לשוויון ללא השתלבות, והחליטה להשתתף בבחירות כדי "לתת ביטוי לדאגות האנשים", מאחר ש"אי אפשר לעסוק בענייני היום של האנשים ובו בזמן לייצג אותם פוליטית בלי להשתתף במערכה הפוליטית בפרלמנט". בל"ד הייתה משוכנעת אפוא כי קידום הפרויקט הלאומי הפלסטיני בתוך ישראל מחוץ למסגרת האזרחות הוא בלתי אפשרי (בשארה, 2003, 68).

הופעתה של בל"ד עוררה ויכוח פוליטי בזירה הישראלית והערבית בתוך ישראל. בל"ד הצליחה להשפיע על המפלגות הערביות האחרות ועל השיח הפוליטי בהציגה שיח שמשך אליו את האינטלקטואלים בכלל ואת המלומדים הצעירים בפרט. כל המפלגות הערביות אימצו בעקבות כך את הסיסמה של "מדינת האזרחים", ונפוץ גם השיח על "התושבים המקוריים" שהעלתה בל"ד. התביעה לאוטונומיה תרבותית נתקלה בהתנגדות נחרצת מטעם חד"ש אשר ראתה בתביעה זו קריאה "להסתגרות ולבדלנות" מפני החברה הישראלית. אך יש לציין שבהשוואה לימיה הראשונים של בל"ד, בהמשך הפסיקה תביעה זו לבלוט בספרות של המפלגה (רוחאנא ואחרים, 2004). נוסף על כך, בשנים האחרונות קוראת בל"ד לערוך שינויים בוועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי, ובכלל זאת להפכה לגוף שנבחר ישירות על ידי האזרחים הערבים.

עם היווסדה פתחה בל"ד במתקפה קשה נגד הסכמי אוסלו ונגד הרשות הלאומית הפלסטינית, בעוד שאר המפלגות הערביות תמכו בהסכמים אלה. ביקורת זו פחתה עם הזמן והחלה התקרבות מסוימת בין הרשות הפלסטינית לבין בל"ד. לאחר מכן נמנעה בל"ד בהצבעה בכנסת על הסכם "נהר וואיי" של ממשלת נתניהו, והתנגדה לתכנית קמפ דייוויד של ברק בשנת 2000 בניגוד לשאר המפלגות הערביות; כמו כן היא נמנעה בהצבעה על תכנית ההתנתקות החד צדדית של ממשלת שרון.

מפלגת בל"ד ביקרה גם את הרשות הפלסטינית ואת ניסיונה של תנועת

פת"ח להכשיל את שלטון תנועת חמאס לאחר ניצחונה בבחירות הפלסטיניות בשנת 2006. בעוד שמפלגות ערביות כמו חד"ש צידדו בתנועת פת"ח וברשות הפלסטינית, והאשימו את חמאס בהפיכה, דאגה בל"ד להדגיש ש"אינה תומכת באף לא אחד מצדדי הסכסוך הזה" ושהיא "מגנה את העימות הפנימי" (ערב 48, 2007). כמו כן מתחה בל"ד ביקורת על התיאום הביטחוני בין הרשות הפלסטינית לבין ישראל.

מפלגת בל"ד התאפיינה בתמיכתה באסירים הפוליטיים מקרב ערביי '48 (מדובר באזרחים פלסטינים בישראל אשר נגזרו עליהם מאסרי עולם בגין עברות ביטחוניות), ערכה אירועי תמיכה בהם ודאגה לברך את המשוחררים מביניהם. בוועידה הרביעית בשנת 2003 רשמה מפלגת בל"ד לעצמה תקדים כאשר בחרה את נְלִיד יַקָּה, אסיר שנידון למאסר עולם, לאחד מחברי הוועד המרכזי שלה, כביטוי סמלי לכך שהאסירים הפוליטיים הם חלק בלתי נפרד מהתנועה הלאומית. בל"ד רואה בעולם הערבי את המשכה ההיסטורי והטבעי וקוראת למיתון הקשרים עם העולם הערבי כדי לשבור את הבידוד שנכפה על האזרחים הערבים. היא מסרבת להשיג אינטגרציה זו באמצעות הנורמליזציה בין ישראל לבין מדינות ערב. בל"ד תמכה בעמדה הסורית בעניין הסכסוך הערבי הישראלי, ותמכה בפיתוח הקשרים עם המשטר הסורי אשר אפשר לה לארגן משלחות רבות, במיוחד בשנים 2000-2002, שבהן השתתפו פלסטינים מישראל שביקשו לבקר את קרוביהם בסוריה, אשר קשריהם נותקו מאז הנִכְבָּה בשנת 1948. עזמי בשארה ביקר במסגרת משלחת שערכה בל"ד בסוריה ונשא דברי הספד בלוויה של נשיא סוריה המנוח, חאפז אלאסד בעיר קרדאחה ב-10 ביוני 2001 (סולטאני וסבאע'-ח'ורי, 2004, 12). יחסים אלה גררו ביקורת קשה שנמתחה על בשארה ועל מפלגת בל"ד מטעם יריביהם הפוליטיים ומטעם אינטלקטואלים סורים וערבים רבים. אף שבל"ד אינה רואה במשטרים הערביים משטרים דמוקרטיים, היא נמנעה מלמתוח ביקורת על משטרים אלה בטענה כי "אינה יכולה ואינה מעוניינת למלא את תפקיד האופוזיציה הערבית מנקודת מיקומה בישראל. זו לא גבורה ולא אומץ לב להעלות את סוגיית הדמוקרטיה במדינות הערביות שישראל כובשת חלק מאדמותיהן, למשל, מתוך מסגרת הדמוקרטיה הישראלית. אם התנועה הלאומית תנהג כך יוביל הדבר לאנדרלמוסיה". זאת נוסף על היותה

"תנועה קטנה יחסית, שאינה יכולה לנהל בו בזמן מערכות רבות... והיא חייבת לארגן סדר עדיפויות בהתאם לסדר היום הפנימי שלה" (בשארה, 2003, 74).

עמדה זו השתנתה עם תחילת האביב הערבי נגד המשטרים הרודניים בשנת 2011. הוועידה השישית של בל"ד, שהתקיימה בשפרעם ביוני 2011, הכריזה על תמיכה ברורה בעמים הערביים נגד המשטרים הרודניים, כולל בסוריה, ותמכה בתביעותיהם הדמוקרטיות של העמים (ערב 48, 2011).

רדיפת בל"ד

במישור הישראלי, קריאתה של בל"ד להפוך את ישראל ממדינת היהודים וממדינת יהודית למדינת האזרחים, נתקלה בהתקפה ובהסתה שלוחות רסן. תכנית פוליטית זו של בל"ד נתפסה כמתכון לחיסולה של מדינת ישראל וכאיום על הפרויקט הציוני. הבולטים בין התוקפים היו היועץ המשפטי של הממשלה אליקים רובינשטיין, שמכהן כיום כשופט בבית המשפט העליון, וראשי השב"כ לשעבר עמי איילון, בדצמבר 2000, ואבי דיכטר, ביולי 2001 (סולטאני וסבאע' ח'ורי, 2003). מתקפה זו החריפה לאחר אירועי אוקטובר 2000. העילית הביטחונית והפוליטית הישראלית הגיעה למסקנה כי הזרם בהנהגת עזמי בשארה והזרם האסלאמי בהנהגת השיח' ראיד סלאח הם "מסוכנים" ו"קיצוניים", בכך שהם "מסיתים" את הציבור הערבי, ולכן יש להצר את צעדיהם. מסקנה זו אומצה על ידי ועדת אור שחקרה את התקוממות אוקטובר. ועדה זו הזהירה בדוח הסופי שכתבה את שני הזרמים הללו (נוסף על ח"כ עבד אלמאלך דהאמשה מהרשימה הערבית המאוחדת) בלי לנסח המלצות לגביהם. עם זאת, החליט אליקים רובינשטיין להגיש שני כתבי אישום: האחד, נגד בשארה ועוזריו בגין ארגון משלחות מבקרים לסוריה באופן לא חוקי; והאחר, נגד בשארה בגין נאומו בעיר אלקרדאחה ובגין נאום אחר שנשא באום אלפחם, בטענה שבנאומיו אלה הביע תמיכה "בארגון הטרור" חזבאללה. לבקשת רובינשטיין הסירה הכנסת ב-7 בנובמבר 2001 את החסינות הפרלמנטרית של בשארה כדי להעמידו לדין. באפריל 2003 ביטל בית משפט השלום את כתב האישום נגד בשארה בעניין ארגון משלחות מבקרים, והטיל עונשים מופחתים על שני עוזריו, אשרם קורטאם ומוסא דיאב. בראשית פברואר

2006 קבע בית המשפט העליון כי החסינות הפרלמנטרית חלה על הצהרותיו של בשארה, והורה לבטל גם את כתב האישום בעניין זה (בג"ץ 11225/03). בעקבות פעילותו של בשארה יזמה הכנסת הצעות חוק חדשות, ששתיים מהן כונו בפי התקשורת "חוקי בשארה". למרות זאת, ומתוך קריאת תיגר על שינויי החקיקה החדשים המונעים ממנו לבקר במדינות ערביות המוגדרות בפי ישראל "מדינות אויב", ביקר בשארה בלבנון שלוש פעמים בשנים 2005-2006; בביקוריו אלה ביקש להביע הזדהות עם העם הלבנוני בעקבות התוקפנות הישראלית בקיץ 2006.

באפריל 2007 הגיש בשארה לשגרירות ישראל בקהיר מכתב התפטרות מהכנסת. היה זה תקדים ראשון מסוגו בתולדות הכנסת. התפטרות זו באה בעקבות מסע הסתה פרוץ שאותו ניהלה התקשורת הישראלית נגד בשארה על רקע צו איסור פרסום בפרשה שמתנהלת נגדו, כך נטען. לאחר מכן הודיעו סוכנויות הביון הישראליות ומשטרת ישראל כי בשארה מואשם בסיוע לחזבאללה בתקופת מלחמה, וכי הוא מואשם גם במסירת מידע "ביטחוני" וביצירת קשר עם סוכן זר תמורת כסף. האשמות חמורות שהעונש עליהן, לפי החוק הישראלי, עלול להיות מאסר עולם ואפילו עונש מוות. בשארה ובל"ד הכחישו מכול וכול את ההאשמות (Bishara, 2007).

רדיפתה של בל"ד נמשכה גם לאחר צאתו של בשארה לגלות. שיא מסע הרדיפה היה נגד ח"כ חנין זועבי לאחר השתתפותה במשט שבירת המצור על עזה במאי 2010. נוכחותה של זועבי על ספינת "מאווי מרמרה", שאותה תקף הקומנדו הישראלי והרג חלק מנוסעיה, הובילה למסע הסתה ישראלי נגדה, מסע שכלל ניסיון תקיפה פיזית מטעם חברי כנסת שניסו למנוע ממנה לשאת דברים מעל במת הכנסת. ועדת הכנסת אף החליטה לשלול ממנה חלק מזכויותיה הפרלמנטריות כעונש על השתתפותה במשט.

בל"ד והבחירות לכנסת

מפלגת בל"ד החליטה ב-29 במאי 1996 להשתתף בבחירות לכנסת. בהיותה מפלגה חדשה ודלת אמצעים החליטה בל"ד לחבור בברית עם החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון. חד"ש הסכימה להציב את המועמד הראשון של בל"ד, עזמי

בשאר, במקום הרביעי ברשימה המשותפת. רשימה זו קיבלה 129,455 קולות, וזכתה בחמישה מנדטים.

עד מהרה הפכה ברית מוצלחת זו בין בל"ד לחד"ש לזירה של מריבות והאשמות הדדיות, שהגיעו לדפי עיתון **אלאתחאד**, הביטאון הרשמי של המפלגה הקומוניסטית והעיתון הערבי היומי בישראל, ולשבועון **פֶּסַל אלמֶקאל** הביטאון הרשמי של בל"ד. בעקבות כך הופסקו פגישות התיאום בין נציגי בל"ד לבין נציגי חד"ש בכנסת (רוחאנא ואחרים, 2004).

ב-17 במאי 1999 השתתפה בל"ד בפעם השנייה בבחירות לכנסת תחת הסיסמה "תפיסה חדשה, עידן חדש", ובחרה באות "ד" (د) כסמל לרשימתה. הפעם התמודדה בל"ד לבדה, ולשם כך כרתה ברית עם ח"כ האשם מחאמיד, שנשט את חד"ש וייסד תנועה עצמאית משלו. ערב הבחירות, ובצעד מפתיע, הודיע מחאמיד על הצטרפותו לרשימה הערבית המאוחדת, שכללה את התנועה האסלאמית והמפלגה הערבית הדמוקרטית, בהיותה בעלת סיכויים טובים יותר להיכנס לכנסת. לאור עובדה זו החליטה הלשכה הפוליטית של בל"ד, ברוב של קול אחד בלבד, להתמודד ברשימה אחת עם אחמד טיבי שייסד בשנת 1996 את "התנועה הערבית לשינוי", שלא התמודדה בבחירות. טיבי היה מוכר כמתווך בין ישראל לבין אש"ף ומקורב למנהיגים רבים משני הצדדים. הוא גם שימש יועץ לנשיא יאסר ערפאת לאחר הסכמי אוסלו. מנהיגים פלסטינים אחדים הפעילו לחצים על מנהיגי בל"ד לכרות ברית עם טיבי,¹ לנוכח החשש שבל"ד לא תעבור את אחוז החסימה לבדה. המתקפה החריפה שניהלה חד"ש נגד בל"ד והשימוש בסיסמה "לא אשרוף את קולי" (שבאה לומר שהצבעה לבל"ד היא בבחינת שריפת ובזבוז קולות), חיזקו את הצורך בברית עם טיבי. חד"ש סירבה לחתום הסכם עודפים עם בל"ד, ובמקום זאת העדיפה לחתום הסכם עם מפלגת "עם אחד" בראשותו של עמיר פרץ, פעולה שהוסיפה בסופו של דבר מנדט חמישי למפלגת עם אחד.²

1 מתבסס על ראיונות אישיים 11.8.2006, 12.8.2006, 12.7.2011.

2 הסכם עודפים הוא הסכם בין שתי רשימות בבחירות, הקובע כי סכום הקולות העודפים של שתי הרשימות שעברו את אחוז החסימה לאחר חלוקת המנדטים הראשונה, יחושב יחד לטובת המפלגה בעלת העודף הגדול יותר שנותר לאחר חלוקת המנדטים הראשונה, כדי שזה יעזור לה בסבב החלוקה השני לקבל מנדט נוסף. הסכם זה מבטיח אי-אבדן קולות ומנדטים.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ההחלטה להתמודד ברשימה אחת עם טיבי עוררה ויכוחים סוערים בתוך בל"ד. פעילים ומנהיגים רבים התנגדו לצירופו של טיבי ואף התפטרו מהמפלגה. רשימה משותפת זו הצליחה לעבור את אחוז החסימה. היא קיבלה 66,103 קולות, וזכתה בשני מנדטים: עזמי בשארה שובץ במקום הראשון ואחמד טיבי במקום השני ([ועדת הבחירות מרכזית לכנסת החמש עשרה](#)). באותה מערכת בחירות החליטה בל"ד, בצעד תקדימי מסוגו, שהעומד בראשה יתמודד לראשות הממשלה. בל"ד אספה 65,000 חתימות בתוך כמה ימים. לאחר מכן, וזמן קצר לפני מועד הבחירות, הודיע בשארה שהוא לא יתמודד לראשות הממשלה. בעקבות כך ביטלו גם יצחק מרדכי ובני בגין את מועמדותם לראשות הממשלה. בנימין נתניהו ואהוד ברק נשארו, אם כן, שני המתמודדים היחידים. ברק ניצח בבחירות האלה. מועמדותו זו של בשארה שימשה עילה נוספת בידי חד"ש ובידי מפלגות אחרות לתקוף את בל"ד, ולטעון שצעד זה עומד בניגוד לתפיסתה של בל"ד. ואולם, בבחירות 2003, אותן המפלגות שתקפו את בל"ד הציגו מועמדים משלהן לראשות הממשלה. הברית עם טיבי לא החזיקה מעמד ועד מהרה הגיעה לקצה. בבל"ד סיכמו את הברית הזאת כטעות שהסבה נזק רב (בל"ד, 1999).

בבחירות לראשות הממשלה בשנת 2001 קראה בל"ד לציבור להחרים את הבחירות ושלא להצביע לברק בגלל אחריותו להריגת 13 מפגינים ערבים במהלך אינתיפאדת אלקודס ואלאקצא באוקטובר 2000 ([שפרמן, 2009](#); ג'מאל, 2002, 58). ואכן, רובם המכריע של האזרחים הערבים החרים את הבחירות.

בבחירות 2003, שהתקיימו ב 28 בינואר, התמודדה מפלגת בל"ד ברשימה עצמאית לבדה וקיבלה 71,299 (20% מכלל הקולות הכשירים של האזרחים הערבים) (רוחאנא ואחרים, 2004, 62), עובדה שזיכתה אותה בשלושה מנדטים: עזמי בשארה, ג'מאל זחאלקה וואסל טהא. הפעם בבחירות הללו חתמו בל"ד וחד"ש הסכם עודפים, וכך זכתה בל"ד במנדט השלישי. יריבי בל"ד טענו שסוריה ולבנון תמכו בה בבחירות האלה בטענה שתחנות לויין שלהן תמכו בצורה ישירה כמעט בבל"ד. בצעד תקדימי הגיש היועץ המשפטי של הממשלה רובינשטיין, נוסף על גורמים פוליטיים מהימין, בקשות לפסילת בל"ד ובשארה מלהשתתף בבחירות; לצורך כך גויס גם השב"כ. בקשות אלה התבססו על הטענה כי בל"ד שוללת את קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, וכי היא תומכת במאבק מזוין של

ארגוני טרור נגד ישראל. ואכן, ועדת הבחירות המרכזית אישרה ב-31 בדצמבר 2002 ברוב קולות את בקשות הפסילה. ארגון עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל ייצג את בשארה ואת בל"ד בעתירה לבית המשפט העליון, אשר בתורו ביטל את החלטת הפסילה ברוב של שבעה מתוך אחד עשר שופטים (סולטאני, 2003; [בג"ץ 11280/02](#)).

בבחירות ב-29 במרץ 2006 התמודדה בל"ד ללא בריתות. רשימת מועמדיה הייתה הרשימה הערבית הראשונה שהוגשה לוועדת הבחירות המרכזית. בבחירות אלה יצאה בל"ד במסע תעמולה תחת הסיסמה "הצביעו לרשימות הערביות". בל"ד זכתה בתמיכתם של שני הח"כים לשעבר, האשם מחאמיד וחסן כנעאן, אשר פרשו מהרשימה הערבית המאוחדת והחליטו שלא להשתתף בבחירות ברשימות עצמאיות. בל"ד קיבלה 72,066 קולות וזכתה בשלושה מנדטים. גם הפעם חתמו חד"ש ובל"ד על הסכם עודפים.

גם בבחירות לכנסת השמונה עשרה, שהתקיימות ב-10 בפברואר 2009, התמודדה מפלגת בל"ד, אף שוועדת הבחירות פסלה בפעם השנייה את בל"ד ואת הרשימה הערבית המאוחדת מלהשתתף בבחירות, בטענה כי שתיהן מתנגדות ליהודיותה של המדינה, ותומכות במאבק המזוין של ארגון טרור נגד מדינת ישראל. בית המשפט העליון החליט גם הפעם לבטל את הפסילה, ולאשר את השתתפות שתי הרשימות ברוב של שמונה שופטים לעומת התנגדותו של שופט אחד לגבי בל"ד ([פסק דין בתיק ע"ב 561/09](#); ההחלטה פורסמה במרץ 2011). בל"ד קיבלה בבחירות אלה 83,739 קולות וזכתה בשלושה מנדטים: ג'מאל זחאלקה, חנין זועבי וסעיד נפאע. בחירתה של חנין זועבי לכנסת הייתה תקדים, בכך שהייתה זו הפעם הראשונה שבה נבחרה אישה ערבייה לכנסת מטעם מפלגה ערבית (בעבר נבחרו שתי נשים ערביות לכנסת מטעם מפלגות מרץ והעבודה; ראו רוחאנא ואחרים, 2010).

לאחר הבחירות התגלעו חילוקי דעות פוליטיים וארגוניים בין ח"כ סעיד נפאע לבין מפלגת בל"ד. חילוקי הדעות הללו הובילו להחלטה של בל"ד להשעות את נפאע מהמפלגה ([ערב 48, 2010](#)). עיקר המחלוקת הייתה סביב סירובו של נפאע למלא אחר הסכם הרוטציה שנחתם בין בל"ד לבין חבר הכנסת לשעבר מהרשימה הערבית המאוחדת עבאס זכור.

בל"ד - לאן?

מאז הופעתה הצליחה מפלגת בל"ד להשפיע רבות על השיח הפוליטי הערבי, והמצע שלה השפיע על תודעתם של רבים ואתגר את המבנה הפוליטי והחוקתי של המדינה באופן מהותי ובצורה שטרם נודעה כמותה. אין ספק שמפלגה זו תנסה להעצים את תפקידה בשנים הבאות. בד בבד אנו עדים לניסיונות הרדיפה של הממסד וזרועותיו במטרה למנוע ממנה להשתתף בבחירות. ניסיונותיו אלה של הממסד עלולים לגבור, ויחד אתם גם סיכויי הצלחתם, בייחוד לנוכח העובדה שהימין הציוני הצליח להדק את אחיזתו לא רק במערכת הפוליטית, אלא גם בבית המשפט העליון.

ביבליוגרפיה

עברית

- ג'מאל, אמל (2002), "הימנעות כהשתתפות: על תענועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סולטאני, נימר (2003). **אזרחים ללא אזרחות**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- סולטאני, נימר, ואריז' סבאע'-ח'ורי (2003). **ההתנגדות להגמוניה: משפטו של עזמי בשארה**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- רוחאנא, נדים, נביל אלסאלח, ונימר סולטאני (2004). **הצבעה ללא קול: המיעוט הפלסטיני בבחירות הפרלמנטריות הישראליות**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.
- רוחאנא, נדים, אמטאנס שחאדה ואריז' סבאע'-ח'ורי (2010). "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל: בחירות 2009", בתוך אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפרמן, קרין (2009). "השתתפות, הימנעות והחרמה: מגמות בהשתתפותם של הערבים אזרחי ישראל בבחירות לכנסת", **פרלמנט 61**, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פסקי דין בעברית

- בג"ץ 03/11225, ח"כ ד"ר עזמי בשארה נגד היועץ המשפטי לממשלה ואחרים.
- בג"ץ 02/11280, ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש עשרה נגד ח"כ אחמד טיבי וח"כ עזמי בשארה.
- פסק דין בתיק ע"ב 09/561, בל"ד - המפלגה הלאומית הדמוקרטית ורע"מ-תע"ל - הרשימה הערבית המאוחדת והערבית לשינוי נגד ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-18 ואחרים.

ערבית

- בל"ד (1999א). "עקרונות המפלגה ומטרותיה", **ביטאון הברית הלאומית הדמוקרטית**, 18.11.1999.
- (1999ב). "ההכרזה הארגונית", **ביטאון הברית הלאומית הדמוקרטית**, 18.11.1999.
- ברית שוויון, 1992. לקט עיתונות, 1992.
- בשארה, עזמי (2003). **הכרזה לאומית דמוקרטית**, רמאללה: מואטן - המכון הפלסטיני ללימודי דמוקרטיה, מהדורה שנייה.
- ערב 48 (2007). "הוועידה של בל"ד נעלת בבחירת הוועד המרכזי ובהחלטת שריון מקום לנשים מתוך שלושת המקומות הראשונים ברשימה לכנסת", **ערב 48**, 24.6.2007, נצפה לאחרונה 20.5.2013.
- (2010). "הלשכה הפוליטית של בל"ד החליטה פה אחת להשעות את ח"כ סעיד נפאע מהמפלגה", **ערב 48**, 15.1.2010, נצפה לאחרונה 20.5.2013.
- (2011). "הודעת סיכום והחלטות הוועידה השישית של הברית הלאומית הדמוקרטית", אתר **ערב 48**, 30.6.2011, נצפה לאחרונה 20.5.2013.

אנגלית

- Bishara, A. (2007, May 3). [Why Israel is After Me?](#). *The Los Angeles Times*. Retrieved from: on April 22, 2013.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

התנועה הנשית-פמיניסטית הפלסטינית בתוך ישראל

ח'אולה אבו בקר

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

התנועה הנשית-פמיניסטית הפלסטינית בתוך ישראל

ח'אולה אבו בקר*

מאמר זה מבקש לסרטט את התפתחותה של פעילות הנשים הפלסטיניות בחיים הלאומיים, הפוליטיים והחברתיים מראשית המאה העשרים עד היום. כמו כן ננסה לקשור בין מהות פעילות הנשים לבין ההתרחשויות הלאומיות, הפוליטיות והכלכליות הכלליות ונעמוד על יחסי הגומלין ביניהן. לבסוף נבחן את אופי השימוש בשני מושגים: "נשי" ו"פמיניסטי" ונעמוד על ביטויים בתוך פעילותם של העמותות, של התנועות ושל הארגונים בשטח.

הטענות העיקריות שיוצגו במאמר הן: ראשית, מאז תחילת המאה העשרים היו אלה הגברים הפלסטינים שהתוו את אופייה ואת גבולותיה של פעילות הנשים הפלסטיניות, אשר התקיימה במסגרת ההתארגנויות הנשיות. הן הוזמנו ליטול חלק בפעילות הלאומית בתקופות טעונות בהיסטוריה הפלסטינית, אך מאוחר יותר, בתקופות הרגיעה הלאומית והפוליטית, הן נקראו לפרוש הצדה ולהגביל את פעילותן לתחומי העשייה החברתית והחינוכית. שנית, מסגרות אלה לא הפכו לתנועות חברתיות המונהגות על ידי גברים ונשים כאחד ולא פנו לקהל הנשים והגברים כאחד. שלישית, השיח הנשי והפמיניסטי המוצהר מתאפיין בכך שאימץ תכניות פעולה וסוגי שיח המסייעים למסגרות הנשים להשתלב בזרמים החברתיים הדומיננטיים ולפעול מתוכם. לפיכך יש להתייחס אל המסגרות הללו כאל מסגרות של צמיחה ופיתוח ולא כאל מסגרות מהפכניות. רביעית, מטרותיהן של תנועות הנשים מתמקדות בהענקת שירותי תרבות, ייעוץ ושירותים חומריים לנשים ולילדיהן הקטנים, ואילו התנועות הפמיניסטיות שואפות לממש את השוויון בין המינים בחברה.

* פרופ' ח'אולה אבו בקר, מרצה באקדמיית אלקאסמי ובמכללת עמק יזרעאל. בעת כתיבת המאמר שהתה כמרצה אורחת במרכז ההכשרה לפסיכולוגיה רב-תרבותית בפקולטה לרפואה, אוניברסיטת בוסטון.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

במאמר אתמקד בפעילותן של הפמיניסטיות בתוך החברה האזרחית ולא במפלגות הפוליטיות ובגופים הפוליטיים הפמיניסטיים אשר הוקמו בתוך המפלגות. פעילותם של האחרונים טרם נבחנה לעומק, ויש להקדיש לה מאמר נפרד. נוסף על כך, התפתחות הפעילות הפמיניסטית בתוך המפלגות ובתוך המסגרות הפוליטיות נבדלת מהתפתחותה בתוך מסגרות החברה האזרחית.

חקר תנועות הנשים והתנועות הפמיניסטיות אינו יכול להיעשות במנותק מהקשריה הפוליטיים, החברתיים והכלכליים של החברה הרלוונטית ועליו להיעשות באותו פרק זמן. רוח הזמן והתמורות במדינה ובחברה מחד גיסא ומצב הנשים בהקשרים אלה מאידך גיסא מקיימים ביניהם סוג של קשר דיאלקטי. חקר מעמד האישה מתקיים באמצעות חקר ההצטלבויות ההדדיות הנוצרות בעקבות המפגש בין שלושת הרכיבים: המדינה, החברה והאישה, ובכלל זאת באמצעות בחינת נקודות החיכוך ביניהם.

בהקשר הנרחב של העולם הערבי, מאז ומתמיד היו נשים מנהיגות ומובילות בתחומים אשר נחשבו גבריים מובהקים. למרות זאת פעלו הנשים הללו על בסיס אישי (אלמרניסי, 2000; אלחידרי, 2003). נהוג לייחס לתקופת שלטונו של מוחמד עלי באשה במצרים את ראשית צמיחתה של התנועה הפמיניסטית בעולם הערבי ואת ניצני פעילותן של הנשים כקבוצה חברתית מאורגנת השואפת לשנות את מעמדה ולהשוותו לזה של הגברים. הגותו של מוחמד עלי בעניין שינוי מעמד האישה תרמה להחדרת הפעילות הנשית בקרב המעמדות העממיים, באמצעות האליטות הרעיוניות, המקצועיות והדתיות, ואף הצליחה להעלות על סדר היום הציבורי את סוגיות המודרניזציה, השוויון המגדרי והשינוי. הגות זו תרמה לבחינת מעמד האישה בקרב המשפחה המצרית בפרט ובקרב העולם הערבי בכלל (אבו זיד, 2007).

ההיסטוריה של התנועה הפמיניסטית הפלסטינית: חברה לעומת פוליטיקה בקרב הנשים הפלסטיניות

הנשים הפלסטיניות נעו מהמרחב הפרטי למרחב הציבורי, ולהפך, בהתאם לאירועים הלאומיים בפלסטין (ג'אד, 2000). לדברי יעקוב (2013), פעילותן

הציבורית הראשונה של הנשים הפלסטיניות הייתה בשנת 1893, עת יצאו אלה להפגין במחאה על הקמת ההתנחלות היהודית הראשונה בפלסטין. האגודה הנשית הראשונה הוקמה בשנת 1904 וכונתה "אגודת הנשים האורתודוקסיות" (Jammal, 1985), המוכרת גם בשם "האגודה האורתודוקסית לסיוע לנזקקים" (יעקוב, 2013).

בשנת 1906 נפתח סניף של האגודה בירושלים, ובשנת 1916 הפסיקו שני הסניפים של העמותה לפעול בעקבות מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1910 הוקמה אגודת "התמיכה ביתומות האורתודוקסיות" ביפו, והיא עסקה בחינוך ובהכשרת יתומות בנות כל הדתות. בשנת 1917 יצאו מאתיים נשים מאזור מְרָג' אבן עאמר ("עמק יזרעאל") להפגין נגד הצהרת בלפור. השינויים הפוליטיים בעקבות הצהרת בלפור הובילו להקמת אגודות, התארגנויות ועמותות נשים אשר פעלו למען העלאת מודעותן הפוליטית של הנשים ולמען החלת רפורמה חברתית (יעקוב, 2013).

"התאחדות הנשים" הוקמה בשנת 1921 על ידי נשים מהמעמד הגבוה. בשנת 1924 ייסדה נביהא נאסר את בית הספר ביר זית לבנות, ובכך שיפרה את מצב חינוך הנשים באזור. נשים נטלו חלק במהפכת אלבוראק ("מאורעות 1929", "מאורעות תרפ"ט") אשר פרצה בשנת 1929. תשע נשים נמנו עם חללי המהפכה. ב-29 בנובמבר 1929 התקיים כינוס ביוזמה נשית, והשתתפו בו כ-300 נשים מכל רחבי פלסטין. בכינוס דנו הנשים בסוגיות הלאומיות, אשר עמדו על הפרק, וקראו לתמוך בכל החלטותיה, עמדותיה ופעילויותיה של "הנהלת המועצה הפלסטינית". בעקבות הכינוס נפגשה קבוצת נשים מצומצמת עם הנציב העליון במטה שלו, ודיווחה לו על ההחלטות שהתקבלו בו. בדרך חזרה עברו הנשים בין הקונסוליות הזרות בשיירת מכוניות, תוך כדי הפעלת צופרים לאות מחאה, ודרשו למסור את דרישותיהן לשגרירויות (אבו בקר, 1998). מאוחר יותר הוקם "הוועד המנהל של הנשים הערביות" (Arab Women's Executive Committee – AWEC) במטרה ליישם את ההחלטות שהתקבלו בכינוס (Fleischmann, 2000). הנשים ראו בכינוס נקודת מוצא להקמת תנועת הנשים הפלסטינית. כמה ממטרותיו המוצהרות של הכינוס היו לציין את סוגיית השוויון בין המינים, עידוד המסחר

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

והתעשייה, הפצת התרבות הערבית בפלסטין ויצירת קשרים עם תנועות הנשים במצרים, בעיראק ובסוריה. פליישמן מציינת שהנשים התאפיינו ביכולות ארגוניות גבוהות וכן במיומנות מיוחדת בעשייה הפוליטית והחברתית. היא מייחסת זאת לעובדה שמרבית הפעילות התבצעה על ידי נשותיהן, בנותיהן או אחיותיהן של המנהיגים הלאומיים, התרבותיים והכלכליים הפלסטינים, אשר באו ממשפחות אסלאמיות ונוצריות שהיו מעורות בפעילות הנשים ואף תרמו לגיבושה.

הפעילות הנשית הבאה הייתה כינוס בירושלים בשנת 1936 בהשתתפות 400 נשים. כעבור שבוע נערך כינוס נשים דומה ביפו, כאות תמיכה בשביתה הכללית ובהטלת חרם על הסחורות היהודיות.

המשברים הלאומיים שפקדו בזה אחר זה את פלסטין השתיקו במידה מסוימת את השיח המגדרי, והשיח הפוליטי-לאומי שלט בפעילות הנשים. תנועת הנשים הפלסטינית פתחה סניפים בירושלים, בעכו, בעזה, בחיפה, בשכם, בנצרת וברמלה. הסניף הירושלמי היה הסניף הראשון ושימש המטה העיקרי ומוקד הפעילות העיקרי. ראוי לציין כי היו כמה ניסיונות מצד גברים להשתלט על פעילות התנועה הנשית, ולהשתמש בכספים שאספה התנועה לתמיכה במאמץ הלאומי. כך אירע למשל בשכם, ובעקבות כך אסרה התנועה על הגברים להגיש מועמדות, והחליטה לגייס לפעילות נשים בלבד (Fleischmann, 2000).

הגישה הפטריארכלית לא שיקפה רק את יחסם של הגברים כלפי הנשים הפעילות, אלא הדגישה גם את יחסן של נשות האליטה העירונית אל נשות הכפרים (הפלאחיות). פליישמן מציינת שנשות הכפר לא הוזמנו להצטרף לתנועה, וכי הפעילות העירונית הסתפקו בשמיעת תלונותיהן של אלה ובהענקת ייעוץ לשיפור מצבן ומצב ילדיהן (Fleischmann, 2000). לעומת זאת, מציינת רוזמרי סאיג' שהתנועה הפמיניסטית כללה "פיגורות", כלומר נשות האליטה, ו"פלאחיות" (סאיג', 1980). בניגוד לפליישמן טוענים סאיג' ואלח'לילי שהפלאחיות נטלו חלק בפעילות הנשית והלאומית, אך לא השתתפו בפעילות האידאולוגית ולא נכחו בוועידות ובכינוסים. הן בלטו במיוחד בפעילות שטח, דוגמת השתתפות בהפגנות, העברת הנשק, הענקת שירותים ללוחמים (אלח'לילי, 1981; סאיג', 1980) והשתתפות ישירה בנשיאת נשק (יעקוב, 2013).

ההיסטוריה של הקמת רשתות, ושיתוף פעולה ברמה המקומית והערבית הכללית

בשנת 1983 נוצר קרע בתוך "תנועת הנשים הפלסטיניות", אשר הצמיח שתי תנועות: "תנועת הנשים הערביות" (Arab Women's Association) ו"איחוד הנשים הערביות" (Arab Women's Union). יש הטוענים שהקרע הזה שיקף את המתח שהיה קיים בין שני המייצגים את המחלוקת הלאומית - חוסייני ונשאשיבי - וחלחל גם לנשים. לעומתם יש הטוענים שהמחלוקת התמקדה בתכנית הפעולה של התנועה ובמטרותיה: האם התנועה תישא אופי נשי יותר או לאומי יותר? דעה שלישית גורסת שהקרע נוצר דווקא בעקבות מחלוקת על הציפיות מהאישה הערבית: האם היא תשמור על גישה מסורתית בכל הקשור לסגנון החיים, ללבוש ולמטרות הפעילות, או שמא תהפוך למערבית יותר? איחוד הנשים הערביות השתייך לזרם של חוסייני, והיה פעיל יותר במישור הפוליטי מתנועת הנשים הערביות. למרות זאת נמנעו שתי התנועות היריבות מכל גילוי של עוינות, לפחות במרחב הציבורי, והנשים המשיכו לפעול יחדיו (Fleischmann, 2000).

יש תיעוד נרחב בנושא הידוק שיתוף פעולה בין תנועות הנשים הפלסטיניות לבין התנועות בעולם הערבי באמצעות ביקורים פרטיים או באמצעות השתתפות בכינוסים בעולם הערבי בכלל ובמצרים בפרט. שיתוף פעולה זה זכה לקבל את ברכת ההנהגה הגברית. עספור (2000) מציין שעז אלדין אלקסאם שלח משלחת נשים, ובשורותיה גם בתו, אל הודא שראווי, ראש התאחדות הנשים המצרית, בדרישה שהנשים יפעלו במישור הפן-ערבי כדי לשים קץ לשיתוף הפעולה בין המנדט הבריטי לבין ההתיישבות היהודית בפלסטין. הנשים הפלסטיניות הצליחו לשכנע את ההתאחדות המצרית להעלות את סוגיית העוול הפוליטי נגד הפלסטינים במסגרת כינוס, אשר נערך בשנת 1938 ואשר יוחד לתמיכה בפלסטינים. משלחת פלסטין לכינוס כללה 27 נשים אשר נמנו עם האליטות התרבותיות והחברתיות, ונטלו בו חלק גם משלחות מסוריה, מלבנון ומעיראק. נשות פלסטין הצליחו בעזרת הכינוס להעלות את הסוגיה הפלסטינית ואת סכנת ההתיישבות היהודית על סדר היום הערבי והעולמי. לדברי עספור (שם) הכינוס הציב את אבן הפינה לתנועה הפמיניסטית הערבית, והוא נחשב התכנסותן הלאומית הראשונה של הנשים הערביות. בשנת 1944 התקיימה הוועידה הראשונה של התאחדות הנשים

הערביות בקהיר, והיא יועדה להתדיינות במצב בפלסטין (אלג'זירה, 2004). דיכוי המהפכה הפלסטינית ("המרד הערבי הגדול") בשנת 1939 הוביל לנסיגת התנועה הלאומית הפלסטינית, ובהתאם גם לשינוי יעדיה של תנועת הנשים מיעדים פוליטיים ליעדים חברתיים. התנועה החלה להקים מרפאות, בתי ספר לבנות ומועדונים ללימוד קרוא וכתוב, וחיזקה את קשריה עם תנועות הנשים בעולם הערבי.

עם התגברות העימות בין הפלסטינים לבין התנועה הציונית שָׁבוּ הנשים אל הפעילות הפוליטית והלאומית. בתקופה זו התמסדה הנהגת הנשים, והלכה בעקבות דרישותיה של ההנהגה הגברית לספק את צרכיהם החומריים, דוגמת כסף ונשק, והרפואיים של הלוחמים. השהיית הדרישות המגדריות נחשבה בעיני הנשים צורך לאומי ופוליטי (Fleischmann, 2000).

מעשי הגירוש וההגליה לאחר הנֶכְבָּה של 1948 חלו על המנהיגות הגברית והנשית כאחד. מכאן והלאה הוקדשה כל פעילותן של הנשים לסיפוק צרכי קיומה והישרדותה של המשפחה במקום הגלות החדש. אופייה של הפעילות במרחב הכללי השתנה, והועתק למרחב המשפחתי הפרטי (שם).

תנועות הנשים הפלסטיניות בתוך ישראל לאחר 1948

פעילותן הממוסדת העצמאית הראשונה של הנשים הפלסטיניות נעשתה במסגרת "תנועת הנשים המתקדמות" מיד לאחר הקמת מדינת ישראל. התנועה ביקשה להעניק שירותים חברתיים לעקורים הפנימיים (ראו מאמר על אודות העקורים הפלסטינים בישראל בחלקו הראשון של הספר), ולאחר מכן העניקה שירותי חינוך, רווחה וחינוך פוליטי לנשים. בשנת 1948 הוקמה אגודת "אלנֶהֶדָה אלנֶסֶאֶיָה" ("התחייה הנשית") אשר פעלה לגייס נשים להשתתפות בהפגנות נגד הממשל הצבאי, אשר נכפה על התושבים הפלסטינים בישראל מיד לאחר הקמתה. בשנת 1951 התאחדה אגודת אלנֶהֶדָה עם "תנועת הנשים המתקדמות", ויחד הפכו לתנועת הנשים הדמוקרטיות (תנד"י), אשר ממשיכה כיום לפעול בתוך ישראל, וחברות בה פלסטיניות ויהודיות אזרחיות ישראל (אבו בקר, 1998).

בשנת 1976 הוקמה "אגודת הנשים העכואיות", אשר הייתה הלכה למעשה המסגרת הנשית הפלסטינית השנייה אשר הוקמה בתוך ישראל. עמותות אלה פעלו לספק את הצרכים התרבותיים, החינוכיים והחברתיים שהמדינה לא העניקה לחברה הפלסטינית בתוך ישראל. בשנות השמונים והתשעים ניכרה תנופה גדולה בהקמת תנועות נשים ואגודות נשים אשר סיפקו את השירותים הללו.

תמיכתן הכספית של קרנות זרות וערביות ופלסטיניות עודדה את העמותות האלה למסד את פעילותן ותרמה להעמקת מקצועיותן והתמחותן. מאוחר יותר הפכו המקצועיות וההתמחות לתשתית שעליה הוקמה החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל (אבו בקר, 1998; Abu Baker, 2003). ניתוח אופייה של פעילות העמותות והגופים הללו מעיד על הימצאות שלושה סוגים של ארגונים: הסוג הראשון, ארגונים שפעלו להחיות ולהבליט דווקא את ההשתייכות העדתית, דוגמת העמותות הנוצריות והאסלאמיות; סוג נוסף תרם להתפתחות ההשתייכות הפוליטית והלאומית, דוגמת המסגרות אשר הצמיחו חלק מהמפלגות או מסגרות אשר נתמכו, בגלוי או בעקיפין, על ידי מפלגה זו או אחרת. הסוג השלישי של העמותות תרם לשימור חלוקת התפקידים המגדרית: הנשים דאגו להעניק שירותים ישירים לציבור הנשים וילדיהן. בשנת 1992 השתנתה מדיניות הרווחה בישראל, והמדינה החלה להעניק שירותי רווחה נרחבים יותר לחברה הפלסטינית. בעקבות זאת החלו לבלוט עמותות נשים, אשר פעלו לקדם את סוגיות השוויון בין המינים והצדק החברתי.

מאוחר יותר החל להתבסס שיתוף הפעולה בין חלק מהתנועות ומהעמותות, והוקמו רשתות פעילות שהושתתו על עניין משותף. דוגמה לכך היא הפעילות המשותפת במסגרת הקואליציה של העמותות והתנועות הנשיות והפמיניסטיות לשינוי דיני האישות, אשר הוקמה בשנת 1995. אולם אבו אלעסל (2006) סבורה שאסטרטגיית הפעולה במסגרת הקואליציה מבטאת היעדר תיאום מינהלי בין העמותות. הקואליציה לא הצליחה לרתום את כל המסגרות לפעילות, ואף נכשלה בגיוס הציבור ובהעלאת מודעותן של הנשים בדבר חשיבותו של השינוי בדיני האישות. דוגמה נוספת היא הכנת מסמך אלטרנטיבי למסמך הרשמי

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בנושא זכויות אדם וזכויות נשים.¹ אשר הגישה ישראל לאו"ם בשנת 1997. לדברי אבו אלעסל, חלק ממנהלות העמותות סיפרו שהשתייכותן המפלגתית של חלק מהנשים מילאה תפקיד חשוב בהצלחתם או בכישלונם של ניסיונות התיאום ושיתוף הפעולה בין המסגרות השונות (שם). נוסף על הניסיון לבנות רשתות מקומיות, מנסים חלק מהגופים הנשיים והפמיניסטיים לבסס רשתות עם גופים דומים בעולם הערבי, לתמיכה הדדית ולהחלפת ידע.

ההבחנה בין הפעולה הנשית לבין הפעולה הפמיניסטית

מחקרה של אבו אלעסל (2006), שבחן 18 עמותות וארגונים פעילים, הראה שחלק מהעמותות מגדירות את עצמן בעלון הפרסומי "פמיניסטיות" (פִּיֶאן - ארגון פמיניסטי, נשים נגד אלימות ועוד), ואילו עמותות אחרות מגדירות את עצמן עמותות נשיות (מִרְפָּז א-טופולה ואגודת הנשים העכואיות).

קבוצה שלישית של עמותות וארגונים אינה מגדירה את זהותם של הגופים המשתייכים לה: עמותת קו החירום הארצי לסיוע לקורבנות אלימות מינית, העמותה לקידום תרבות האישה הערבייה בדרום, עמותת סִידְרָה, ועמותת נשות עֵרָה וערערה.

חלק מהעמותות או מהתנועות הנשיות פועלות להעצים את הנשים במישור הכלכלי על ידי העברת קורסי הכשרה מקצועיים במטרה שיוכלו לפרנס את עצמן ואת משפחותיהן, דוגמת עמותת סִידְרָה ביישוב לְקִייה בנגב. חלק מהעמותות מספקות לנשים שירותים בתשלום, דוגמת אגודת הנשים העכואיות ומרכז א-טופולה, וחלקן מעניקות שירותים ללא תמורה, כמו נשים נגד אלימות ופִּיֶאן. כל המסגרות האלה, ללא קשר לאופי השירות שהן מעניקות, פועלות להעלות את מודעותן של הנשים לרווחתן הנפשית והחברתית ושואפות להעניק להן הזדמנויות להמשך הלימודים או ליציאה לעבודה שכירה (ראו גם עבדו, 2008).

1 כותרת המסמך היא:

[The Working Group on the Status of Palestinian Women in Israel](#). NGO Report: The Status of Palestinian Women Citizens of Israel.

חלק מפעילותן של הנשים הפלסטיניות בתוך ישראל החלה כפעילות יהודית-פלסטינית משותפת, למשל תנועת הנשים הדמוקרטיות (תנד"י), קו החירום הארצי או עמותת נִיסָאן. הניסיון הפוליטי וחילוקי הדעות האידאולוגיים מחד גיסא, והמודעות להבדלים בין צרכיהן של הנשים היהודיות והפלסטיניות מאידך גיסא, הובילו לעצמאות בשירותים שמעניקות העמותות הנשיות והפמיניסטיות. חלקן אף התמחו בהענקת שירותים לנשים הפלסטיניות בישראל.

השיח הנשי והפמיניסטי

מושגים פמיניסטיים כמו "העצמה", "העלאת המודעות" ו"יחסי הכוחות" שולטים בתיאור פעילותן של העמותות הנשיות והפמיניסטיות. אף על פי שכל העמותות מתבססות על הענקת שירותים לנשים, מעטות מהן מגדירות את עצמן פמיניסטיות. אבו אלעסל (2006) מדגישה שחלק מהעמותות בחרו לתאר את זהותן הארגונית כפמיניסטית, ובד בבד בחרו בדרך של מתינות והתחשבות בחברה שהן פועלות בקרבה. אחת ממנהלות העמותות סיפרה לחוקרת שהיא בוחרת להדגיש שהעמותה עוסקת בעניין השכלת האישה ועבודתה, אך מסתירה סוגיה שהעמותה מאמינה בה והיא "זכותה של האישה על גופה", מפני שהחברה אינה מוכנה לפי דעתה לקבל את סוג השיח הזה. מנהלת אחרת של אחת העמותות הפעילות בנגב תיארה את עבודתה כסוג של "מניפולציה": בזמן שפעילותן של העמותות מאתגרת את המבנה החברתי הקיים, היא נמנעת מלהשמיע אמירות פמיניסטיות ומנסה לשנות את המסורת ואת המנהגים הקיימים בסגנון "פוליטי" כהגדרתה, כלומר סגנון המתבסס על מניפולציה ועל התחשבות. עמותה נוספת טענה שפעילותה הציבורית מתקיימת ב"רוח פמיניסטית", כדי שפעילותה תתקבל על ידי ציבור נרחב ביותר בתוך החברה. אבו אלעסל (2006) מסבירה את העמדה הזאת בכך שהעמותות הפמיניסטיות מתייחסות לתפיסה הפמיניסטית כאל אסטרטגיה ורואות בפעילות לפי הגישה הנשית סוג של טקטיקה.

אבו חאטום (2013) מתארת את הקמת העמותות והתנועות הפמיניסטיות כתהליך שהתרחש בשני שלבים: בשנות התשעים הוקמו עמותות פמיניסטיות שהציבו

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

סדר יום פמיניסטי פוליטי. עמותות אלה הוקמו בעיקר באזור הצפון והנגב, וקראו להפר את קשר השתיקה בדבר האלימות הקהילתית הפלסטינית והאלימות מצד הכיבוש הישראלי. דוגמאות לעמותות הללו הן: נשים נגד אלימות, מרכז א-טופולה, עמותת ניסאן, פִּיאן, נשות לְקִייה, א-זהראא ועמותת קידום תרבות האישה הערבייה בדרום. השלב השני התרחש במאה העשרים ואחת והתאפיין בהקמת עמותות העוסקות בסוגיות הזהות המגדרית והמינית, כמו "מְנַתְדָא גִּיְסָאנְיָה" ("פורום המיניות"), אסוואת - נשים פלסטיניות לסביות, אלקאווס ("הקשת") לפלורליזם מיני ומגדרי. בשנת 2009 חזר ארגון "אלפנאר", הארגון הפמיניסטי הפלסטיני, לפעול בתום שנים של הקפאה. הארגון, שהוקם בשנת 1991 בחיפה, היה פעיל בערים ובכפרים רבים. הוא קשר בין שלושת המאבקים - החברתי, המעמדי והפמיניסטי - והיה מראשוני הארגונים הפמיניסטיים הפלסטיניים אשר נאבקו בתופעה הנפשעת של רצח הנשים. בשנת 2012 הוכרז על הקמת "הפורום הפמיניסטי הפלסטיני" שמושביו היה בחיפה. הפורום פועל לפתח הגות פמיניסטית פלסטינית הקושרת בין הסוגיות הפמיניסטיות, החברתיות והפוליטיות. הפורום שואף להקים חברה חופשית ולהגשים את הצדק החברתי והשוויון בין היחידים בתפיסה הדתית, המעמדית, המגדרית וההעדפה המינית (אתר בוכרא, 21.7.2012).

השפעת מסגרות הנשים והמסגרות הפמיניסטיות

המסגרות הנשיות והפמיניסטיות הן חלק בלתי נפרד מהחברה האזרחית והן פועלות בהקשרים הלאומי, הפוליטי, הכלכלי והחברתי (Jad, 2004). כאשר הנשים הפלסטיניות בישראל פועלות לשנות את מצבן, הן מתמודדות עם שלושה מכשולים עיקריים: (א) המכשול המגדרי, כלומר עצם היותן נשים בחברה ערבית פטריארכלית; (ב) המכשול המעמדי בגלל היותן הקבוצה הענייה ביותר בחברה שהחזקים, בדרך כלל הגברים, מחזיקים בידיהם את מקורות הייצור; (ג) המכשול הלאומי, בגלל השתייכותן למיעוט לאומי בתוך מדינת ישראל (אבו בקר, 1998; עבדו, 2008; נג'מי-יוסף, 2012).

מרבית מסגרות הנשים הפועלות בתוך ישראל הוקמו מתוך התנגדות לדיכוי מצד

הגבר או לפרקטיקות המעמדיות הנצלניות בתוך החברה או בתגובה לדיכוי הלאומי. המסגרות האלה צמחו בתגובה לשלושה גילויי התנהגות עיקריים: מדיניות המדינה כלפי החברה הפלסטינית באשר היא; מדיניותן של המסגרות הנשיות היהודיות אל הנשים הפלסטיניות; דיכוי הנשים על ידי החברה הפלסטינית הגברית. לדברי אלעסל (2006) ועבדו (2008), רוב המסגרות, אשר הגדירו את עצמן מסגרות פמיניסטיות או כאלה הפועלות מנקודת מבט פמיניסטית, מתמקדות בהענקת שירותים. הן מעניקות שירותים לילדים, ובכך משרתות את קבוצת האימהות, וכן מסייעות לנשים הלסביות ולנשים שנפלו קורבן לאלימות. כאשר בוחנים כל ארגון בנפרד מתברר שכל ארגון משקיע מאמצים במתן כמה סוגי שירותים: העברת הרצאות וסדנאות בנושא חינוך מיני; הקמת גני ילדים והפעלתם; הקמה ותחזוקה של מקלטים לנערות ולנשים; ייעוץ לנפגעות האלימות המינית ותמיכה בהן.

אין ספק שהשירותים שמעניקים ארגוני הנשים חשובים ביותר, בעיקר כאשר מדובר בקבוצות מסוימות של נשים וצעירות אשר לא היו מקבלות שירות איכותי במסגרת אחרת, דוגמת הנערות במצוקה או הלסביות הפלסטיניות. אין ספק גם שארגונים אלה תורמים להעלאת המודעות הציבורית לסוגיות הללו, בייחוד לחשיבות הצורך למנוע אלימות נגד נשים, ומנסים לשנות את העמדות החברתיות כלפיהן. הארגונים הללו פועלים גם למען שינוי חלק מהחוקים כדי שיוכלו לשרת באופן הטוב ביותר את צרכיהן הייחודיים של הנשים הפלסטיניות בישראל. למרות הקשיים שבהם נתקלים הארגונים הללו הם מקדישים את כל זמנם ומרצם להענקת שירותים.

ההיבט החיובי של פעולת הארגונים הללו הוא הצלחתם למלא את החסר בשירותים הקיים בשטח, הפוגע בהשכלת האישה, ברמת הכנסתה וברווחתה הנפשית והחברתית. המסגרות, אשר גובות שכר תמורת שירותיהן, זולות יותר מהמסגרות היהודיות-ישראליות, ויתרון הנוסף הוא בכך ששירותיהן מותאמים לצורכי החברה הפלסטינית ולתרבותה. ההיבט השלילי בפעילויות הללו מתבטא בכך שארגוני הנשים השקיעו את כל מרצם בהענקת שירותים לקבוצות מצומצמות, אך לא התפנו לעסוק בסוגיית חינוך הציבור ובהעלאת מודעותו לסוגיות המגדריות מנקודת המבט הפמיניסטית. שני הציבורים - זה

הנהנה מהשירותים הפמיניסטיים וזה אשר לא נחשף לשירותים - לא קיבלו את החינוך הזה. כך למשל הציבור אינו יודע דבר על אודות ועידת פקין, על האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורתה (סידאו), על החלטות האו"ם הנוגעות לזכויות הילדים והנשים ועל הוויכוח שהתפתח בעקבות דרישת האו"ם ממדינות העולם לחתום על האמנות; ממילא הציבור אינו מודע לעמדות העולם הערבי כלפי הנושאים הללו. נושאים אלה משקפים חלק מפעילותם של הארגונים הפמיניסטיים הפלסטיניים בישראל.

בחירת הוויכוח הרעיוני-אידאולוגי, שהתנהל בראשית המאה העשרים בסוגיית השוויון בין הנשים לגברים, מראה שהוא קודם על ידי המנהיגים ועל ידי המנהיגות כאחד. לעומת זאת לא נרתמו המנהיגים הפלסטינים בישראל בתקופה הנוכחית להניע את הדיון החברתי, ולהפוך אותו לדיון ער, קבוע ומשפיע. מעטים בלבד עסקו בכך (ראו למשל זעארתה, 2003; חלבי, 2012). רוב המנהיגים הפוליטיים והמפלגתיים הארציים לא אימצו את סוגיית השוויון בין הגבר והאישה, לא ברמת התפיסות האידאולוגיות ולא ברמת העשייה הפוליטית (אבו בקר, 1998; נג'מי-יוסף, 2012). כך למשל לא השתתפו המנהיגים בוויכוח בסוגיית ייצוג הנשים בוועדת המעקב העליונה, ובמקום לייחס להשתתפותן של הנשים בהנהגה מקומית חשיבות אידאולוגית, הם נמנעו מלקדמה והותירו את ההחלטה בידי ההנהגה המסורתית. בתגובה לכך הקימו הפעילות את "הקואליציה לייצוג הנשים בוועדת המעקב העליונה". כך ירדו לטמיון מאמצייהן של הנשים במסגרות הפמיניסטיות בוויכוח על זכותן להשמיע את קולן כמנהיגות ייצוגיות בפוליטיקה המקומית. השוואה בין עמדה זו לבין העמדות שהשמיעו סעד זע'לול והמנהיגים הלאומיים האחרים בשנות העשרים של המאה העשרים מראה שהמנהיגות המפלגתית והפוליטית הפלסטינית לא תמכה הלכה למעשה בתנועה הפמיניסטית. אין להסיק מכך כמובן שאין מנהיגים גברים התומכים בזכויות הנשים, אך ביטון המעשי של עמדות אלה ויישומן במרחב הציבורי מאופיינים בהסתייגות אסטרטגית.

בהיותם ארגונים בלתי ממשלתיים, קיבלו הארגונים הפמיניסטיים בישראל, ברשות הפלסטינית ובעולם הערבי מימון ותמיכה מקצועית ואידאולוגית ממקורות מערביים (Jad, 2004). עובדה זו הייתה אחת הסיבות להאשמות

שהוטחו בארגונים הללו, ולפיהן סדר היום שלהם מתנכר לערכים הערביים ולסדר היום הלאומי (נזאל, 2005; אלמזיין, 2010; מוחמד, 2012). הם הואשמו גם בכך שמטרותיהן פועלות ל"מְעָרֹב" החברה, ובכך שהם הלכה למעשה "משת"פים של הקולוניאליזם הרעיוני הזר והציוני", אשר שואף לשנות את מבנה הערכים האסלאמי של החברה הערבית ואת המבנה המסורתי של המשפחה הערבית (ראו למשל סמארה, 2006; מוחמד, 2012). טענות אלה דומות להפליא לטענות אשר הועלו נגד הפמיניסטיות הערביות בראשית המאה העשרים (אבו בקר, 2001).

הוויכוח הפמיניסטי על אודות החלוקה המחודשת של התפקידים בין המינים בתוך המשפחה ובחברה הושפע מהוויכוח המתנהל בעולם הערבי. אנו רואים אפוא כי הפולמוס ההדדי בין העמדה הפמיניסטית לבין התפיסה הדתית הוא הכרחי ובלתי נמנע. מאז שנות התשעים אנו עדים לצמיחת מעין פשרה בתוך העולם הערבי והעולם האסלאמי המתבטאת באימוץ ההגות הפמיניסטית האסלאמית כבסיס לשינוי החברתי (עבד אלוהאב, 1999; אלמזיין, 2010). תפיסה זו הולמת את הרגישות התרבותית ומכבדת אותה, אך בעת ובעונה אחת יוצרת שלוש בעיות מבניות בחשיבה הפמיניסטית האסלאמית: (א) הגות זו פוסלת שינויים בסוגיות שהדת האסלאמית קבעה, ולעתים אף מונעת את עצם העלאתן לדיון, למשל הקביעה שלגברים שמורה האפוטרופסות על הנשים ואיסור היחסים ההומוסקסואליים; (ב) כפיית השיח הדתי האסלאמי על פעילות נוצריות ודרוזיות; (ג) האשמת ההגות הפמיניסטית ה"אחרת", אשר אינה מאמצת את הקו האסלאמי, בכפירה.² בחינת כל אחת מהבעיות האלה מראה שהיא נוגעת למהות הפעילות האידאולוגית הפמיניסטית של כל הפמיניסטיות הערביות בכלל ושל הפלסטיניות בפרט.

2 ראו למשל "גינני חכמי האסלאם להפצת הפעילות הפמיניסטית בעולם", אלאחג'אה, 8.3.2013, נצפה לאחרונה 5.8.2013.

סיכום ומסקנות

אסכם את המאמר בשבע נקודות עיקריות:

א. רוב הגופים הפמיניסטיים לא הגדירו את עצמם ככאלה, מתוך רצונם להשתלב באווירה הקיימת ולהתחשב בה, ומתוך ניסיון "לייצר שינויים בדרכים מניפולטיביות". במטרה להגשים את השינוי המיוחל במעמדן ובמצבן ניסו הנשים להשתמש בשיטות ובמתודות מגוונות בנות השגה.

ב. אפשר לתאר את רוב המסגרות הנשיות הפלסטיניות בישראל ככאלה אשר עוסקות בהענקת שירותים, אך אי-אפשר לתאר את מרביתן כתנועות מהפכניות הפועלות בכלים מהפכניים. תיאור זה אינו בא לשפוט את הכלים שהמסגרות הללו משתמשות בהם, וכוונתו רק להציג את המצב כהווייתו.

ג. מאז ראשית המאה העשרים הושפעה פעילותה של התנועה הפמיניסטית בעולם הערבי מתהליכי הגאות והשפל של המצב הפוליטי והלאומי. הגברים עודדו את הנשים לפעול בזירה הציבורית, כאשר פעילות זו שירתה את סדר היום הלאומי, והגבילו את פעילותן כאשר חל שינוי באקלים הפוליטי. בתקופות אלה הן חזרו להתמקד בפעילות חברתית. ניתוח הפעילות של החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל מראה שהפעילות הפמיניסטית מתמקדת בהעלאת המודעות לחינוך ולרווחה. תחומים אלה מוגדרים תחומים נשיים מסורתיים. מסגרות אחרות פעילות במישור הענקת שירותים פוליטיים, משפטיים ובריאותיים. פעילויות אלה מתוארות כגבריות מסורתיות, אף שחלק מהנשים מעניקות אותן.

ד. התנועה הפמיניסטית נכשלה בגיוס הגברים הפלסטינים, ועל כן פעילותן של המסגרות האלה לא הפכה לתנועה חברתית מקיפה ומשפיעה.

ה. מרבית הגופים הנשיים והפמיניסטיים לא התפנו לעסוק בחינוך הציבור בסוגיות מגדריות מנקודת המבט הפמיניסטית. הם השקיעו את מרב מאמציהם בקבוצות קטנות של נשים.

ו. דת האסלאם והמסורת הערבית משמשות מקור להתנהגות האינדיווידואלית והקולקטיבית התקינה. רבות מהעמותות ומהמסגרות הנשיות והפמיניסטיות

פועלות מתוך ההקשר הזה, הן בנושאי הדיון והן במתן פרשנות מחודשת לחוקה הדתית והחברתית ואימוצה. המסגרות אשר אינן פועלות במסגרת הזאת נמצאות בערים הגדולות, ופונות למגזר אוכלוסייה מצומצם.

ז. ונקודה אחרונה לעיון עתידי: בחינה מעמיקה של שיטות ניהול המסגרות האלה מראה שהקבוצה המייסדת היא זאת אשר מנהלת את הארגון מרגע ההקמה, בלי שיתקיימו פעולות רוטציה או פרישה. מדובר בסגנון ניהול והנהגה פטריארכלי מובהק.

עד כה טרם בוצע מחקר אשר בחן את עמדות הציבור הפלסטיני בישראל, גברים ונשים כאחד, כלפי התנועות, העמותות והמסגרות הפמיניסטיות והנשיות, וכן לא את מידת היכרותו של הציבור את פעילותן. מחקר כזה עשוי לתרום להבנה מעמיקה יותר בדבר מידת השפעתן של המסגרות הללו על החברה הפלסטינית.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

ביבליוגרפיה

עברית

אבו בקר, ח'אולה (1998). **בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל**, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

ערבית

אבו אלעסל, ריהאם (2006). **עמותות הנשים הפלסטיניות בישראל: המקורות הרעיוניים, האסטרטגיות ומנגנוני הפעולה**, נצרת: מרכז א-טופולה, מוסד גני נצרת.

אבו בקר, ח'אולה (2001). "הסתירה בין הדרישות של מנהיגות הנשים, והנסיגה שלהן", בתוך **הוועידה הראשונה של האישה הערבייה: השתתפות האישה בקבלת ההחלטות**. סח'נין: עמותת אלזהראא, עמ' 11-31.

אבו זיד, מונא אחמד (2007). "**האימאם מוחמד עבדו וסוגיות הנשים**", **אלתפאהם 20**, נצפה לאחרונה 5.8.2014.

אבו חאטום, נאירוז (2013). "**התנועות הנשיות הפלסטיניות: מאבק חוצה גבולות**", **אלאח'באר 1655**, נצפה לאחרונה 5.8.2014.

אלג'זירה (2004). **התכנית "לנשים בלבד": התנועה הפמיניסטית הערבית**, מגישה: לונא שיבל, נצפה לאחרונה 5.8.2014.

אלחידירי, אבראהים (2003), **המשטר הפטריארכלי והבעייתיות של המגדר בקרב הערבים**, ביירות: דאר אלסאקי.

אלח'לילי, ע'אזי (1981). **האישה הפלסטינית והמהפכה: מחקר שדה אנליטי חברתי**, הדפסה שנייה, עכו: דאר אלסוואר.

אלמרניסי, פאטמה (2000). **הסולטנות הנשכחות**, תרגמה וערכה: פאטמה אלזהראא אזרויל, ביירות: מרכז התרבות הערבי.

בוכרא (2012). "**ההכרזה על הקמת הפורום הפמיניסטי הפלסטיני**", **בוכרא**, 21.7.2012, נצפה לאחרונה 5.8.2013.

ג'אד, אסלאח (2000). "התנועה הפמיניסטית הפלסטינית העכשווית", בתוך **האישה וההשתתפות הפוליטית**, ביר זית: מכון לימודי האישה באוניברסיטת ביר זית.

זעאתרה, רג'א (2003). "**זכויות האישה והשוויון המלא שלה בכל התחומים**", **אלחיואר אלמותאמאדן 625**, נצפה לאחרונה, 5.8.2013.

חלבי, מזרוק (2012). "**תרומה לדין על אודות אופקי התנועה הפמיניסטית הערבית**", **אלחיואר אלמותאמאדן 3656**, נצפה לאחרונה 5.8.2013.

יעקוב, אוס דאווד (2013). "ביום האישה: פרופיל ההיסטוריה של התנועה הפמיניסטית בפלסטין לפני הנפ'ה", **עיתון אלנור**, נצפה לאחרונה, 5.8.2013.

מוחמד, ג'בריל (2012). "האישה הפלסטינית: קורבן העקירה והניצול", **אלחיואר אלמותאמאדן 3657**.

נג'אמי-יוסף, עולא (2012). "האישה הערבייה הפלסטינית בישראל במוקדי קבלת ההחלטות", בתוך **דיראסאת 2012**, נצרת: מרכז דיראסאת - המרכז הערבי למשפט ומדיניות, עמ' 55-61, נצפה לאחרונה 11.8.2014.

נזאל, רימא כתאנה (2005). "השלכות משבר השמאל הפלסטיני על המסגרות הנשיות הדמוקרטיות ותפקידן", **אלחיואר אלמותאמאדן 1352**.

סאיג', רוזמרי (1980). **הפלסטינים הפלסטינים**, תרגם: ח'אלד עאיד, ביירות: מכון המחקרים הערביים.

סמארה, עאדל (2006). "**תעשיית הפמיניזם והגלובליזציה של הגוף האבסטרקטי: הציונות מאחורי מסעות הצביעות במערב**", **כנעאן**, 5.8.2013.

- עבד אלואהב, לילא (1999). "השפעת הזרמים הדתיים על התודעה החברתית של האישה הערבייה", בתוך מרים סלים ואחרות (עורכות), *האישה הערבייה בין כובד המציאות ושאיפות השחרור*, בירות: מרכז מחקר האחדות הערבית: סדרת ספרי העתיד הערבי, עמ' 163-179.
- עבדו, ג'נאן (2008). *עמותות הנשים והעמותות הפמיניסטיות בשטחי 1948*, חיפה: מדה אל-כרמל - מרכז ערבי למחקר חברתי יישומי.
- עספור, ג'אבר (2000). "האישה הערבייה ופלסטין", [אסתראחת אלביאן](#), נצפה לאחרונה, 5.8.2013.

אנגלית

- Abu Baker, K. (2003). Social and Educational Welfare Policy in the Arab Sector in Israel. in A. Bligh (ed.), *The Israeli Palestinians: An Arab Minority in the Jewish state*. London: Frank Cass, pp. 68-96.
- Fleischmann, E. L. (2000). *The Nation and its New Women: The Palestinian Women's Movement 1920-1948*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Jad, I. (2004). The NGO-isation of Arab Women's Movements. *Institute of Development Studies*, 35(4): 34-42.
- Jammal, L. (1985). *Contributions by Palestinian Women to the National Struggle for Liberation*. Washington DC: Middle East Public Relations.

הפּלסטִינִים בִּישְׂרָאֵל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

תנועת הסטודנטים והפעילות הסטודנטאלית הפלסטינית בישראל

מוהנד מוסטפא

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

תנועת הסטודנטים והפעילות הסטודנטיאלית הפלסטינית בישראל

מוהנד מוסטפא*

תנועות הסטודנטים ברחבי העולם הופיעו ככוחות פוליטיים וחברתיים אקטיביים ומאורגנים בחברה בסוף שנות השישים. למרות השוני בגורמים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים שהשפיעו על הסטודנטים במדינות אמריקה, אירופה ואסיה, רב היה המשותף בין תנועות אלה בראשית שנות השבעים. למרות השוני נראה היה כי מדובר בתופעה עולמית אחת. תופעה זו עוררה עניין רב הן מהבחינה התקשורתית והציבורית והן מהבחינה המחקרית והאקדמית, בשל השינויים שחוללה בחברות באותה עת. תנועת הסטודנטים הערבית הפלסטינית באוניברסיטאות בישראל אינה יוצאת דופן מכלל זה.

ניתן לציין ארבעה שלבים בתולדות פעילותם המאורגנת של הסטודנטים הפלסטינים באוניברסיטאות הישראליות. **השלב הראשון** היה שלב תחילת ארגון הפעילות, והוא נמשך מסוף שנות החמישים עד תחילת שנות השבעים. **השלב השני** היה התפתחותה של הפעילות הסטודנטיאלית לכדי תנועת סטודנטים מאורגנת, בעלת אג'נדה פוליטית, לאומית, אקדמית וחברתית. שלב זה נמשך עד אמצע שנות השמונים. **השלב השלישי** היה השלב שבו תנועת הסטודנטים "הורידה פרופיל" בשל סיבות פנימיות ובשל נסיבות פוליטיות חיצוניות, ונמשך עד סוף שנות התשעים. **בשלב הרביעי** החל ניסוח מחודש של העשייה ושל הפעילות הסטודנטיאלית באוניברסיטאות הישראליות, מהלך שטרם הסתיים עד היום.

* ד"ר מוהנד מוסטפא הוא מרצה במכללה האקדמית אור יהודה ובאוניברסיטת חיפה וחוקר עמית במרכז מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.

השלב הראשון: שלב הבנייה וההתארגנות

ראשית התגבשותה של תנועת הסטודנטים הפלסטינית בישראל הושפעה מן האווירה שהביאה להקמת תנועות הסטודנטים באוניברסיטאות שונות בעולם. הרעיון לארגן פעילות סטודנטיאלית פלסטינית החל באוניברסיטה העברית, שבה התרכזו בשנות השישים והשבעים רוב הסטודנטים הערבים. רעיון זה הביא להקמת הוועד הראשון של סטודנטים ערבים באוניברסיטה בשנת 1959 (מוסטפא, 2002). הקמת הוועד לא הייתה מנותקת מן האווירה הפוליטית הכללית ששררה הן באזור והן בפזורה הפלסטינית, שם התארגנה התנועה הלאומית הפלסטינית מראשיתה בתוך מסגרות סטודנטיאליות ערביות או פלסטיניות. המציאות הפוליטית בארץ גרמה לכך שהסטודנטים הערבים חשו צורך לגבש מסגרת עצמאית, משום שמטרותיהם חרגו בהכרח מן הנושאים שהעסיקו את כלל הסטודנטים (וחלקם עשויים היו להיות משותפים עם מטרותיהן של אגודות הסטודנטים), שכן צריך היה לקשור את המסגרת הסטודנטיאלית הערבית בסוגיות פוליטיות ולאומיות.

האג'נדה של ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית הייתה בראש ובראשונה סטודנטיאלית, כך שפעילות הסטודנטים הערבים התמקדה בשיפור התנאים באוניברסיטה ובביטול הממשל הצבאי אשר הקשה על הסטודנטים הערבים את נגישותם למוסדות ההשכלה הגבוהה, בייחוד בגלל בעיית האישורים שמנעה מהם להשתתף בספורים לימודיים שארגנה האוניברסיטה. הם גם מחו על ההפליה הנהוגה כלפי הערבים (מוסטפא, 2002). בשנות השישים בלטה נציגותם של הסטודנטים הערבים בוועדות מחאה עממיות נגד הפקעת אדמות ונגד הממשל הצבאי, וכן בגילויי דעת ועצומות שפורסמו בנוגע לכך. חלק מן הסטודנטים הפעילים באוניברסיטה העברית היו מעורבים בתנועות פוליטיות שפעלו בחברה הערבית, כמו המפלגה הקומוניסטית ותנועת אלארד קצרת הימים, שעוררה עניין ומשכה סטודנטים רבים. בשל פעילותם הפוליטית, במקרים רבים סבלו הסטודנטים מרדיפות פוליטיות, שהגיעו לעתים עד כדי הגבלות תנועה.

בגלל קשת הדעות הפוליטיות המיוצגות בוועד הסטודנטים הערבים, הונהגה בו שלוש שנים לאחר היווסדו בחירה דמוקרטית של החברים. בשנת הלימודים

1961/2 ניהלה מערכת הבחירות הראשונה של ועד הסטודנטים הערבים בירושלים, שבה השתתפו 92 מתוך 100 סטודנטים ערבים שלמדו באוניברסיטה. בחירות אלה היו הלכה למעשה הבחירות הראשונות של ארגון ערבי בישראל (מוסטפא, 2002).

אף שהסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית ייסדו ועד עצמאי בסוף שנות החמישים, ניהלו מאבק פוליטי למען דרישותיהם ופרסמו גילויי דעת פוליטיים, זו עדיין לא הייתה תנועת סטודנטים מגובשת ומאורגנת בעלת מאפיינים וכיוונים ברורים, אלא פעילות סטודנטיאלית שלא הגיעה למיסוד איתן.

השלב השני: הפיכת הפעילות הסטודנטיאלית לכדי תנועת סטודנטים מאורגנת

מלחמת 1967 וכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה חיזקו את התודעה הלאומית הפלסטינית של הסטודנטים הערבים. הסטודנטים באוניברסיטה העברית הושפעו במידה הרבה ביותר מההתפתחויות בשאלה הפלסטינית, בשל קרבתם הגאוגרפית לשטחים שנכבשו בשנת 1967 ולתנועת הסטודנטים באוניברסיטת ביר זית. בסוף שנות השישים הוקמו בישראל מוסדות לאומיים וארציים בעלי אופי לאומי פלסטיני, והתפתחה פעילות ענפה ביוזמת ראשי הרשויות המקומיות, אשר התבטאה בהקמת ועדי סטודנטים ערבים נוספים באוניברסיטאות. באוניברסיטת תל אביב הוקם ועד סטודנטים ערבים בשנת 1968; באוניברסיטת חיפה החלו ניסיונות ארגון בשנת 1970, והוועד הראשון נבחר בשנת 1973; ועד הסטודנטים הערבים בטכניון הוקם בשנת 1972, והבחירות הראשונות אליו נערכו ביוני 1973; באוניברסיטת בר אילן הוקם הוועד במאי 1974; ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב הוקם הוועד בנובמבר 1975 (שם; Mar'i, 1978).

חשוב להצביע על שלושה תהליכים שהיה להם חלק בהתפתחות תנועת הסטודנטים הערבים וזהותה. ראשית, בעקבות תופעת הפידאיון הפלסטינים לאחר הכיבוש של שנת 1967 הונהגה באוניברסיטה העברית שמירה, והאוניברסיטה דרשה מן הסטודנטים שהתגוררו במעונות להשתתף בשמירה בלילה מחשש שהפלסטינים יבצעו שם פעילות מזוינת. צעד זה חידד את הזהות הלאומית של הסטודנטים

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

הערבים וחשף אותם להתמודדות ראשונה עם הקונפליקט בין מעמדם כסטודנטים במוסד ישראלי לבין השתייכותם הלאומית. הסטודנטים הערבים הכריעו בדילמה הזו לטובת ההשתייכות הלאומית וסירבו להשתתף בשמירה, בנימוק שהדבר דומה לשירות צבאי ושהם אינם מוכנים להילחם בבני עמם. **שנית**, בעיית המגורים השפיעה על המאפיינים הראשוניים של ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטת תל אביב. בעלי בתים יהודים רבים סירבו להשכיר דירות לסטודנטים ערבים, וגם מעקב של המשטרה אחר הסטודנטים במקומות מגוריהם היה לתופעה נפוצה בתל אביב. בעקבות זאת הוקם הוועד, שהיה בעל ממד סטודנטיאלי וממד לאומי. **שלישית**, בשנות השבעים חלה עלייה במספר הסטודנטים הערבים שהתקבלו לאוניברסיטאות בישראל, עובדה שהעשירה את הפעילות הסטודנטיאלית וסיפקה לה קהל רב בתוך כותלי האוניברסיטה ומחוצה להם.

הניסיון להקים גוף שיאגד את הסטודנטים הערבים בשנת 1971 הגיע לשיאו בהקמת התאחדות האקדמאים הערבים בדצמבר באותה שנה, ביוזמת ועד הסטודנטים הערבים בירושלים וועד הסטודנטים הערבים בתל אביב. ההתאחדות גם שאפה לשמש מסגרת גם לאקדמאים ערבים. עם השמות במזכירות המכינה של הוועידה הראשונה של ההתאחדות בדצמבר 1971 נמנים, מלבד היוזמים מן האוניברסיטה העברית ומאוניברסיטת תל אביב, גם אמיל תומא מהמפלגה הקומוניסטית ומוחמד מיעארי מתנועת אלארד, והסטודנטים היוזמים השתייכו אף הם לזרמים קומוניסטיים, לאומיים ועצמאיים (כרוז התאחדות הסטודנטים הערבים, 1971).

עם הקמת ההתאחדות פנו המזכירות המכינה ובעלי היוזמה לרשום אותה כעמותה עות'מאנית וניסחו תקנון ומטרות. הארגון נקרא "התאחדות ועדי הסטודנטים הערבים" עד נובמבר 1976, ולאחר מכן "ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים". בצד התאחדות זו הוקמה גם "ההתאחדות הארצית של תלמידי התיכון הערבים" כחלק מארגון תנועת הסטודנטים הערבית בישראל.

התפתחויות אלה לא היו מנותקות מהבחינות הארגונית והפוליטית מן

ההתרחשויות המרכזיות בזירה הפלסטינית בישראל. הגיוון הפוליטי והאידיאולוגי של הפוליטיקה הערבית השתקף גם באוניברסיטאות, אשר שימשו זירה מרכזית לפעילותן של כמה תנועות: תנועת אבנאא אלבלד (בני הכפר), שהוקמה בראשית שנות השבעים כחלק מהתפתחות תנועת הסטודנטים והתפתחה בהמשך לתנועה הלאומית המתקדמת, המפלגה הקומוניסטית וחד"ש. בתחילת שנות השבעים הופיעה גם קבוצה שזכתה בתנועת הסטודנטים לכינוי "הסטודנטים הלאומיים".

סוגיות סטודנטאליה היו חלק מרכזי מן האג'נדה של תנועת הסטודנטים הערבים עד אמצע שנות השבעים, אך אט-אט דחקו אותן דיונים פוליטיים ואידאולוגיים שהעמיקו את הקיטוב בין הסטודנטים. על הכף עמדה שאלת יחסם של הפלסטינים בישראל לסוגיה הלאומית ולמדינת ישראל. בשנת הלימודים 1974/5 התקיים באוניברסיטה העברית הכינוס הראשון שעסק בשאלה הפלסטינית, ובעקבותיו נרך כינוס באוניברסיטת חיפה באותה שנה, אשר עסק גם כן בנושא זה (מוסטפא, 2002). גילויי דעת פוליטיים הציבו את השאלה הלאומית בראש, והבחירות לוועדי הסטודנטים הערבים הפכו לבחירות פוליטיות מובהקות שהתמקדו במצע פוליטי.

כך הפכו האוניברסיטאות בישראל למרכזי פעילות ושיח פוליטי-לאומי אשר הקדים בהרבה את הפעילות הפוליטית בחברה הערבית על גופיה ועל מפלגותיה. האוניברסיטה העברית בירושלים הייתה חלוצה במחאה על הכיבוש הישראלי, ראשית כיוון שצברה ותק בפעילות סטודנטאליה ערבית, ושנית בזכות קרבתה לסבלם של הפלסטינים בשטחים הכבושים. המפגש בין הסטודנטים הפלסטינים מן האוניברסיטה העברית לסטודנטים פלסטינים מאוניברסיטת ביר זית, שהיו נתונים להתקפות ממושכות של רדיפה והסתה, הביא לחיבור יחיד במינו בין הסטודנטים בשני המוסדות, עד כדי פרסום חדשות אוניברסיטת ביר זית בעלוני ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית. גולת הכותרת של פעילות משותפת זו הייתה הקמת הוועד לסולידריות עם אוניברסיטת ביר זית, צעד ששיקף את התפתחות התודעה הלאומית והפוליטית בקרב הסטודנטים הערבים. בסוף שנות השבעים צמחו בתנועת הסטודנטים שני כיוונים רעיוניים מרכזיים שקיבלו ביטוי ארגוני. הראשון היה חזית הסטודנטים הערבים שהוקמה בשנת

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

1977 באוניברסיטה העברית כחלק מן החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון (חד"ש), והייתה ארגון הסטודנטים הערבי הפוליטי הראשון שהוקם באוניברסיטה ישראלית. בדצמבר 1978 פרסמה החזית כרוז שכותרתו "לקראת ניסוח כולל ואחיד של תנועת הסטודנטים שלנו", ובה נכתב כי "חזית הסטודנטים הערבים לא אימצה אף קו רעיוני, אך בין שורותיה מאוחדים קומוניסטים ושאינם קומוניסטים למען אותה סוגיה: הסוגיה הלאומית והחברתית שלנו, ובעיותינו כסטודנטים" (כרוז חזית הסטודנטים הערבים, 1978). הארגון השני היה התנועה הלאומית המתקדמת, ענף של תנועת אבנא אלבלד באוניברסיטאות, אשר נוסד ב-1979 בעקבות הפסד של אלה שכוננו "הסטודנטים הלאומיים" בבחירות לוועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית (כרוז התנועה הלאומית המתקדמת, 1979). מטרתה של התנועה הלאומית המתקדמת הייתה להתארגן במסגרת סטודנטיאלית ברורה שתשמש חלופה לחזית הסטודנטים הערבים. מצע התנועה התמקד בסוגיות פוליטיות ולאומיות ובעניין הפלסטיני, ואילו הסוגיות הסטודנטיאליות היו שוליות בו. הוויכוח והתחרות הפוליטית בין חזית הסטודנטים הערבים ובין התנועה הלאומית המתקדמת היו סימן היכר של תנועת הסטודנטים בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, והזירה הסטודנטיאלית הייתה עדה לברית ביניהם פעם אחת ויחידה, בשנת 1981. תקופה זו גם התאפיינה בחיכוכים אלימים בין הסטודנטים הערבים ובין הימין הישראלי באוניברסיטאות. אף שהימין איבד מכוחו בקמפוסים, עלייתו בפעם הראשונה לשלטון הגבירה את האלימות בקמפוסים. תנועת הסטודנטים הערבים המשיכה לאתגר אותו עד אמצע שנות השמונים.

השלב השלישי: נסיגתה של תנועת הסטודנטים

שנות השמונים נחשבות לתקופה של נסיגה בפעילות של תנועת הסטודנטים הערבית במישור הארגוני ובמישור הפוליטי, בשל גורמים פנימיים וגורמים חיצוניים, הקשורים להתפתחויות הפוליטיות בזירה הפלסטינית ובזירה המקומית. בשנות השמונים הצטרפו לתנועת הסטודנטים זרמים פוליטיים חדשים, כמו התנועה המתקדמת לשלום ושוויון והתנועה האסלאמית, אך הזרמים הללו נותרו

שוליים. התנאים הפוליטיים בשנות השמונים הביאו לירידה ניכרת בפעילות של שני ארגוני הסטודנטים הראשיים: ראשית, ההתפתחויות בשאלה הפלסטינית לאחר המלחמה נגד לבנון בקיץ 1982 ויציאת ארגון השחרור הפלסטיני (אש"ף) מלבנון באותה שנה;¹ שנית, הפילוגים בתנועת אבנא אלבלד שהשפיעו על התנועה הלאומית המתקדמת. גם שליטתו של הימין באגודות הסטודנטים תרמה לנסיגת חזית הסטודנטים הערבים, שביססה את סדר היום שלה על בלימת הימין ועל המאבק בפשיזם מחוץ לאוניברסיטאות ועל ברית עם השמאל בתוך האוניברסיטאות.

המצב בשנות התשעים לא היה טוב יותר, ולמרות כמה פעילויות וניסיונות מחאה נקודתיים נשארה תנועת הסטודנטים פסיבית במידה רבה. אפילו בחירות לוועדי הסטודנטים הערבים לא התקיימו במשך שנים ארוכות. האווירה המקומית בחברה הפלסטינית, והאווירה בעקבות חתימת הסכמי אוסלו והשלכותיו על השאלה הפלסטינית השפיעו השפעה מכרעת על הפעילות בקרב הסטודנטים הערבים.

השלב הרביעי: שלב הפלורליזם הפוליטי

בסוף שנות התשעים חלה התעוררות בפעילות הסטודנטיאלית באוניברסיטאות. ליצירתה תרמו גיבוש השיח הפוליטי של החברה הפלסטינית בישראל, העמקת הזיקה הלאומית הפלסטינית של הדור הצעיר שחווה את ניסיונות הישראליות על רקע הסכמי אוסלו, וכן כניסתם של זרמים פוליטיים ואידאולוגיים חדשים כמו מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) והתנועה האסלאמית, לצד חד"ש שהניעו את הפעילות הסטודנטיאלית. אנו עדים אפוא לתחילתו של עידן של פלורליזם בתנועה הסטודנטיאלית, המתבטא בנוכחותם של שלושה זרמים פוליטיים-אידאולוגיים חזקים בזירה הסטודנטיאלית, שאין לאף אחד מהם היכולת לזכות בהגמוניה על התנועה הסטודנטיאלית. תקופה זו מתאפיינת

1 בעקבות הפלישה הישראלית ללבנון בשנת 1982 – שמלבד מטרות פוליטיות אחרות הייתה מטרתה המרכזית להכות את ההתנגדות הפלסטינית בלבנון – הגיעו הכוחות הישראליים לביירות וכיתרו אותה. ישראל התנתה את הסרת המצור ואת הפסקת האש בפניו הכוחות הפלסטיניים ואש"ף מלבנון, ולפיכך נחתם הסכם ברוח זו והכוחות הפלסטיניים יצאו מלבנון. זה היה סופו של עידן חשוב בהיסטוריה הפלסטינית, שבו הגיעה ההתנגדות הפלסטינית לשיאה והחלה נסיגה משמעותית בהתנגדות זו.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

בין השאר בנגישות גוברת של נשים להשכלה גבוהה ובעלייה בשיעורן בקרב הסטודנטים הערבים עד כדי 55% בקירוב (מוסטפא, 2006). ניכרה גם תרומתן של הסטודנטיות הערביות לפעילות הפוליטית, והן השתתפו בבנייתה מחדש של התאגדות הסטודנטים באוניברסיטאות (אבו בקר ורבינוביץ, 2004). ואולם למרות הארגון מחדש של תנועת הסטודנטים, שהחל בסוף שנות התשעים ושלב עידוד נוסף מההתנגשויות בין הסטודנטים הערבים לבין הממסד האוניברסיטאי בשנת 2000, תנועת הסטודנטים לא הגיעה עד היום לפעילות שאפיינה אותה בשנות השבעים. אף שוועדי הסטודנטים הערבים החלו לקיים בחירות ולארגן פעילויות, לא סדירות אמנם, בנושא תביעותיהם הלאומיות קשה בכל זאת לדבר על תנועת סטודנטים מאורגנת.

בשנת 2007, בפעם הראשונה בתולדותיה, השתתפה התנועה האסלאמית בבחירות לוועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטת חיפה. התנועה האסלאמית הצליחה, באמצעות תא הסטודנטים שלה המכונה "אקראא", לזכות בהישג אלקטורלי מרשים. בעקבות הבחירות הצליחה בשיתוף עם תנועת בל"ד להרכיב קואליציה, שבמסגרתה קיבלה התנועה את תפקיד יו"ר ועדת הסטודנטים הערבים בחיפה בפעם הראשונה, ובד בבד שימש נציג בל"ד, גם כן בפעם הראשונה, יו"ר הוועד הארצי של הסטודנטים הערבים. אולם מאז בחירות 2008, ובעקבות הפלורליזם הפוליטי לא הצליחו התנועות הפוליטיות להרכיב את ועדות הסטודנטים בירושלים, בחיפה ובתל אביב. יש לציין שבשנת 2008 התמודדה התנועה האסלאמית בשלושת המקומות הללו, והשיגה תוצאות מרשימות, בייחוד באוניברסיטה העברית, אך לא התאפשר לכל תנועה לבדה להנהיג את הוועד ללא שותפות עם התנועות האחרות. בגלל המחלוקת על מצע פוליטי וסטודנטיאלי משותף נותרו ועדי הסטודנטים האוניברסליים ללא הנהגה, ולא התאפשר ארגון בחירות נוספות אחר כך. באוניברסיטת חיפה הגיעו תאי הסטודנטים הערביים להסכמה על ארגון בחירות בשנת 2011, ובכלל זאת על הקמת מנגנון ברור להפעלת ועד הסטודנטים במקרה שאף לא תא אחד יזכה ברוב הקולות, או במקרה של כישלון המאמצים להרכיב קואליציה. המנגנון קבע כי התנועה שזכתה בקולות הרבים ביותר היא זו שתנהיג את ועד הסטודנטים. תוצאות הבחירות הצביעו על מאזן

כוחות ביו התאים השונים: התא של התנועה האסלאמית "אקראא" וחד"ש זכו בחמישה מנדטים כל אחד ובל"ד קיבלה שלושה מנדטים. המאמצים להרכבת קואליציה בתוך הוועד כשלו, ונציג התנועה האסלאמית מונה לשמש יו"ר הוועד הערבי בחיפה, מפני שאקראא היא זו שזכתה בקולות הרבים ביותר.

סיכום

להתארגנות הסטודנטים הערבים, שהתפתחה לכדי תנועה סטודנטיאלית בשנות השבעים, היה חלק בגיבוש התודעה הלאומית של הסטודנטים ובהפצת רעיונותיה בחברה הערבית. ארגוני הסטודנטים נטלו חלק בהתפתחויות הלאומיות והפוליטיות והשפיעו במידה רבה על השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל. יתר על כן, השיח שצמח בתנועת הסטודנטים חרג מן השיח הפוליטי הכללי ששרר אז בחברה הערבית, ובשנות השבעים והשמונים היא הצמיחה מנהיגים הממלאים כיום תפקיד חשוב בחיים הפוליטיים, האזרחיים והאקדמיים של הציבור הערבי.

ביבליוגרפיה

עברית

אבו בקר, ח'אולה, ודני רבינוביץ (2004). *הדור הזקוף*, ירושלים: כתר.

ערבית

כרוז התאחדות הסטודנטים הערבים בישראל (1971). דצמבר.

כרוז התנועה הלאומית המתקדמת (1979). *האתגר והמחויבות*, גיליון מיוחד, אוקטובר.

כרוז חזית הסטודנטים הערבים (1978). *לקראת נוסחה כוללנית ומאוחדת של תנועת הסטודנטים שלנו*, דצמבר.

מוסטפא, מוהנד (2002). *התנועה הסטודנטאית הערבית באוניברסיטאות הישראליות: קריאה תיאורטית והיסטורית בקשר ההדדי בין האוניברסיטה והפוליטיקה*, אום אלפחם: המרכז למחקרים בני זמננו.

--- (2006). *השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים בישראל*, אום אלפחם: עמותת אקראא.

אנגלית

Mari, S. (1978). *Arab education in Israel*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

קריאה נוספת

חידר, עזיז (1995). *התנועה הלאומית המתקדמת: בני הכפר*, מחקר על המימד הלאומי והיומיומי במחשבה הפוליטית בקרב הפלסטינים בישראל, ביר זית: אוניברסיטת ביר זית.

ע'יאדה, עמאד (2000). *התנועה הסטודנטאית הפלסטינית: פרקטיקה ואקטיביזם*, רמאללה: מואטן – המכון הפלסטיני לחקר הדמוקרטיה.

Nakhleh, K. (1979). *Palestinian dilemma: Nationalist consciousness and university education in Israel*. Detroit, MI: Association of Arab-American University Graduates.

Altbach, P. (1970). *The student revolution: A global analysis*. Bombay, India: Lavani.

הפּלסטִינים בישראל

עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

עורכים

אריז' סבאע'-ח'ורי נדים רוחאנא

כרך שני

החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל

אמטאנס שחאדה

2015

מדה אל-כרמל

המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי

החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל

אמטאנס שחאדה*

מושג החברה האזרחית

בשנות השמונים של המאה הקודמת חזר מושג החברה האזרחית לקדמת הבמה האקדמית, המחקרית והפוליטית בעולם. חזרתו של המושג מתבלטת בייחוד על רקע סימני השינוי במדינות מזרח אירופה, מחד גיסא, ועל רקע כישלונותיה של מדינת הרווחה בחלק ממדינות אירופה המערבית והתחזקות הקולות הקוראים לערוך שינויים מבניים במערכת החברתית-כלכלית, מאידך גיסא.

למרות הפולמוס הער על אודות עצם ההגדרה מהי חברה אזרחית אתיחס במאמר זה, הן בגלל קוצר היריעה והן בגלל מטרתו המוגדרת של המאמר, רק לרכיב אחד מרכיבי החברה האזרחית בקרב הפלסטינים, הלוא הוא הרכיב המוסדי. רכיב זה גם מוכר בכינויים "המוסדות ללא מטרות רווח" או "העמותות האזרחיות", אשר הם על פי גדרון ועמיתיו (גדרון ואחרים, 2004) חלק מהחברה האזרחית.

ארגוני החברה האזרחית בחברה הערבית הפלסטינית בישראל

תופעת הקמת מוסדות ועמותות איננה חדשה בנוף החברתי הפלסטיני, והיא חוזרת לשנות השבעים של המאה התשע עשרה, עת החלו הניסיונות להקים עמותות למגוון מטרות (זידאן וגאנס, 2000; Jamal, 2008). בתקופת המנדט הבריטי החלו מגזרים שונים להתארגן במטרה להעניק שירותים לחברי הארגון ולציבור הכללי. התארגנות זו לא הייתה מקיפה, אלא כללה קבוצות קטנות בחברה, והתבססה בעיקר על רכיב עדתי-דתי בתוך הערים (נח'לה, 1990).

לדברי זידאן וגאנס (2000) אפשר לחלק את התפתחות החברה האזרחית בקרב הפלסטינים לשישה שלבים:

* ד"ר אמטאנס שחאדה הוא עמית מחקר ורכז פרויקט לימודי ישראל במדה אל-כרמל המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי.

- א. תקופת הבנייה אשר נמשכה מאמצע המאה התשע עשרה עד אמצע המאה העשרים.** המאפיין העיקרי של העמותות ושל המוסדות באותה תקופה היה הדת.
- ב. תקופת הצמיחה אשר נמשכה מאז מלחמת העולם הראשונה (1914) ועד המהפכה הערבית הגדולה (1936).** תקופה זו הושפעה מהמנדט הבריטי ומעליית קרנו של המפעל הציוני.
- ג. שלב הנסיגה שחל בשנים 1936–1947.** תקופה זו הושפעה מן הייאוש ומתחושת התבוסה הלאומית שפקדו את העם הפלסטיני. רבים מהארגונים ומהעמותות באותה תקופה התמוטטו או פורקו.
- ד. שני העשורים הראשונים לאחר הקמת מדינת ישראל בשנים 1948–1967.** את התקופה הזו אפשר לכנות "שלב ההתמוטטות".
- ה. שלב "התחייה" והבנייה המחודשת בשנים 1968–1980.** תקופה זו הושפעה מסיום המשטר הצבאי ומהמפגש המחודש בין חלקי העם הפלסטיני בעקבות כיבוש הגדה המערבית וכיבוש רצועת עזה.
- ו. התעוררותם של מוסדות קהילתיים-אזרחיים בתוך החברה הערבית והתגברות המודעות לקיומם, מאז 1981 ועד היום.** כך גם גובר קצב הקמתם והתגבשותם של מוסדות מודרניים ושל עמותות החברה האזרחית. ממחישה זאת העובדה שבשנים 1980–1989 נרשמו כ-65% מסך 1,009 מוסדות החברה הערבית, שהיו רשומים אצל רשם העמותות בשנת 1998. מחציתם נרשמו לאחר שנת 1993 (זידאן וגאנם, 2000, 8–12). לדברי פייס, שלב זה מתאפיין הן ביציבות והן בהתפקחות מהאשליה. מוסדות החברה האזרחית התבססו מן ההיבט המוסדי בד בבד עם חיזוק מודעותם לכך שלא יוכלו להשיג מטרות פוליטיות של ממש (Payes, 2003).

עלייה בפעילות העמותות האזרחיות

בסוף המאה שעברה הגיע מספר העמותות הערביות הרשומות ל-1,600, אשר היו 4.5% מכלל העמותות הרשומות בישראל. הלכה למעשה רק 300 מהן היו פעילות. 80% מהעמותות הללו נרשמו מראשית שנת 1998 ואילך (זידאן וגאנם, 2000; Jamal, 2008).

הסיבות לעלייה במספר העמותות הערביות הרשומות מתחילת שנות התשעים רבות ומגוונות. זידאן וגאנם מזכירים בהקשר זה שש סיבות עיקריות: (1) המשך מצוקתם של האזרחים הערבים הפלטטינים בישראל בעקבות מדיניות ההפליה ודחיקתם לשוליים על ידי מדינת ישראל ומוסדותיה; (2) התרחבות שכבת הצעירים והאקדמאים בעלי מודעות חברתית ופוליטית, ועלייה במספר האנשים שרוצים ליטול יוזמה ולקבל על עצמם אחריות. שכבה זו מילאה תפקיד עיקרי בהקמת חלק גדול מהעמותות; (3) חוק העמותות, התש"ס-1980 ומדיניות הממשלה אשר הסירה חלק גדול מהחסמים ומהמכשולים החוקיים שהיו כרוכים עד אז ברישום העמותות; (4) התגברות השפעתן של התנועות האסלאמיות בעולם בכלל, ובמזרח התיכון בפרט, וצמיחת העמותות כתופעה עולמית כוללת; (5) גידול בחשיבותן של העמותות כמסגרות עבודה עבור דור חדש של אקדמאים; (6) קיומן של קרנות רבות המעניקות תמיכה כספית לעמותות (זידאן וגאנם, 2000, 14-15).

איש מדע המדינה אמל ג'מאל מחלק את הסיבות לעלייה במספר העמותות לגורמים פנימיים ולגורמים חיצוניים, בחלקם שליליים ובחלקם חיוביים (Jamal, 2008). עם הגורמים הפנימיים השליליים הוא מונה את התופעות האלה: נסיגת מעמדן של מסגרות הערבות ההדדית המסורתיות; היחלשות המפלגות הפוליטיות הערביות; התמעטות השירותים ברשויות המקומיות הערביות וחוסר יעילותם. הגורמים השליליים החיצוניים נובעים מהיעדר היעילות של הפעילות הפרלמנטרית בכנסת; ממיעוט השירותים החברתיים והכלכליים הכלליים; ומהיעדר הזדמנויות עבודה אשר הולמות את הפוטנציאל של האקדמאים הערבים. עם הגורמים הפנימיים החיוביים מונה ג'מאל את הגורמים האלה: עלייה במידת

עצמאות הפרט בחברה הערבית; עלייה במספר האקדמאים והמומחים; חיזוק המודעות החברתית-כלכלית בתוך החברה הערבית; עלייה בתביעה לזכויות אזרחיות. הגורמים החיוביים החיצוניים, אשר תרמו לצמיחה במספר גופי החברה האזרחית הם: הגלובליזציה של שיח זכויות האדם והמיעוטים הילידים; עלייה בחשיבות החברה האזרחית והתנועות החברתיות במקומות רבים בעולם; הגדלת האפשרויות לקבלת מימון חיצוני.¹

מוקדי פעילותה של החברה האזרחית ותפקידיה

מאז שנות התשעים של המאה העשרים התמקדה פעילותן של העמותות הערביות בתחומים האלה: זכויות האדם וההגנה על זכויות המיעוט הפלסטיני בישראל; סנגור מקומי ובינלאומי; חיזוק המיעוט הפלסטיני; פעילות לחיזוק הנשים מהבחינה הפוליטית ומהבחינה הכלכלית (ראו לוח 1). בשנים האחרונות הוקמו מרכזי זכויות ומרכזי מחקר בתחומים של מדעי הטבע, מדעי החברה ומדעי הרוח. פעילותם מתמקדת בהגנה על זכויות המיעוט הפלסטיני בישראל הן בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות, והן במישורים הפוליטי והאזרחי ברמת הפרט והכלל. מרכזים אלה פועלים למען צמיחתה האנושית והלאומית של החברה הפלסטינית בישראל, ומעודדים עריכת מחקרים העוסקים בחברה זו. העמותות הערביות מנסות להתמודד עם ההדרה המכוונת שנוקטים המדינה ומוסדותיה. מציאות זו מלמדת על ניצניה הראשונים של פעילות קולקטיבית מאורגנת וחוקית (Jamal, 2008; Payes, 2003). חלק מהעמותות הללו משתמשות בערוצים הרשמיים, ופונות ישירות למוסדות המדינה ולמקבלי ההחלטות במטרה להשפיע על המדיניות למען שיפור תנאי חייה של החברה הפלסטינית בישראל. כמה עמותות הצליחו להגיע להישגים ולשינויים ממשיים, בעיקר באמצעות השימוש בערוץ המשפטי.

1 אפשרויות המימון החיצוני תרמו לעלייה ניכרת במספר העמותות הערביות. עמותות אלה אינן מקבלות מימון ניכר ממדינת ישראל. לדברי גדרון ועמיתיו (גדרון ואחרים, 2004) רק 47 עמותות ערביות (מתוך 1,600) קיבלו תמיכה ומימון של הממשלה לעומת 1,460 עמותות יהודיות אשר קיבלו מימון מעין זה – 3.2% מכלל העמותות שקיבלו תמיכה.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

לוח 1: תחומי הפעילות של העמותות הערביות בישראל, שנת 2007

תחום הפעילות	מספר העמותות	באחוזים
תרבות ופנאי	476	31.3
מחקר והשכלה	295	19.4
רווחה	224	14.7
דת	183	12.0
סנגור משפטי ושינוי חברתי ופוליטי	130	8.5
בינוי, פיתוח ושיכון	90	6.0
בריאות	47	3.0
מעשי צדקה	37	2.5
סביבה	15	1.0
איגודים מקצועיים וועדי עובדים	13	0.8
ימי זיכרון	5	0.33
פעילות עולמית	2	0.13
סך הכול	1,613	100

המקור: Jamal, 2008.

תחום הפעילות האזרחי הבולט ביותר הוא היחסים בין מדינת ישראל לבין החברה הפלסטינית. במסגרת זו מנסות העמותות להציג פרשנויות שונות למציאות חייו של המיעוט הפלסטיני, להציג נרטיב חלופי להבנת מציאות זו ולהעלות פתרונות הקוראים תיגר על ההגמוניה של המדינה. מטרתן בכך היא להוכיח את קיומן של חלופות להגדרת ישראל כמדינה יהודית, אשר עולות בקנה אחד עם דרישות המיעוט ועם זכויות האדם ועקרונות הדמוקרטיה. אציין בהקשר זה את הצעותיהם של חלק ממוסדות החברה האזרחית להמשיג מחדש את היחסים בין התושבים הפלסטינים לבין מדינת ישראל ולסרטט חלופות חדשות לאופיו של המשטר בישראל. דוגמאות להצעות הללו הן: "החזון העתידי" שחיברו אנשי הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביים;² החוקה הדמוקרטית של עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל;³ אמנת חיפה, שהיא מסמך חזוני אשר הוכן במדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי-יישומי, כדי לבסס חזון עתידי ליחסים בין החברה הפלסטינית בישראל לבין מדינת ישראל.⁴

2 ראו [אתר הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות בישראל](#) (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

3 ראו [אתר מרכז עדאלה](#) (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

4 ראו [אתר מרכז מדה אל-כרמל](#) (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

נוסף על כך בלטו בשנים האחרונות פניות מטעם מוסדות החברה האזרחית אל דעת הקהל העולמית ואל ארגונים בינלאומיים (דוגמת האו"ם) כדי לגייסם להפעיל לחץ על ישראל, כדי לחשוף את ההפליה הנהוגה בישראל כלפי החברה הפלסטינית וכדי להבליט את הבעייתיות בדמוקרטיה הישראלית אגב הדגשת סתירותיה. פעילות זו מתבססת על היעדר מנגנונים פנימיים יעילים, שיש בכוחם להשפיע על המדיניות הממשלתית ולחזק את מוסדות החברה האזרחית מול המדינה. חלק מהעמותות הללו סבורות שרגישותה של ישראל לדעת הקהל העולמית עשויה לגרום לה להיענות לדרישותיהם ולצרכיהם של הפלסטינים החיים בקרבה.⁵ חלק מהדוחות, המתפרסמים בשפה האנגלית מטעם מרכזי זכויות האדם ומרכזי המחקר הערביים (כמו דוחות המעקב הפוליטיים אשר מדה אל-כרמל מפרסם מאז שנת 2003), מבטאים מאמץ להגיע לדעת הקהל העולמית ולהגיש נתונים וניתוחים על אודות מצבו של המיעוט הפלסטיני בתוך ישראל. אחת הדוגמאות הבולטות לפנייה אל הארגונים והמוסדות הבינלאומיים היא השתתפותם של חלק ממוסדות החברה האזרחית הפלסטינית בוועידת דרבן הראשונה למאבק בגזענות בשנת 2011 במסגרת משלחת הליגה הערבית, ובוועידה השנייה בשנת 2009.⁶ חלק מהמוסדות מארגנים ימי עיון וועידות בינלאומיות, לרוב בהשתתפות נציגי המדינות הזרות, כדי לחשוף את מדיניות ההפליה הנהוגה כלפי המיעוט לפני בעלי העניין ברחבי העולם.

(היעדר) היחסים בין מוסדות החברה האזרחית הערבית לבין מדינת ישראל

לפי מחקרה של גופר (2003) אפשר להגדיר את מרבית העמותות הערביות "עמותות חיצוניות מסיבות ערכיות-אידאולוגיות". כוונתה היא שעמותות אלה אינן מקיימות קשר הדוק עם המדינה ועם מוסדותיה, ושהיחסים ביניהן מתאפיינים בהיעדר אמון, על רקע הכרה חלושה, לכל היותר, בהן מצד המדינה. מסקנה

5 כמה דוגמאות בולטות הן הפעילות הקודמת של איתג'אה (איחוד עמותות ערביות) ופעילותה הישירה עם ארגונים אירופיים ובינלאומיים; הסנגור הבינלאומי של מרכז עדאלה אשר כולל הגשת דוחות למוסדות זכויות אדם בינלאומיים, לאו"ם ולאייחוד האירופי, ראו [אתר עדאלה](#); הסנגור הבינלאומי של עמותת מוסאווה, ראו [אתר עמותת מוסאווה](#); ופעילות האגודה הערבית לזכויות האדם עם הארגונים הבינלאומיים, ראו [אתר האגודה](#). אתרי האינטרנט נצפו לאחרונה, 8.5.2012.

6 ראו "מוסדות מבפנים משתתפים בוועידת דרבן 2: משרד החוץ הישראלי והלובי הציוני יוצאים במתקפה נגד ההשתתפות הערבית והפלסטינית", [אתר ערב 48](#), 16.4.2009 (בערבית); נצפה לאחרונה, 8.5.2012.

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

זו עולה בקנה אחד עם מסקנותיה של ישי (2003) בדבר היחסים הרופפים בין מרבית העמותות הערביות לבין מוסדות המדינה. ישי מזכירה את מיעוט ערוצי התקשורת הישירה עם המשרדים הממשלתיים ואת היעדר היחסים הישירים הנובעים מיחסי ידידות אישיים בין העמותות הערביות לבין מקבלי ההחלטות בישראל. מציאות זו משקפת ככל הנראה את אי-אמונתן של העמותות ביכולתן להשפיע על מקבלי ההחלטות ומוסדות המדינה מחד גיסא, ואת עוינותם של הגופים הממלכתיים כלפי העמותות הערביות מאידך גיסא. פעילותן של העמותות הערביות מתמקדת אפוא במאבק בהגמוניה של המשטר הקיים ובשאיפה לשנות את יחסם של המוסדות כלפי התושבים הערבים בהפחתת הגזענות ובהפיכתם לדמוקרטיים יותר. אם כי, אליבא די ג'מאל, בלי הצלחה יתרה (Jamal, 2008).

פייס טוענת שניסיונות המדינה להצר את מרחב הפעולה, הצר ממילא, של העמותות התבטאו בשימוש בכלים ביורוקרטיים דוגמת הטלת פיקוח נוקשה שהטיל עליהן רשם העמותות. היא מגדירה את יחסה של המדינה כלפי העמותות הערביות "הדרה פעילה" (Active Exclusion), מאחר שהשלטונות הישראליים מתייחסים בחשדנות ובחשש כלפי עצם קיומן של העמותות וכלפי מטרות פעילותן (Payes, 2003). פייס מוסיפה שהעמותות הערביות מודעות לעובדה שבכוחה של המדינה להגביל את פעילותן ולהציב מכשולים בפניהן, עד כדי הפקעת כספיהן וסגירתן באמתלות שונות ובעיקר ביטחוניות. כך, למשל, יישמה המדינה הלכה למעשה את המדיניות הזו, וסגרה את עמותת ידידי האסיר בשנת 2006⁷ וכן כמה עמותות ומוסדות של הזרם הצפוני של התנועה האסלאמית. כמו כן הכריזה המדינה על עמותת אלאקצא כהתארגנות אסורה וסגרה אותה בשנת 2008.⁸

מדיניות זו, אשר משקפת חשדנות וניסיונות להצר את פעילות העמותות הערביות והישראליות, אשר אינן כפופות לקונצנזוס הישראלי, התבטאה בשנים האחרונות הן באמצעות חקיקה בכנסת והן בהגשת הצעות חוק שונות לאישור

7 "השלטונות סגרו את משרדי עמותת ידידי האסיר", [אתר אל-ערביה לתקשורת](#) 8.9.2006,48 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

8 ראו "השב"כ סגר את עמותת אלאקצא", [אתר אל-ערב](#) (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

המליאה. דוגמה להצעת חוק היא הצעת חוק העמותות (תיקון – סייגים על רישום עמותה ועל פעילותה), התשע"א-2010.⁹ ההצעה מבקשת לתקן את סעיף 3 של חוק העמותות ולאפשר לרשם העמותות שלא לרשום עמותה אם השתכנע ש"העמותה הייתה מעורבת או תמסור לגורמים זרים מידע בעניין תביעות משפטיות, המתנהלות בערכאות הפועלות מחוץ למדינת ישראל, כנגד בכירים בממשל בישראל או קצינים בצבא, בגין פשעי מלחמה".

הצעת חוק נוספת היא חובת גילוי של מי שנתמך על ידי ישות מדינית זרה, התשע"א-2010,¹⁰ ובכך היא מנסה להציב מכשולים בפני פעילותם של העמותות ומוסדות החברה האזרחית באמצעות כפיית הגשת דוחות מפורטים לגבי התרומות הכספיות המתקבלות מישות מדינית זרה כלשהי. עוד הצעת חוק היא העמותות (תיקון – מניעת תמיכת ישות מדינית זרה בעמותות פוליטיות בישראל), התשע"א-2011,¹¹ אשר מטרתה למנוע מכל "עמותה פוליטית אשר פועלת בין השאר להשפיע על סדר היום הפוליטי והביטחוני של מדינת ישראל, או מארגנת פעילות בעלת אופי פוליטי אשר מונע ממנה לקבל תרומות בסך העולה על 20,000 ש"ח מכל מדינה זרה או מוסדות אשר מייצגות מדינות". הצעת חוק זו נוספת על הצעת חוק העמותות (תיקון-סייגים על רישום עמותה), התשע"א-2011,¹² אשר שואפת למנוע רישום על פי חוק של עמותה השוללת את קיומה של ישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית".

כמו כן הונחה על שולחן הכנסת "הצעת חוק העמותות".¹³ תיקון זה דורש להרחיב את העונשים בגין אי-ההכרה בישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית", כך שיתירו לפרק עמותה קיימת. הצעת חוק זו רוצה למנוע רישום עמותה על ידי רשם

9 הצעת חוק מספר פ/18/2456 אשר הוגשה על ידי ארבעים חברי כנסת ב-14.6.2010, ראו [דוח המעקב הפוליטי מס' 10](#), מדה אל-כרמל, יולי-אוגוסט, 2010 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

10 הצעת החוק הוגשה על ידי ח"כ זאב אלקין ואחרים ב-8.2.2010, ראו [דוח המעקב הפוליטי מס' 11](#), מדה אל-כרמל, ספטמבר-אוקטובר, 2010 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

11 הצעת חוק פ/3312/18, שהונחה על שולחן הכנסת ב-13.6.2011, ראו [דוח המעקב הפוליטי מס' 14](#), מדה אל-כרמל, אפריל-יוני, 2011 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

12 הצעת חוק מס' פ/3012/18, שהונחה על שולחן הכנסת ב-6.6.2011, ראו [דוח המעקב הפוליטי מס' 14](#), מדה אל-כרמל, אפריל-יוני, 2011 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

13 הצעת חוק מס' פ/3309/18, שהונחה על שולחן הכנסת ב-6.6.2011, ראו [דוח המעקב הפוליטי מס' 14](#), מדה אל-כרמל, אפריל-יוני, 2011 (בערבית; נצפה לאחרונה, 8.5.2012).

הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה

העמותות, או פירוק עמותה קיימת אם היא פועלת כדי "לפגוע באופי היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל". משמעותו של התיקון היא שמגישי ההצעה אינם מסתפקים רק בהכרת העמותה באופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל כתנאי לרישומה, אלא דורשים גם למנוע רישום של עמותה חדשה או פירוק של עמותה קיימת, אשר פועלת נגד אופייה היהודי והדמוקרטי של ישראל.

בצד מדיניותה של הממשלה ויחסה למוסדות החברה האזרחית הערבים קיימים חסמים נוספים המגבילים את השפעת העמותות. חלק מהחסמים הללו קשורים בסוגיית המימון, וחלקם קשור בגורמים פנימיים בתוך העמותות וביניהן. בעניין המימון הרי שמרבית העמותות תלויות כמעט לגמרי במקורות המימון של הקרנות הבינלאומיות. באשר לגורמים הסובייקטיביים, טוענת פייס שהחברה האזרחית הערבית סובלת מסממנים של חולשה ומגבלות פנימיות הקשורות בשיטות העבודה. המגמה הקיימת של העמותות היא לפתח ולהציג פתרונות טכניים במקום פתרונות פוליטיים מהותיים להתמודדות עם מדיניות ישראל. הדברים נכונים במיוחד על רקע מאזן הכוחות הנוטה לטובת המדינה וקבוצת הרוב, ועל כן מפחית את הלחצים על המדינה ומרחיקה מתכניות הקוראות תיגר על המשטר הקיים (Payes, 2003). אפשר למנות מכשולים נוספים כמו היעדר מנגנוני תיאום ועבודה משותפת בין העמותות והתחרות ביניהן. טענות אחרות מדברות על כך שלגיטימיות הפעולה של עמותות מצומצמת לאור העובדה שאין מדובר בגופים נבחרים. מקור הלגיטימיות העיקרי של עמותות אלה הוא אפוא הכרתה של מדינת ישראל בהן ופעילותן בהתאם לחוקיה ובהתאם לגבולות שהיא מציבה. אפשר לטעון גם שהישענותן של העמותות על תמיכת קרנות מימון זרות מגדירה במקרים מסוימים את סדר היום שלהן ואת קו הפעילות שלהן (שם).

סיכום

אפשר לטעון, בהסתמך על מיעוט המחקרים בתחום זה ועל הנתונים שהובאו במאמר זה, וכן על בסיס התבוננות בהתמודדותן היומיומית של העמותות הערביות, שארגוני החברה האזרחית נמצאים בשלב של התגבשות (mobilization), וטרם בשלו דיים כדי לעבור לשלב ממוסד יותר וכדי להפוך לחלק קבוע מהמציאות של המיעוט הפלסטיני. בשלב ההתגבשות נרכשת הלגיטימיות ומתפתחים מנגנוני פעולה כדי להתמודד עם המשטר הקיים במדינה וכדי להציג חלופות. שלב זה מגיע בדרך כלל לאחר נקודת מפנה היסטורית או משברים אשר משפיעים על החלשת הלגיטימיות של המשטר הקיים במדינה, ואשר יכולים לעודד את החברה האזרחית למלא תפקיד פעיל בתהליך השינוי. איננו יכולים לחזות מה ילד יום או מה יהיו כיווני הפעולה של העמותות. הדבר תלוי במגוון משתנים: פוליטיים פנימיים, כמו יחסם של האזרחים הערבים כלפי המדינה; אזוריים, כמו מלחמה או שלום; גלובליים, כמו התפתחות הפעילות של החברה האזרחית בזירה העולמית; תקציביים, כלומר מדיניות המימון ובכלל זאת מדיניותן של הקרנות התומכות; גורמים פנימיים, כמו מגבלות ומקורות חולשה.

ביבליוגרפיה

עברית

- גדרון, בנימין, מיכל בר וחגי כץ (2004). **המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גופר, סיגל (2003). **קבוצות חיצוניות בישראל**, עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ישי, יעל (2003). **בין גיוס לפיוס, החברה האזרחית בישראל**, ירושלים: כרמל.

ערבית

- זידאן, אליאס, ואסעד גאנם (2000). **ההתנדבות והנתינה בחברה הערבית הפלסטינית בישראל**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב – המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- נח'לה, ח'ליל (1990). **המוסדות הקהילתיים בפלסטין: לקראת צמיחה חברתית**, אלקודס: אלמולתקא אלפֶּכְרִי אלערבי.
- סולטאני, נימר (2003). **אזרחים בלי אזרחות, דוח מדה הראשון למעקב פוליטי (ישראל והמיעוט הפלסטיני 2000–2002)**, חיפה: מדה אל-כרמל - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

אנגלית

- Jamal, A. (2008). The counter-hegemonic role of civil society: Palestinian-Arab NGOs in Israel. *Citizenship Studies*, 12(3), 283–306.
- Payes, S. (2003). Palestinian NGOs in Israel: A campaign for civil equality in a non-civic state. *Israel studies*, 8(1), 60–90.